

॥ श्रीः ॥

पंतविठ्ठलविरचितं

सुश्लोकलाघवम्

सद्गुणारूपटीकया समेतं

इदं

बी. ए. उपपदधारिणा साने इत्युपनामधेयेन नारायणा-

त्मजेन काशिनाथशर्मणा बी. ए. पदवीधरस्य

गोडबोले इत्युपाहृत्य बालकृष्णसूनोः

नारायणशर्मणः साहाय्येन

प्रकाशितम्

द्वितीयावृत्तिः

शकाब्दाः १८१७.

प्रस्तावना.

पंडित विठोबाअण्णा कऱ्हाडकर यांच्या इतर कृतीप्रमाणेंच 'सुश्लोक-
लाघव' प्रथमतः "काव्येतिहाससंग्रह" या मासिक पुस्तकात प्रसिद्ध
झालें. त्याच वेळेस ते रा० रा० नारायण बालकृष्ण गोडबोले बी. ए.
याणी "संग्रहांत" छापण्यासाठी तयार केलें होतें. परंतु त्या वेळीं त्यांजक-
डे प्रूफ पाठविण्यास सवड न झाल्यामुळें ग्रंथात अशुद्धें बरीच राहिलीं. साप्रतच्या
आवृत्तीचा बहुतेक सर्व भाग (पृष्ठे १५-शेवटपर्यंत) रा० गोडबोले याणी आ-
पला अमूल्य वेळ खर्चून स्वतःच तपासिला हा मोठा लाभ झाला आहे. तथापि
अज्ञानही काही अशुद्धें राहिलीं आहेत तीं शुद्धिपत्रात नमूद केलीं आहेत.
'सुश्लोकलाघवात' वर्गिलेल्या विषयाची अनुक्रमणिकाही आता जोडली आहे.
तिचा हा ग्रंथ साळण्यात बहुत उपयोग होईल. अमो पूर्वीच्या आवृत्तीपेक्षा
हल्लींवी आवृत्ति लोकांप्रयास अधिक पात्र होईल अशी आशा आहे.

ही आवृत्ति काढताना लेखी प्रती बऱ्याच मिळाल्या होत्या. या प्रतींचा लाभ
पुणे येथील राहणारे वे० रा० रा० श्रीचरशास्त्री लिमये याणी करून दिला,
याबद्दल त्यांचे मजबूर बहुत उपकार झाले आहेत. तरी काही स्थळें अद्यापिही
सशया मक राहिलीं आहेत आणखी चांगल्या प्रती मिळाल्याशिवाय अशा स्थ-
ळाचा निर्णय होणें मुशकिल आहे. पुनरावृत्ति काढताना अशा लेखी प्रतींचा
बहुत उपयोग होईल. म्हणून ज्याम अशा लेखी प्रती मिळतील त्याणी त्या
मजकडे पाठविण्याची कृपा अलम्य करावी.

'सुश्लोकलाघव' प्रसिद्ध होण्याच्या कामी रा० रा० नारायण बाल-
कृष्ण गोडबोले याणी जें प्रथमपासून साहाय्य केलें त्याजबद्दल त्यांचे आभार
मेळ्या अनदाने मानून हा लेख संपवितो.

कारिनाथ नारायण साने.

सुश्लोकलाघवग्रंथस्यानुक्रमणिका.

	पृष्ठ.	श्लोक.
श्लेषघटिता विविधश्लोकाः	१-१९१	१-५५९
तत्र पचापतनवर्णन	१	९
भक्तिवर्णन	१२	४८ - ५९
” श्रवणभक्तिवर्णन	१४	११०-११७
” कीर्तन	१६	११८-१५६
” स्मरण	३५	१५७-१६५
” पादस्नेहन	३७	१६६-१७९
” भर्त्सन	४१	१८०-१९९
” वंदन	४४	१९३-१९५
” दास्य	४५	१९६-२०५
” सख्य	४७	२०६-२०७
” आत्मनिर्देदन	”	२०८-२०९
चिन्तितान् ब्राह्मणान्	९१	९८
देशस्य	११५	५१९
कन्हाड	१०५	४७२
भगवद्भक्तवर्णन		
तत्र नारदवर्णन	६८	३१२-३१३
” पर्वत	”	३१४
” ध्यास	६९	३१५-३१७
” शुक	”	३१८-३२०
” शबरी	”	३२५-३२६
” बिभाषण	७०	३२६
” कर्षार	७०-७१	३२७-३२८
” कमाल	”	३२९
” तुलसीदास	७१, ७२	३३०-३३१
” रामदास	७५-७८	३३२-३५१
” रमानन्द	७९	३५३-३५६

	पृष्ठ.	श्लोक.
॥ आनंदमूर्ति ॥	८०	३५७
॥ केशवस्वामि ॥	॥	३५८
॥ कृष्णाप्पा ॥	८०-८१	३५९
॥ अमृतराज ॥	८१-८२	३६०-३६१
॥ मिद्धराज ॥	॥	३६२
॥ रामचंद्रपंडित ॥	॥	३६३-३६५
॥ बलराम ॥	८३	३६६
॥ राधा ॥	॥	३६७-३६९
॥ उद्धव ॥	॥	३७०-३७१
॥ अर्जुन ॥	८४	३७२-३७६
॥ भीष्म ॥	॥	३७७-३७८
॥ विदुर ॥	८५	३७९-३८०
॥ पुडरीक ॥	॥	३८१
॥ शकराचार्य ॥	॥	३८२
॥ मत्स्येन्द्र ॥	८६	३८३ ३८५
॥ नायपथ ॥	८७	३८६
॥ निषानि ॥	॥	३८७
॥ ज्ञानदेव ॥	॥	३८८
॥ गिरीबा खेचर ॥	॥	३८९
॥ नामदेव ॥	८७	३९०-९१
॥ जनी ॥	॥	३९२
॥ सावताख्य ॥	॥	३९३
॥ बाधरदास ॥	८८	३९४
दत्तपद्यवर्णन ॥	॥	३९५
॥ एकनाथ ॥	८९	३९६-९७
॥ मुनेश्वर ॥	९०	३९८-४०१
॥ दामार्जीपंत ॥	॥	४०२
॥ तुकाराम ॥	९०-९१	४०३-४०५
॥ आनंदतनय ॥	९२	४०६-४०९
॥ बामन ॥	९२-९३	४१०-४१२
॥ मपरक.षि ॥	९३	४१३-४१५

	पृष्ठ.	श्लोक.
॥ कालिदास	९३-९४	४१६-४१८
॥ भारवि	९४	४१९
॥ सूत	"	४२०
॥ गुरुवर्णन	५	१७१८
संकीर्णप्रकरणं.	१०३-११९।४६४-५४९	
तत्र सूर्यवर्णन	१०५	४७०
॥ नृसिंह	"	४७१
॥ शिव	१०६	४७२-४७६
॥ मार्तण्ड	१०७	४७७-४७८
॥ काशी	"	४७९
॥ गंगा	"	४८०
॥ करवीर	"	४८१
॥ भूमि	१०८	४८२
॥ शास्त्रि	"	४८३-४८४
॥ वैद्य	१०९	४८५
॥ रोगि	"	४८६-४८७
॥ सभ्य	"	४८८
॥ आश्वर्य	"	४८९
॥ कामाध	"	४९०
॥ नैय्यायिक	११०	४९१
॥ पश्चोत्तर	"	४९२
॥ देव	"	४९३
॥ स्वभाव	"	४९४
॥ मैत्री	"	४९५-४९६
॥ मित्रपत्र	१११	४९७
॥ समस्या	"	४९८-४९९
॥ पर्जन्य	"	५००
॥ शीतकाल	"	५०१-५०६
॥ उष्णकाल	११३	५०७-५०८
॥ प्रातःकाल	"	५०९-५१०
॥ पुरुषचर्यावर्णन	११३	५११-५१७

	पृष्ठ.	श्लोक.
॥ श्रीमन्नवर्णन	११४	५१८
॥ देशस्यवर्णन	११५	५१९
॥ मार्जारवर्णन	"	५२०
॥ शृगिर्वर्णन	"	५२१
॥ तमाखुवर्णन	"	५२२
॥ जर्दावर्णन	११६	५२३
॥ भागवर्णन	"	५२४
॥ सायंकाल वर्णन	"	५२५
॥ कुक्षुर	११६	५२६
॥ मत्कुण	"	५२७
॥ मैयुन	११७	५२८-५२९
॥ स्तन	"	५३०-५३३
॥ पौटां प्रति भर्तुर्नर्भोक्तिः ॥	११८	५३४-५३५
॥ बृहस्व भार्या	"	५३६-५३८
॥ परस्त्रीपराङ्मुखः ॥	११९	५३९
॥ जरा	"	५४०-५४२

सुलोकलाघवस्य शोधनपत्रम्

पृष्ठ.	पङ्क्ति.	शुद्धम्.	पृष्ठ.	पङ्क्ति.	शुद्धम्.
	०	नमास्यहं ॥ १ ॥ वशी- करोति सद्भक्तिर्यस्मा सु- श्लोकलाघवम् ॥ अत- स्तन्नामिका टीका कुर्वे विद्वन्मनोरमा ॥२॥ इह खलु कश्चित्पंतगिठला रूपः कविर्नृणां चित्तच मत्कारविभावनदिमिषेण भगवदेकनिष्ठतामापिपा- दयिषुः कचन सुश्लो- कलाघवनामानं प्रबंध- मारस्यमानः शिष्टाचार- प्राप्तं त्रिविधमपि मगल- माचरति । तत्र वस्तुनि- र्देशरूपमाह । भ०	२	"	न त्याज्य
			"	"	°विकी या
			"	२९	प्रतिभा
			३	२	°तन्निदा
			"	११	जायेत चेतसि
			"	१२	सहजः प्रमोदः
			४	१७	सूरिभ्य
			"	२६	नामशंपतैवा-
			"	३०	प्रमोदोऽनिर्वचनीयानदः
			५	१	संसदः स्वंभ°
			"	१२	सकलजग-
			"	२८	ननु नडेन
			५	३०	°न्मिथ्या ।
			"	३१	न 'ग'घटितं
			६	२	°स्य तान्
"	१२	शृंगारादि	"	१२	स्यानोपिपितो
"	१६	र्भावशुद्धं ।	"	१९	सर्वत्र ज्ञानं
"	२६	हंसं समाहृटा	"	२०	बंध्याया बहु°
१	९	प्रतिभा	"	"	प्रमाता इदं
"	१५	उत्कृष्टः । नीलकंठ	"	२१	निबध्नाति
"	१६	राः स्वर्णे	"	२३	। परार्थस्य
"	१०	ज्ञानत्वं	७	१०	चक्षुःश्रवोभूषितः
"	२१	निष्ठतया	८	४	°नेवंयुवाचेह
"	१६	नामिकमिति	"	१९	मनोदेवो(?)
"	"	यतो हि सुश्लोकलाघ°	९	१३	जडैर्मुखैः
"	२८	कृत्वावस्वा-	"	१५	विलाडनं
"	२९	प्रवृत्ति°	"	१६	उच्चैःश्रवा

श्रु. पंक्ति.	शुद्धम्.
९	२१ सुष्ठु
"	२६ धान्यसमृद्धिः (संसिद्धि- र्वा) च
१०	१४ पाणिनिस्मरणात्
"	१६ समुच्चयेन
"	२२ प्रभूततमसि
"	२७ इत्यर्थः ।
"	३० °मुत्तमर्पार्ति म-
११	१ समृद्धः
"	२२ हृदविशिष्टेति
"	२८ सत्तारकः
"	३२ हरदं-
१२	६ विध्य
"	२० सौष्ठव
१३	४ ममुष्य
"	११ राजरूपा मा रामा रा मा
"	" कुमारसुखगरिमा
"	१८ वायुमुत
"	२० तत्संघातः
१४	२७ विषेण यो योपो
१५	११ भज भज
१६	१ पतितानां ससारां°
"	१० °द्वरसेन
"	१२ कुर्याद्.°
"	२८ पृतसुदर
१७	४ जीर्णज्वरो
"	२९ हारि
१८	२६ मनोरथशब्दप्रक्रियायां
"	" मनस् रथ
२०	६ प्रकाश्यते

श्रु. पंक्ति.	शुद्धम्.
२०	७ खर्वश्च
"	२५ लोहं
२१	१२ स्वत्वं
"	१५ कर्तेति लुटः प्रथमपुरुष- स्यैकवचनम्
२२	१३ यः पुष्पेति ।
"	१४ ओदनप्रियश्च । कथैव
"	२४ समौर्वाकश्च ।
"	२६ मार्गणेभ्यो बाणेभ्यो
२३	२ मृषा मन्ये
"	३ नाशंक्य°
२५	६ प्रबंधां
"	१९ कौरवान्सु
२६	१३ दुष्टोऽपि
"	१५ अपराचीना
२७	२० घातुको हिंस्रः
२८	१ °संभृत°
"	४ °त्रानुतापे
"	१३ अन्यथावाचक
"	१८ गूढमाधुर्यं ।
"	" वैराग्ये, ऊष्मणिच ।
"	२० अन्यथा दाढ्य°
२९	१ सन्
"	१९ श्वेतकिरणः
"	२१ °त्वात्तःसंसर्गः
"	२३ °युष्माश्चद्र°
"	२६ अत्र सर्वेषामित्यस्य पूर्वं ' सर्वत्र ' इत्यधिकः पाठः
३०	१४ रामेति संसर्गनम्

श्रु.	पंक्ति.	शुद्धम्.
३०	२२	रामेतिनाम°
३१	३	सृजति
"	६	समुद्गत्य
"	१५	°चैतत्स्पृहय°
"	१८	हतः ।
३२	१३	°मुक्त्यैवाहतः
"	१६	कृते
३३	१६	°हि ' इति
"	२१	°दोषं मन्पसे
"	"	°दत्पक्षैवा°
"	२३	°भ्रयमश्राती°
३४	३	तात् स्थिता
३५	२९	°त्वात्-प्रार्थयते
३६	२५	द्वैतं ।
३७	"	°नमेव कुडत ।
"	२८	इत्यर्थ इत्यश्मादनंतरं ' परं ततः प्रारब्धसंक्षये । अमाया सर्वथा मायाया अभावं गतः सन्परमधा- ग्नि कर्मसाक्षिणि ब्रह्मणि विशति । विदेहकैष- व्यमाप्नोतीत्यर्थः । ' इत्य- धिकः पाठः ।
४१	१९	कर्तव्यं
४२	१९	पुगति
४३	९	नृत्याति
"	९	°कार्द्रः
"	२०	शुंडादण्डः
४४	१०	°मिन्यं
"	१५	निकामं

श्रु.	पंक्ति.	शुद्धम्.
४५	१९	ज्ञानं ' इति
४६	९	पातो
"	४	स्त्वहम्
"	१४	मैवं
"	३१	समानम् ।
४९	४	व्युति
"	५	°रंगीदृशा-
"	६	संगादपि ॥
"	११	मुहुः
"	२१	रेफ
"	२७	°कालसूत्रं
५०	१८	तया
५१	३	°मृतभ्यु°
"	९	वु
५२	५	°विनद्याय°
"	"	गंधम् ।
"	१५	भागवतात्
५३	१६	°धनम् '
५४	१६	सूतं
५५	५	पुमान्
"	६	स मंद
"	१६	°स्तैराकुलश्च ॥
"	२५	तत्संगृहाण
५६	१४	निर्भ-
"	१८	°द्वैत्रिय°
"	११	°त्सृज्य
५८	११	पृष्टे
६०	६	°भ्रयम्
"	१०	°मृततृप्ताः
६५	२९	मैवं ।

पृष्ठ. पंक्ति. शुद्धम्.

- ६६ ८ सद्योग°
 " ३१ परिपक्वा
 ६८ १५ °धभृष्टा°
 ७० १७ °पितोऽतको
 " २१ सुखं ।
 ७२ २० °जंगाना-
 " २७ सभाजयति पूजयति ।
 ७५ १६ °पतितत्व°
 ७६ ८ स्वीयोऽपराणह°
 ७७ १ °दस्येव शारद°
 " ९ °बोष्ठपुटेन
 ७९ ३० गद्यव्याख्या । अहुरेति ।
 " ३२ °त्वा बलेन मूर्धभ्रदं
 ८१ १७ प्रेषितः
 ८४ " ' उन् '
 " २३ °त्व गीताभिरुपदिष्टं;
 " २५ पार्थः असिश्च ।
 ९१ ३ °जाना
 " १९ किमिदमाचारि°

पृष्ठ. पंक्ति. शुद्धम्.

- ९८ ३१ राट्
 ९९ १२ सौवर्णी
 " २७ कविता मान्या भव-
 १०० २० बहुन्
 " २५ °ब्दास्ते°
 " २७ नवा नूतना
 १०२ १२ निषेधं चिकार्षोः
 " २६ विद्याप्यज्ञान-
 १०३ " इति चन्द्रमुप°
 १०३ ३४ सेव्येति ।
 १०६ १७ अहं तु
 " २८ चेदेवं
 १०७ २८ किमनेन स्यादिति
 " ३२ पत्ये इति ।
 १०९ ३१ नान्ययेति
 ११२ २३ पश्चा-
 ११५ १३ गदाभृत्समः
 ११६ ८ भवन्
 " २० हानेर°

पंतविह्वलकृतं

सुश्लोकलाघवम्.

अलंकृतिपरिष्कृतः सुरसभाबने पंचितः ।
 प्रनष्टस्वरदूषणः प्रथितचारुवृत्तस्थितः ॥
 प्रमोदयति यः सतः सुगुणतः स्वकश्लोकतः ।
 प्रभू रविकुलाग्रणीः कविवरेण्यवद्वाजते ॥ १ ॥
 पद्मोद्भासकरं द्विजेश्वरभृतं गोपालकं सद्गुणैः ।
 संसेक्यं हरिसादरं मधुपरोत्कंठं गिरीशाश्रितम् ॥
 भक्त्या नौमि निरंतरं मुरहरं लंबोदरं शंकरं ।
 देवं तिग्मकरं हरप्रियतरं तेजो जगत्सुंदरम् ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरामचन्द्रचरणाभ्यां नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ पूर्ण-
 कामं गुणग्राम विश्राम कामविद्विषः ॥ कामाभिरामं श्रीरामं मेघश्यामं नमाम्यहं ॥ १ ॥
 अलंकृतानि । अलंकारभूषितोऽलंकारशास्त्रे निष्णातश्च । देवसमाजरक्षणे सुष्ठु
 श्रृंगारादिरमविभाबने च । स्वरदूषण प्रररदूषणं रलयोःसावर्ण्यात्स्वलकृतदूषणं
 वा तन्नामानौ गतमौ च । वृत्त चरित्रं शार्दूलविक्रीडितादि च । गुणो दयादा-
 क्षिण्यादिः काव्यदिश्च कामलक्षणे प्रसिद्धः प्रसादादिश्च । श्लोकः कीर्तिः पद्यं च ॥ १ ॥

नमस्क्रियारूपमह द्वाभ्याम् । पद्मंति । (वि०) लक्ष्मीविनोदकरं । (ग०)
 बिदुजालकाविर्भावशुद्धं । पद्मक बिदुजालकमिःपमरः । पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह
 इति मेदिनी । (श०) पद्माख्यामनमश्लेषकरं । (सू०) कमलविकासिकिर-
 णम् । (दे०) कमलवच्छोभमानहस्तं । द्विजेति । (वि०) गरुडपोषकम् । (ग०) महा-
 दन्तधारिणम् । (श०) चंद्रचूड । (मू०) चंद्रपोषकम् । स हि सूर्यप्रकाशेन वर्धते ।
 ब्राह्मणरक्षक वा । (दे०) मुरयममाधिनामकलत्रवैश्यरक्षकम् । (वि०) गौर्धेनुः । (ग०)
 मरुस्वर्नी । (श०) नदी । (मू०) किरणश्च तत्पालकम् । (दे०) गोपः कृष्णस्तल्लक्षितः ।
 कृष्णवर्णस्नादशो यद्वा गा जल पाति स मेघस्तद्वद्वा अलंका यस्य । सद्गुणैरिति ।
 (वि०) सात्वतगणाः । (ग०) प्रमोदादयश्च । गणानंवेति मंत्रालिगात् । (शं०)
 प्रमयादपश्च । (मू०) वेदगणाश्च त्रयीमयत्वाद्दुषित्वादिश्य सन्मार्गमित्यादौसच्छ-
 व्दस्य वेदपरत्वदर्शनात् । (दे०) देवतागणाश्च ब्रह्मादिभिः स्त्रीरूपाणि कृत्वा
 सेवितत्वात् । ब्राह्मी हंसममाकृष्ट्यादि चर्डास्नवे प्रसिद्धं । हरीति (वि०) हली बलभ-
 द्रस्तत्र सादर । रलयौरिकयात् । (ग०) हरयः हरिद्वर्णा ये शादास्तृणानि दूर्वा इति

महेशार्थद्वलसित बिंदुभूतामरापग ॥
 शक्याश्चिष्टतनो शांत जगद्वीजाय ते नमः ॥ ३ ॥
 अवनप्रवणो नित्यं कृतकुंजरंजनः ॥
 करोतु कुशलं कोऽपि हरिर्वः खलदुःसहः ॥ ४ ॥
 सुविचित्रबाणरचनं मुजनाः सुश्लोकलाघवं श्रयत ॥
 स्पष्टं नृणां प्रतिष्ठा दृष्टा नूनं यतो जनस्थाने ॥ ५ ॥
 न त्याज्यं सहजं सदोषमपि हे कौंतेय कर्म स्वकं ।
 प्रारंभः सकलः सदोष इति हि श्रीवासुदेवो जगौ ॥
 तस्काव्यप्रतिभा यतश्च सहजा नो कृत्रिमानो बुधा-
 स्स्यक्त्वा दोषभयं सुदूरतरतो युक्तोऽभवद्विह्वलः ॥ ६ ॥

यावत्ता लाति गृण्हाति तं । शादो जंबालशष्पयोरित्यमरः । सशयोरलयोश्चैक्यं । (शं०)
 हरौ विष्णौ सादरं । (सू०) हरिभिरश्वैर्यः सादोगतिः पट्टगत्यादीतां लाति । (दे०)
 हरिणा सिंहेन यः सादो गतिस्तां लाति तत् । मध्विति (वि०) मधुनामा यः परः श-
 त्रुस्तमुद्रतकंठं करोति तं । (ग०) मधुनि ये परा भृंगास्तेषामुंकंठा यस्मिन् मदो-
 दकसंभृतत्वात् । (शं०) मधुपा भृंगा रामेघाश्च तद्वदुःकृष्टः कंठो यस्य तं नीलकंठ-
 मित्यर्थः । रा स्वर्णे जलदे धन इति हैमः । (दे०) मधु मदं पल मास च तयोः कंठा
 यस्य तत् । गिरिति (वि०) गिरीशो गोवर्धनः । (ग०) शिवः । (शं०) कैलासः ।
 (सू०) उदयाचलः । (दे०) हिमाचलः शिवो वा । तेजो देव्याद्य ॥ २ ॥

महेशोति । अर्षेदुरर्धचंद्रो नादश्च । बिंदुःपृषदनुस्वारश्च । शक्तिर्गौरी कला
 च । बीजाक्षरस्य बिंदुनादकलाशांताख्या अवयवास्तत्रे प्रसिद्धाः । शांतत्वं तु म-
 हेशोति पद दर्शयति । अर्थतस्तु नित्यसमाधिनिष्ठतयास्त्येव ॥ ३ ॥

आशीरूपं तृतीयमाह । अवनेति । वनप्रवणाद्भजघातकान्नखरदुर्धगात् प्रसिद्ध-
 सिंहादस्य वैलक्षण्य ज्ञेय ॥ ४ ॥

प्रपस्य प्रयोजनमाह । सुविचित्रेति । बाणरचन. शरप्रयोगः शब्दविन्द्यासश्च ।
 सुश्लोकलाघवं पुण्यश्लोकं रामभद्रमेतन्नामान प्रथ च । प्रतिष्ठाऽवस्थानं सम्मानश्च
 जनस्थानं त्वरालयं नाधिकेति प्रसिद्ध सभा च । राघवयोगेन जनस्थाने नृणां
 प्रतिष्ठा दृष्टाऽतस्तदपेक्षकैरतदाश्रयण कार्यमितिभावः ॥ ५ ॥

ननु काव्यस्य सर्वया निर्दोषत्वेन रचयितुमशक्यत्वान् सदोषस्य च कृत्वाव-
 दत्वात्तत्रकथं प्रवृत्तिरित्यत आह । न ताव्यमिति । प्रतिभा स्वाभाविकीयाशक्तिः ।
 कृत्रिमकियवानिर्वृता । यतो हि सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वा-
 रंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता इति गीताया ॥ ६ ॥

अज्ञानादयथा प्रमादवशातः काव्यं सदोषं भवे-
 सन्निदास्पदमित्युपक्रममिमं कुर्यां न वै तर्ह्यहम् ॥
 कर्तुं ह्यहराजपुंगवामिवाप्येतत्सदोषं पुन-
 निर्दोषं न धृतव्रताः कविकुलोत्ससा भवंतो यदि ॥ ७ ॥
 पंतो यद्यहमेव माधवमिलन्मूर्धन्यमध्यास्थितो ।
 दोषस्तर्हि न चाश्रयिष्यदणुरप्येतं प्रबंधं नवम् ॥
 तस्माद्देदपुराणशास्त्रनिपुणाः सम्या भवंतः स्वयं ।
 प्रायश्चित्तमिह प्रयच्छत ततो दोषः कुतः स्थास्यति ॥ ८ ॥
 नूनं निसर्गतः कविरूढमलप्रशमने हि सरसानाम् ॥
 प्रतिकूलतापि न भवेदनर्थकृत्कतकवत्कदाचिदपि ॥ ९ ॥

किंच दोषोत्सारकाभावे तत्प्रवृत्तौ बाधकं नान्यथेत्याह । अज्ञानादिति । सदोषं
 दोषसहितं भुजसहितं च । निर्दोषं दोषरहितं भुजरहितं च । कविर्भार्गवः कव-
 यिता च । सदोषं कार्तवीर्यं निर्दोषं कर्तुं भार्गव इव भवंतः कविकुलभ्रेष्ठा यद्यत्र
 तत्काव्यं तथा कर्तुं न स्पृशेदप्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

दोषोत्सारणमार्गं दर्शयति । पत इति । यद्यहं पंतो भगवन्निष्ठवरेष्वजनमध्ये
 गणनीयोऽभवित्य तर्हिमं प्रबध दोषोऽणुरपि नाश्रयिष्यद्भगवन्निष्ठानां हि कर्ति न
 केऽपि दूषयति त-पुष्यप्रभावात् । नह्ययं तादृशः । अथवा ' इमाधवाय पुष्ये नमः'
 इति केशवादिन्यासे दर्शनान्माधवस्य इकारवाचकत्वं तत्रे प्रसिद्धं । तं मिलन् पो
 मूर्द्धन्यमध्ये ङकारः । ऋटुराणां मूर्धेति टवर्गस्य मूर्धन्यत्वान् । तथा च ङकारे
 कारमयोगे ङिरिति जातं तमास्थितोऽधिष्ठितः पंतः पंडितो भवति । पठितकृतिषु
 दोषदर्शनेऽपि तेषां विद्वत्तया न केऽपि तं पश्यति । ते तु महातः कदाप्यन्यथा
 न करिष्यतीति विश्वस्ताः । अहं सोऽपि न एवं च मय्यभयविधत्वाभावात्प्रकृतप्र-
 बंधे दोषः संभवंदव । परं त्वय संभावितदोषः श्रीमत्पर्षदमभगतस्तदत्र सर्वज्ञैः प्रा-
 यश्चित्तं नियोज्य । दत्तं च तस्मिन्संभावितोऽपि दोषो नावतिष्ठेतेति भावः । ययत्रैवभव
 च्छब्दयोगे प्रयच्छतेति मध्यमपुरुषप्रयोगोऽनुपपन्न इति दोषः । तत्र श्रीमद्भिर्भ-
 वंतीति भवंतः समर्था इति व्युत्पत्त्या प्रायश्चित्तं दत्तं चेच्छुद्धमिदं पद्यं भवति ॥ ८ ॥

ननु प्रायश्चित्तदानमानुकूप्य एव संभवेदिति चेत्तत्राह नूनमिति । कवौ रूढो
 मलो दोषः के जलं विरूढो मलः कलुषता च । सरसानां सात्साहानां सशक्तिवि-
 शेषाणां च । स्वभावतः कवितादोषमपहर्तुं सरसस्य जनस्य मलकलुषतामपहर्तुं
 शक्तस्य कतकस्य च प्रतिकूलतापि स्वेष्टहान्यै न भवति यत्सरसकतकशाब्दौ
 प्रतिलोमतः पठितावपि तमेवार्थमभिदधात इति ॥ ९ ॥

किं काव्याद्विरमेयमत्र हि कथंचिदोषसंभावना-
 न्न होतनु निरूपणीयमबुधस्याग्रे विविच्य क्वचित् ॥
 किंत्वेतस्य सतोऽसतोऽपि च पुनः पात्रं स्मृताः सूरयो ।
 दोषावस्थितये तु किं कथय रे कल्पेत सूर्यागमः ॥ १० ॥
 विविधार्थवशा कविता वेश्येव विभास्यतश्च तां प्रति यः ॥
 भूपाकरणसमर्थो दोषासंगं स एव विदधानु ॥ ११ ॥
 इतिहासपुराणागमात्रिचक्षणा द्रूपणस्य बलिनोऽपि ॥
 सुश्लोकलाघवस्य श्लोके किल नामशेषतैव स्यात् ॥ १२ ॥
 मूर्धन्यैर्जलिं विरचयन्मुद्गुरर्थयेऽहं ।
 सुश्लोकलाघवमहो शृणुतानसूयम् ॥
 जायेतचेतसि ततः सुमहाप्रसादः ।
 स्यादेव वागविषयः सहजप्रमोदः ॥ १३ ॥
 सुश्लोकलाघवश्लोकं विचित्रानंददायकम् ॥
 सकलाः स्पृहयंत्येव हरिदासा विशेषतः ॥ १४ ॥

किं च महता समागम एव दोषनिवर्हणायेत्याह । किं काव्यादिति । दोषाव-
 स्थितिदोषस्यावस्थान रात्रेश्चावस्थानं । सूर्याणां पंडितानामागमः समागमः सूर्योदयश्च ।
 सहाऽसहा काव्यं सूर्याभ्य एव दर्शनीयं न मूर्ध्वेभ्यः । तत्र सूर्यागमो दोषावस्थित-
 ये कदापि न दृश्यत इति भावः । सूर्यागमश्चेदोषाभावो दोषावस्थान चेत्सूर्यागम
 एव नेति मन्यामह इति ॥ १० ॥

किं च दोषासंजनमपि भूपाकरणसमर्थेनैव कार्यं नान्येनेत्याह । विविधेति ।
 विविधार्थो नानाद्रव्याणि विविधार्थोद्भावन च । भूपाकरणमंगप्रत्यगेषु भूषणार्पणं
 सम्यगुल्लासन च । दोषासंगं रात्रौ रन्युःसवं दोषासंजनं च । एवं च भूपाकर्तुर्दो-
 षोद्भावनं भूषणपर्यवसायेवेति भावः ॥ ११ ॥

दोषाभासेऽपि श्रीमद्भिविचारितेऽत्र दोषसद्भावो न स्यादेवेति स्पष्टातमाह । इति-
 हासेति । द्रूपणस्य दोषस्य राक्षसविशेषस्य च । यथा रामचरिते पूर्व द्रूपणस्य भास-
 मानत्वेऽप्येतं नामशेषतैवास्ते तत्रात्रेति भावः । अस्य ग्रथस्य भगवद्गुणवर्णनप्रवा-
 नतया 'तद्भागविसर्गो जनताघनिष्ठो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धव्यापि । नामान्यनन्तस्य
 पक्षोऽकितानां' त्यादि भागवतेऽक्तैश्चमानस्यापि दोषस्वागणनीयत्वात् ॥ १२ ॥

परत्प्येवं तथापि विद्वत्प्रणतिरेव सर्वार्थसाधनीत्याह मूर्धन्येति । सन्कीर्तिं राममेतं
 प्रथं च । प्रसादः नैर्मम्य चमकारश्च निर्वचनीयानन्दः प्रमोदो मोक्षश्च ॥ १३ ॥

यत्सुश्लोकलाघवश्लोको निर्दोषोऽन. फलितमाह । सुश्लोकेति । सकलाः कला-
 सहिताः सर्वे च । हरिदासा गोस्वामिन. भगवन्निष्ठाश्च ॥ १४ ॥

सुश्लोकलाघवश्लोकः प्रस्तुतो जनसंसादि ॥
 न कस्मै रोचतां नूनमेकां खरचमूं विना ॥ १५ ॥
 यदेवनिभृतं सत्यं तन्नित्यं वस्तु कीर्त्यते ॥
 नास्त्येव या विचारेण सा मायेत्यभिधीयते ॥ १६ ॥
 श्रीगुरोः करुणापांगपीयूषपिठरो हि यः ॥
 न तमःसंभवा बाधा तस्यस्यादतिदुस्सहा ॥ १७ ॥
 परमपदविजित्यै नैव सदंशभूति-
 र्भतिरपि न वयो वा सद्वरुः किंत्विहैकः ॥
 इति कथयितुमीशः संसदस्तंभमध्या-
 द्गुरु गुरु गुरु शब्दं व्याहरन्नाविरासीत् ॥ १८ ॥
 नगघटितं चलघटितं जडोपरचितं च तत्कलोपचितम् ॥
 मिथ्या सकल जगदिदं सत्यं किं तु प्रतिष्ठितं ब्रह्म ॥ १९ ॥

सुश्लोकेति । खरो राक्षसविशेषः । रलयोः सारणीत् खलश्च गर्दभप्रायश्च ॥ १५ ॥
 वेदांताधिकारिणां साधनचतुष्टयसम्पन्नत्वाच्चतुष्टये च नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य
 मुख्यत्वात्तमेव दर्शयति । यदेवेति । यन्निभृतमन्यतं देशतः कालतश्चेति यावत् सत्यं
 सतान्वयि तन्नित्यं ब्रह्मविकारेण भृतं युक्त्यकारेण सहितं सत्यं च नित्यमित्येष
 प्रतीयमानापि विचारेण या नास्ति सा माया तदनित्य । सा शब्दो निषेधवाची
 मा नास्ति या सा माया विचारो विवेकः यद्वा विचारो विष्णुस्तदुपासनया ॥ १६ ॥

जगदाकारेण प्रतीयमानाज्ञानाभावस्य विचाराधीनत्वात्तस्य च गुरुरूपासाध्यत्वा-
 त्तमेव स्तौति । श्रीगुरोरिति । श्रीगुरोर्देशिकस्य बृहस्पतेश्च । तमोऽज्ञानं राहुश्च । गु-
 रोरानुकूल्ये यथा राहुर्बाधितुं नेष्टे तथा देशिकरूपायां सत्याभज्ञानं ॥ १७ ॥

इदं च साक्षाद्गिरेवाहेत्याह । परमेति । गुरुगुरुगुरु इति मिहस्य मंद्रशब्दा-
 नुकरणं न हि प्रन्हादस्याभिजनता न च मतिर्न च वयस्तथापि गर्भे नारदेनानुगृहीत
 इति तदर्थे ममेतादृग्रूपभाक्च संप्रतिपन्नं तस्माद्गुरोरन्यन्मत्प्राप्तये साधनं नास्तीति
 हर्षव्याकुलतया तादृशशब्दं व्याहरन् नृमिह आभिरभूदिति ॥ १८ ॥

सद्गुरुपदिशति अध्यारोपापवादन्वायेनेत्याह । नगघटितमिति । हे सौम्य इदं
 दृश्यमानं सकलजगत् किंचिन्नगैः स्यावैर्घटितं किंचिच्चलैर्जगमैर्घटितं स्यावरज-
 गमात्मकमसित । एतत्सर्वं जडोपरचितं विद्धि । जडेनाज्ञानेनोपरचितं ननुजडेन
 केवलेनोपरचनं कथं स्यादिति चेत् तत्कलोपचितं तस्य ब्रह्मणो या कला ईक्ष-
 णरूपा शक्तिस्तयोपचितं समुद्रं एवमध्यारोपमुक्त्वापवादमाह । इदं सकलजगत् मि-
 थ्यास यत्वेन ब्रह्मैवावशिष्यते रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् । शब्दतोऽपीदं नि-
 रूपयितुं शक्यते । यथा सकलजगत् नगघटितं गकारेण च घटितं न भवति गकारो

मायात्रहस्रसमागमावृद्धितवानेष प्रपंचो मृषे-
 स्येवं सत्यपि सत्यतामुपदिशंत्येकेऽस्यतान् (तन्) किं ब्रुवे ॥
 आदौ ब्रह्म नपुंसकं सुत्रिदितं जायास्य माया वशा ।
 किं साम्यामुदितस्य तस्य जगतः सत्यत्वगंधोऽप्यहो ॥ २० ॥
 बंध्यायास्तनयः सुगंधिसिकतातैलैः समभ्यज्य च ।
 स्नात्वा मांगलिकैः कुरंगसलिलैर्धृत्वा स्वपुष्पस्रजम् ॥
 कर्तुं वाञ्छति गार्दभेन विधिना पंढस्य पुत्र्या सहो-
 द्वाहं तत्र च दक्षिणा चल सखे पारेपरार्थं मिलेत् ॥ २१ ॥
 शैलाधीशधरः कुमारस्तदपितः सत्याऽन्वितोऽब्जांकितो ।
 गंगाभूतिपुतो विनायकहितश्वक्षुःश्रत्रो भूपितः ॥
 इत्थं नाम मनागपि प्रथयते नामाधवो माधवा-
 ज्ञेवं यश्च विभाति सौऽतिमगुणस्थानोस्थितो नान्यथा ॥ २२ ॥

गतः । अवशिष्ट सकलजत् पुनश्च लघटितं चकारान्नेत्यनुरुप्यते लकारघटितं न
 भवति । लकारा गतः । अवशिष्ट सकजत् पुनर्जडोपरचितं जकारस्य लोपस्तेन
 रचितं यस्मिन् डल्योरैक्याञ्जकारो गतः । अवशिष्ट सकत् पुनस्तत्कलोपचितं य-
 द्वाशिष्टं तन् कस्य लोपस्तेन चितं युक्तं ककारो गतः । अवशिष्टं सन् ब्रह्म जगत
 आदावते च तदेवावशिष्यते । एतदेतस्य स्वरूपचर्चयैव ज्ञायत इति ध्येयं ॥ १९ ॥

एवं मिथ्यारूपस्यास्य प्रपचस्य सत्यतामुपदिशतः काश्चिद्विदुष उपालभते ।
 पापेति । सुविदितं सर्वैः सर्वत्रज्ञातं तत्प्रति जगदुत्पादने तस्य माया स्त्री वशा बं-
 ध्या वशीभूता च नपुंसकाद्वंध्यायाबहून्यपत्यानि जानानीत्युक्ते यो नाम प्रमाता इदं
 विश्वसेत् सोऽत्र विश्वसेदिति ॥ २० ॥

एतत्प्रपंचार्थमेव तज्जातीयं पर्यं निबध्नाति । बंध्यायास्तनय इति । कस्यचिद-
 क्षिणार्थिनो पाचकस्याप्य तादृश प्रति उक्तिरिय परार्थस्य । पार इति पारेपरार्थं
 बंध्या तु परार्थपर्यता तदूर्ध्वं संख्याभावात् ॥ २१ ॥

एवमहेतसिद्धौ य पुनर्द्वैतं भासते तन्मायागुणकृत नान्यथेत्यत्र निदर्शनमाह ।
 शैलेति । कैलासे धरतेऽतिप्रते तयोक्तः । धृङ् अवस्थाने । गोवर्धनधरश्च ।
 कुमारेण स्वामिना तुष्टः कुर्भुदेवी मारो मदनश्च ताभ्या तुष्टः । सत्या पार्वत्या स-
 त्यया सत्यभामयान्वित एक पद अब्जेन चक्रेण शखेन पद्मेन च । भूतिर्भस्म
 संपद्य । विनायको गणेशः बीना पत्निना नायको गरुडश्च । सर्पभूषणः शेषशायी
 च । एवमुमाधवः शिवो माधवः ज्ञेवं न प्रथयते । यश्च भासते सौऽतिमो गुणस्तमो गुण-
 स्तस्य स्थानं शिपतिस्तत्कृतोऽयं न पारमार्थिकः । शब्दतोऽपि अदेह् गुणइति अकार
 एकार ओकारश्चेति वणत्रय गुणशब्दाभिधेय तत्रात्यो गुणः कः ओकारस्तस्य

वित्तार्थं यतसे भृशं यदनिशं शंसार्थमप्यात्मनो ।
 व्यर्थं तन्मम मित्रं तत्र भवतो नात्यंतिकं स्यात्सुखम् ॥
 गुर्वाराधनतत्परेण मनसा कुर्वास्मिंसां साधनं ।
 किं तस्मिन्नुपलभ्यते न हि धनं नो वात्मनः शंसन्नम् ॥२३॥
 तद्वित्तं स्वसुखं जनस्य नियतं वरप्रार्थ्यते कुप्रभो-
 वित्तः सत्तम वित्तचित्तजमदोन्मत्तेन चित्तेन यः ॥
 कृत्योऽहं कथमस्मि कोऽहमिति तत्कुर्वात्मनः सर्वदा ।
 सद्युक्त्या बहुशोधनं न बहुशस्तत्रापि किंस्विद्धनम् ॥ २४ ॥
 मिलेद्यदयुतं धनं तद्धनं धनं यत्तु वै ।
 मिलेत नियुतं धनं निधनमेव तज्जायते ॥
 तथा धनपरार्थकं निखिलभाषहीनात्मकं ।
 तदक्षरपदांतरे स्थितमरे धनं सर्वथा ॥ २५ ॥

स्यानं किं उकारः स्यानेऽतरतमशति उकार ओष्ठचत्वात्तादृशस्य ओकारस्य स्यानं भवति । एवं चायमुपाधवः स माधव इत्युकारकृतो भेदो नान्यथा ॥ २२ ॥

निरतिशयात्मसुखसाधनं विहायापातरमणीयसुखसाधनद्रव्यार्जनं न कार्यमित्या-
 शयेनाह वित्तार्थमिति । लोके हि केचित्द्रव्यमेवार्जयति परे अर्जितद्रव्यत्यागिन् क्री-
 त्तिं तदुभयमपि नात्यंतिकसुखकारणं आत्यंतिक सुखसाधनेनैव मनोजयो वाचन-
 क्षयो हरिभक्तिरूपेण तन्निरतिशयानंदलक्षणं सुखं तु प्राप्नुयादेव । किं च यदर्थं
 त्वं यतसे तदुभयमपि तत्रानुषागिकं नास्तीति न किं तूपलभ्यत एव यथात्मशं-
 साधनं आत्मनः शं सुख तस्य साधन अस्मिन् पदे आत्मशासा धनं च वर्तते
 एवेति ॥ २३ ॥

तद्वित्तमिति । हे सत्तम यत् कुप्रभो भूपतेर्विनं याच्यते तज्जनस्यासुखं सुख-
 कारकं न भवति । यद्वा अमृता प्राणानां खंजनस्य हेतुरितिशेषः । यतः स कुप्र-
 भुः कुत्सिनप्रभुः तदेव विशदयति यो धनमदेन मदेन्मत्तेन मनसा वित्तः ख्यात-
 स्तस्मादात्मविषयकनिचारमेव कुरु तेन परमसुखं स्यात् । किं च यदर्थं त्वं यतसे
 तद्धनमपि तत्रानुषागिकं नास्तीति न आत्मनः बहुशोधनमित्यत्र बहुशः धनं वर्तते
 एवेति ॥ २४ ॥

किं च यदपि मिलितं धनं न धनं भवति । धनं तु ब्रह्मपद एव स्थितमित्या-
 ह । मिलेदिति । अयुतं दशसहस्रं धनं न धनं यस्य कस्यापि सकाशेऽस्त्येवेति
 अकारेण युतं युक्तं धनं अधनमेव नियुतं लल तत्तु अर्जनरक्षणादिना वरणरूप-
 मेव यन्निक्षेपेण युतं धनं निग्नमेव तत् तथा धनपरार्थं धनस्य परार्थं परमध-
 ख्यातधिमंख्यं परार्थपर्यता हि संख्या उपोतिःशास्त्रेप्रसिद्धा एवं तर्हि किमपि नास्ति

आत्मनो बंधने हेतुं चित्तं क्षिणु हि यत्नतः ॥

चित्तस्य तस्य क्षयतः केवला चित्तप्रकाशते ॥ २६ ॥

सत्यां विरक्तौ विपिनेऽपि वासे सत्यप्यथ ब्रह्मभ्रूपदेशे ॥

निवृत्तिसिद्धिः परमा समाधावेवेतुवाचेह मृकंडुसूनुः ॥ २७ ॥

अये मनोमत्तमतंगजोऽयमितस्ततश्चक्रमणो रजोभिः ॥

क्रीडन्सदा पिप्पलभोगनुष्टस्तच्छांतये त्वं हरिमाश्रयस्व ॥२८॥

मर्यादा न च यस्य यो मृतमयो यस्मिच्छचित्तीर्णैः ।

संतप्यो न च बाह्वः किल जलैर्न स्वातिवर्षेऽपि वा ॥

मुक्ता नित्यममंदरागमथनादृच्चैःश्रवा वा हरि-

नौ लभ्यस्तदयं भवो हि नितरां वारां निधेर्दुस्तरः ॥ २९ ॥

धनशब्दस्य धः पूर्वार्धं न परार्धं यश्च नकारः सोऽभावएवधनं तु अक्षरपदांतरे ब्रह्मपदे विष्णुपदे या ' अक्षरंब्रह्म परमं सदसत्क्षरमक्षर ' मित्युक्ते दृश्यते । नित्यं अक्षराणि अकारमारभ्य लकारपर्यंतानि तत्र ये पदे पकारदकाररूपे तन्मध्ये ध-
नेतिसर्बदा श्रियतमिति यया तयदधनपक्वभमेति अक्षरशब्दो हि स्वरे रूढः स्वरव्यंजनरूपेऽपि प्रयुज्यते यया ' मकारस्तूर्तायात्तरो भवतीति ' श्रुतिः । ' मंत्रराजः पठक्षरः ' इत्यादि स्मृतिश्च पद इत्यत्र क्रमोऽविवक्षितः अतो न धनार्थं यत्न कुर्यात्किंतु ब्रह्मविद्वेते ब्रह्मनिष्ठ प्रति नु धनमेव स्वयं प्रार्थयंत ममागीकारः कार्य इति स तु तत्प्राप्तिं न कटाक्षलेशमात्रणापि मभावयतीति पूर्णधनत्वादिं तात्पर्यं ॥२५॥

' एक एव मनोज यो जितः सर्वार्थसिद्धिद इति ' वासिष्ठोक्तर्मनोजयमंतरेणात्मप्राप्तेरभावात्तत्त्वमाह आत्मनश्चि । चित्तस्य तस्य त्वये चित् स्वयमेव प्रकाशते यया चित्तसंबन्धिनस्तकारस्य त्वये लोपेऽर्थाच्चिदित्येवावशिष्यते ॥ २६ ॥

चित्तजयस्य निरोधसमाधिरेवोपाय इत्याह । सत्यामिति । वैराग्ये वनवासे ब्रह्मणः शिवस्य चोपदेशेऽपि समाधावव निवृत्तिसिद्धिः । चित्तस्य विषयोन्मुखतापरिहारेणऽहमाभिमुखीभावः यया सुरयस्य राज्ञः समाधेर्नाम वैश्यस्य च समाने वैराग्ये विपिनवासे ब्रह्मभवस्य सुमेधोपरपर्यायस्य वासिष्ठस्यापदेशे समानेपि निवृत्तिसिद्धिः अहमाभिमुखीभावः समाधावेव नान्यत्रेति सप्तशत्याख्येदेवाचरिते स्पष्टं ॥ २७ ॥

सुगमोपायमाह अय इति । रजः रजोगुणः धूलिश्च । पिप्पल विषयसुखं तस्य यो भोगः तयोरन्यः पिप्पल स्वाद्वत्प्यात्र तथा स्वीकारात् । पिप्पलस्याध्वत्स्यस्य योभोगः भक्षणसहि गजाय रोचते । पिप्पलः कुजराशन इति । हरिं सिंहं च प्राणस्यदनिरोधस्तसगाहामननत्वागाद्धरिचरणभक्तियोगान्मनः स्ववेग जहाते शनै' रित्याचार्योक्तिः ॥ २८ ॥

सर्वानर्थाभूतस्य ससारस्य निवृत्तिरेव परम्परुधार्थ इति निवर्त्यस्य तस्य स्वरूपमाह

विहीनः स्नेहलेशेन निर्दम्यश्च निरंजनः ॥

अध्यात्मज्ञानदीपोऽयं तमो हृत्यचलप्रभः ॥ ३० ॥

कर्मसाक्षित्तिरोभावे दोषावाप्तिरुदीयते ॥

आविर्भावे पुनस्तस्य सर्वतः सुदिनं भवेत् ॥ ३१ ॥

इतरभजनघनरसतः फलनिष्पत्तिर्न संभवेदिति न ॥

मुक्ताः परंतु मन्ये स्वातिघनरसं विना न जायेरन् ॥ ३२ ॥

संसारिणामिहाप्रतलाभोऽमृतमध्यवर्तिनामपि न ॥

मीनानामित्र तत्राप्रत्यङ्मुखतैव जायते विघ्नः ॥ ३३ ॥

स्त्रीत्वं न पुंस्त्वं न नपुंसकत्वं न वा विभक्तिर्वचनं न यत्र ॥

तस्याठययस्य प्रतिलब्धयेऽत्र स्वस्थानमेवोपादिशति संतः ॥ ३४ ॥

पर्यादिति । पर्यादा कूलभूमिर्बधिश्च अमृतमयः उदकमयः मृतमयश्च मृतेन जन-
नमपि लक्ष्यते । शुचिर्वाडवः १ उग्रानलः शुद्धो विप्रश्च नीचगैर्जलैः निम्नप्रवणैरु-
दकैः नीचानुगारिभर्जसु इत्येवैरेत्यात् स्वातिवर्षे, स्वातिनक्षत्रवृष्टिः स्वस्य द्रव्य-
स्यातिवृष्टिः प्राप्तिश्च । मुक्ता मीनिकानि जीवन्मुक्ताश्च । अमंदस्तीत्रो रागः प्राप्ति
स्नेहमयनमन आनया व्यवहारः । मदरगजकोऽगाः शैलस्तेन मयन निलोडनं च ।
उच्चैः श्रयानाम हरिश्च महायशा भगवाश्च ॥ २९ ॥

तन्निवृत्तिसाधनमात्मज्ञानमेवेत्याह मिहान इति स्नेह प्रेमा तैलं च दशा षयो-
वस्यावानैश्च । अजनं नियमनवय कञ्जलं च । तम संसारकारणमूलाज्ञानमंध-
काश्च । अचलप्रभोऽप्याहनप्रभ वातादिना चलप्रभश्च । प्रसिद्धदीपादयं विल-
क्षणस्वभावः ॥ ३० ॥

आमज्ञानाभावे यच्छत तद्वंधाय-त्याह कर्मशाली आत्मा सूर्यश्च । दोषावाप्तिर्दो-
षस्य प्राप्तिः शान्तिश्च । सुदिनं पुण्यं सुपुटिवत्तश्च ॥ ३१ ॥

आत्ममिच्छायेतरंज्ञानाभावे स्वर्गादिफलं भवति न तु मोक्ष इत्याह । इतरे-
ति । इतरं पा देवाना भजने यः घन आर्द्र रसः प्रेमा इतरो यो भजनः नक्षत्र-
जनः स्वार्थान्तिक्तो मृगादिस्तस्य घनरसः उदकवर्षं च । फलनिष्पत्तिः स्वर्गा-
दिफलप्राप्तिः शान्तिवर्षाद्वयं । मुक्ता जीवन्मुक्ता, मीनिकानि च । स्वातिघनरसः
आत्मत्वेन देवभजनविषयता यो घनरस आत्मिकि स्वातिनक्षत्रोदक च ॥ ३२ ॥

ननु ब्रह्मणः सवाभकत्वेन तत्रस्थानामस्माकं तच्छाभः कुतो नास्तीत्यत्राह ।
ममारिणामिति । अमृतशाम वस्तुलाभ जललाभश्च । अमृत ब्रह्म तत्रस्थानां
जलात्वंतिनः च प्रत्यगमित्त्रान्प्रवणताभाव प्रत्यगुन्ववनाभावश्च ॥ ३३ ॥

निर्धर्मकस्य वस्तुन, स्वान्मन्येवान्वेषणं कार्यमित्युपादिशतीत्याह । स्त्रीत्वमिति ।
विभक्तिः विच्छेदः प्रथमादिमत्प्रम्यंता च । वचनमुक्ति एकद्विबहुत्वोपाधिकं च ।
अव्ययस्य आननाशिन, परमानन अतरा मुहुम् इत्यादिरूपस्य च । स्वस्थान

अचलः किल संसारो नृणां परम दुःखदः ॥
 तत्र स्वरूपसंधानं मन्येऽहं सुखसाधनम् ॥ ३५ ॥
 संसारसागरस्त्वेष दोषाकरसमुद्रवः ॥
 तच्छोषकारकं ब्रह्मतेज एकं विराजते ॥ ३६ ॥
 दोषोद्रेकभवे प्रभूततमसि व्याप्ते द्विजानां ब्रजो ।
 मूढो नष्टमुद्गकः समीपगमपि स्याणुं परं स्वाश्रयम् ॥
 द्रष्टुं न क्षमते चरन्ति परितः किंचात्मघोषद्विप-
 स्तन्नानंतपदोदयोः सुखयिता स्यात्कर्मसाक्षी विभुः ॥ ३७ ॥
 आत्माराम इहैक एव तनुते पुंसां परां निर्वृतिं ।
 संसारात्पतापतप्तवपुषामत्यंतदुःस्थात्मनाम् ॥
 पूर्णाखंडरसेन बिभ्रति भृशं सर्वांगमाः सद्गुचिं ।
 यत्रामी शुक्नीलकण्ठकपिराहुंसा रमन्तेऽनिशम् ॥ ३८ ॥

आत्मरूपस्यान स्वरित्यव्ययस्यान स्वरादिगणश्च । स्वरादि निपातमव्ययमिति पा-
 णिनि स्मरणात् । स्त्रीवादिशून्यमव्ययं यथा स्वरादिगणे लभ्यते तथा परमात्मव-
 स्तु आत्मन्येव लभ्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं निवर्तय संसारं निवर्तेक चान्मज्जानं पृथक्त्वेन निरूप्य समुच्चयेन निरूप-
 यति पञ्चभिः । अचल इति । अचलः व्यवहारण निग्य पर्वतश्च । स्वरूपस्य स-
 धानमनुसंधानं सर्वानुस्पृतत्वेन स्वरोपेजस्योपासनं च ॥ ३५ ॥

संसारसागर इति । दोषाकरस्य दोषराशेश्चद्रस्य च । तस्य संसारस्य शोषं
 क्षयं करोति तादृशं ब्रह्मरूपं तेज एवैकं त सागर शोषयति तच्छोष करके कुभे
 भवं कारकं ब्रह्मतेजो द्विजरूपं तेज अगस्याख्यमेवैकं ॥ ३६ ॥

दोषोद्रेकभवे इति । दोषोद्रेकं वयककर्पोद्रेकं तन्मूले भवे कीदृशे प्रभूतम-
 सि बहलाज्ञाने राक्षसभवे गाढाधकारे च । द्विजानां विप्राणां पतिणा च ।
 नष्टमुद्गज्ञानः नष्टनेत्रशक्तिश्च । द्रष्टुं ज्ञानं वेदितुं च । स्याणुं शिव परमात्मानं वृक्षं
 च । आत्मानं घोषपंतीं पात्रघोषा वेदानिनस्तेषां द्विषः शत्रवो नास्तिका आ-
 त्मघोषाः काकास्तेषां द्विषो घृकाश्च । ते हि रात्रौ प्रवृत्तदृश अनतो विष्णुस्तस्य
 पदं चरणं तस्माद्दुदयो यस्य । भगवदुपासनवशाच्छब्धः इत्यर्थः अनतमाकाश-
 स्तद्रूपं पत्यदं तयोदयो यस्य । कर्मसाली परमा मा सूर्यश्च ॥ ३७ ॥

आत्माराम इति । आत्मेव आराम उदान पूर्णारण्डरसेन हेतुना अनवच्छिन्न-
 जलसमृद्ध्या हेतुना च आगमाः शास्त्राणि अगमा वृत्ताश्च । सद्गुचिमुत्तमप्रीतिप्र-
 तिपादनविषये सम्यक् शोभाविशेष च शुको योगोद्भूतः कीरश्च । नीलकण्ठो भग-
 वान् शिवः नयूरश्च । कपिराट् हनुमान् कपिश्रेष्ठश्च । हसाः परमहंसः पक्षिवि-
 शेषाश्च ॥ ३८ ॥

यो वै पंचमहाभूतत्रिवर्तपरिबाधितः ॥
 तस्य ब्रह्मविचारोऽयं साक्षात्पंचाक्षरी मतः ॥ ३९ ॥
 न योगे नैव करणे मूलाधिष्ठानमिष्यते ॥
 मूलाधिष्ठानसंप्राप्तिर्भजने सहजा नृणाम् ॥ ४० ॥
 बालाः स्थूलाक्षरोपास्तिप्रतिकूला भवंति चेत् ॥
 सूक्ष्माक्षरं न लेखार्हस्थिति तत्करणं भवेत् ॥ ४१ ॥
 यदि न हरेः सारथ्यं गुरोर्नरोऽधिगतशास्त्राविद्योऽपि ॥
 जायेत कलिभवमहाभारतरणदक्षिणः कथंकारम् ॥ ४२ ॥
 सत्तारकः स्याद्भजनेन युक्तो नृणां तमूढः किल सत्पथोऽपि ॥
 साहाय्यकं चेन्न गतन्हृदाया घनाघनः किं जलदानदक्षः ॥ ४३ ॥
 हरिपरिचरणं त्रयानुबद्धं विहितं क्षेत्रविशुद्धयेऽथ तत्र ॥
 घनसुभगमहोदयामृताद्रं प्रभवति सत्प्रहितं स्वलब्धिबीजम् ४४

यो वै इति । पंचाक्षरी भूमाद्युपद्रवनिवर्तक पंचाक्षरमत्रोपासकः पंचपरिमिता-
 क्षराश्च । पंचमहाभूतानि प्राकाशादीनि स एव विवर्तः मिथ्याभासः पंचानां मह-
 ता भूताना पिशाचाना विवर्तः अभिप्रह ब्रह्मविचार इति पंचाक्षराणि ॥ ३९ ॥
 उक्ता भजन मग्नद्रव्यैकतन्व्यामव्याह । न योगे इति । योगे अष्टांगे वि-
 ष्णुमार्गेषु च । करणे अतीतष्टेमादि क्रियाया ववादिषु च । मूलभूतमधिष्ठानं
 परमात्मा मूलनक्षत्रमिष्यतिश्च । भजने भक्तौ नक्षत्रजने च ॥ ४० ॥

बाला इति । बाला अज्ञा शिशवश्च । स्थूलाक्षरं व्यक्तिमापन्नं सगुणं ब्रह्मरा-
 मकृष्णशिवानि महाव्यतर्गि अत्रा इत्यादीनि च । सूक्ष्माक्षरं परमसूक्ष्मवस्तुभूतं
 ब्रह्म अन्व प्रसिद्ध । लेखेषु देवेष्वेव शूद्रमानिक्यान्त अर्हा योग्या स्थितिर्यस्य
 लेखेषु पत्रादि-लेखेषु च । न हि पत्रादिव्यवहारः स्थूलाक्षरैर्भवति ॥ ४१ ॥

यदि न हरेर्गति । सारथ्यं सूत्र्यं च । गुरु सद्वृत्तौणश्च नरो मनुजः पा-
 र्थश्च । शास्त्रविद्या तन्त्रमस्यादि वास्यजनितज्ञान शास्त्रमबंधिनी विद्या च । कलि-
 युगाद्भवमहाभारस्य नरणे उत्तरणे दक्षिण कलिः कलहस्तेन भवो यस्य तस्मिन्
 महाभारताना रणे युद्धे च ॥ ४२ ॥

सत्तारक इति । मन्थया धर्ममार्गः नक्षत्रपथः आकाशश्च । यो हि भजनयुक्तः
 स एव तारकः उत्तमतारगांविशिष्टश्च । भजनं भक्तिः नक्षत्रजनश्च । शतन्हृदा
 विद्युत् साचानेक न्हृदविशिष्टेति नलवृष्टिहेतुः ॥ ४३ ॥

हरिर्गति । हरिर्भगवत् । हर्षहृत्तो लाग्गस्य च । रलयोरैक्यात् । परिचरणं भजनं
 परितः प्रवर्तनं च वृषेण स्वधर्मण बलीवर्देन च क्षेत्रस्य शर्गरस्य केदारस्य च
 घनवन्सुभग महः कातिर्यस्य हरेर्दयामृताद्रं घनस्य यः सुष्टुभेषु नक्षत्रेषु मृगादिषु

न शास्त्रव्यासंगात्त च विवरणाभानुकरणा-

न्न संकल्पास्रैवाध्यवसितिविधानादपि मुहुः ॥

नृणां साक्षात्प्रादुर्भवति सुरतानंदविभवो ।

विना रामासंगाद्विविधकरणव्यूहसुभगात् ॥ ४५ ॥

स्वगासने भव्यगुणोत्तरेण वरं शरं रीतिधरं नियोज्य ॥

उपासनस्यातिबलेन सौम्य त्वं सद्धमलक्ष्यं प्रति विध्य शीघ्रम् ४६

शंकरे भक्तिमान् स्याञ्चेच्छंकरं तस्य निश्चितम् ॥

या तनात्रात्मबुद्धिस्तु यातना सा सनातनी ॥ ४७ ॥

बहुर्भक्तं महाभगमपि कांताभगसमन्वितं भवनम् ॥

भवति सदाभरणस्थलमपि भावस्थितिविचर्जितं तु वनम् ॥ ४८ ॥

मुमुक्षुवः संपरिशीलयंतु जनाः सनादच्युतसद्गुणांस्तान् ॥

यतो हि मुक्ता अपि तैर्विमुक्ताः सद्यो विभक्ताः पतिता भवंति ॥ ४९ ॥

महोदयस्तस्माद्यदमृतं [जलं] तेनार्द्रं मद्भिः प्रहितमुपदिष्टं मत् सभ्यगुणैश्च आ-
त्मलाभस्य बीजं ज्ञान स्वस्य द्रव्यस्य लाभो यस्मानद्वीजं च ॥ ४४ ॥

न शास्त्रेति । सुरतानन्दः स्वस्मिन् यो देवताभावस्तत्प्रयुक्तो य आनन्दः रति-
सुरां च । रामे आमगो दृढामक्तिः स्त्रामंगश्च । करणानि श्रवणकर्तृनादीनि चुव-
नाश्लेषार्दानि धेनुकादीन्यामनानि वा ॥ ४५ ॥

स्वगासनइति । भव्यगुणे उत्तमगुणे उत्तममार्गीके च । स्वगासने ग. रुडामने शरा-
सने च । अतरेण मध्ये रीतिधर 'री' इत्याकारक वर्णं धरति तत् शरशरीर नित्तल
रेखाभूषित बाणं च । उभयप्राप्यतरेण रीतिधर स्वनिष्ठोऽष्टधर च । उपासनस्य
उपास्याः शराभ्यासस्य च । मृदं लक्ष्य परमात्मनस्तु अणुशरश्च ॥ ४६ ॥

शंकर इति । श सुख तना आत्मबुद्धिदेहेऽहं भावः ॥ ४७ ॥

भक्तिहीनं सर्वं न शोभत इत्याह बहुर्भक्तमिति । शिशुभिरलकृतं महैश्वर्यं स्त्री-
समृद्धमुत्तमाभरणं तनुर्याने एतारश्मर्षि भवनं गृहं भावस्थित्या भक्त्या हीनं
चेद्वनमंभं भवति भस्य भवर्णस्य अवस्थानेन हीनं भवनं वनमेवावतिष्ठते उक्तस-
र्वविशेषणेषु भकारवर्जनेनार्थः । बहर्काख्यवृत्तयुक्तं यद्वा बहर्कंप्रतापो यत्र उ-
पाभावात् । महापर्वनप्रायं दुर्गमवर्त्मयुक्तं सदारणार्हस्थलं यद्वा दारणस्थलसहितं
वनं तदप्येतादृशं न तु रमणीयं ॥ ४८ ॥

भक्तिं विना मुक्ता अपि नैव शोभत इत्याह मुमुक्षुवइति अच्युतस्य सद्गुणा-
मुक्ता जीवन्मुक्ताः मौक्तिका निच तैरच्युतसद्गुणैः अत्रुटितसाधुदोरकैर्विभक्ताः
पृथग्भूता ज्ञानरक्षकाभावात् पतिताः पतिन्त्ययुक्तागलिताश्च । येन्येऽरविदासविपुक्त-

श्रीरामपादांबुजसेवकेभ्यः कथाचर्चनध्यानपरायणेभ्यः ॥

सातानिकाभोदकपायितेभ्यो रोचेत किं रेऽमृतसंपदेभ्यः ॥ ५० ॥

न पूजनं नो भजनं च यत्र न बंदिभावो न च मूर्तिवीक्षा ॥

फलं च किं तादृशवस्तुनः स्यात्सोऽपवर्गस्वमनुष्य लोके ॥ ५१ ॥

आदिमा भक्तिरित्येतत् सर्वसंज्ञनसंमतम् ॥

यद्यनाशोचिता सैव मुक्तिर्भवति निश्चितम् ॥ ५२ ॥

मातंगोऽपि प्राप मुक्तिं दुरापां भक्त्या एषां पद्यनाभे समर्प्य ॥

ताद्विप्राद्याः शुद्धजन्मान एव नैवेष्ट्यंते शार्ङ्गिणः श्रीपूजनाय ॥ ५३ ॥

यत्तु भगवत्पराधस्थितमपि जघन्यकर्मानिरतत्वात् ॥

पुरुषोत्तमे भवेच्चैद्दृढभावं दृश्यतेऽस्य गतिरुर्व्वम् ॥ ५४ ॥

मा गजकृपा मा रामा मा कुमार सुखगरिमा ॥

माराज मा स्वमहिमा पदपटाराधनेऽस्तु ते प्रेमा ॥ ५५ ॥

मानिन स्नयस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य रुच्छ्रम परं पदं ततः पतत्यधो-
ऽनाहन पुम्पदप्रयइति भागवते ॥ ४९ ॥

भक्तान्मु मुक्तिं न स्पृहयन्त्याह श्रीरामंति । रामभक्ता हि ब्रह्मलोकोपरितमान्
सातानिकाख्यलोकान गच्छति तत्रत्यानंदेन कपायितेभ्यः अमृतसपन्मोक्षसंपन्नरो-
चनं सातानिकातभर्तृगोपरितनो भइ सायइति लोके तदामोदकपायितेभ्यः अमृतं
दुग्धं न रोचत इति युक्तमेव ॥ ५० ॥

ते वदंति च न पूजनमिति पूजनं फलं बंदिभावो भजनं मूर्तिवीक्षा च यत्र
नास्तीति कृत्वा तादृशस्य अपवर्गना लोके पवर्गरहितत्वं चेति ॥ ५१ ॥

अहेतुकी भक्तिर्मुक्तिरेत्याह आदिमोति आदिमा श्रेठा आदी वर्णे भकारे
मकारो यस्या सा अनाशाचिता आशया । उचिता समवेता तादृशी न भवति सा
उचममवाये भकारस्य नाशो यस्या तत्र उना उकारेण चिता एवं भक्तिरित्यत्र
भस्य मादेशे तदुनगकारस्य लीये तत्र उकारनिवेशे मुक्तिर्भवति ॥ ५२ ॥

भक्तिर्ज्ञानिश्रेष्ठश्च नापेक्षत इत्याह मातंगइति मातंगो गजः अंयजविशेषश्च ५३
तया गुणधनामध्यपेक्षत इत्याह यन्विति । भगवत्प्रेक्तकारित्वाभावात्प्रतिष्कर्म-
णि रत्नत्वेन भगवत्पराधस्थित प्राणिजातं यदच्छ्रया भगवति दृढभावं चेत्तस्या-
धोगतिर्नास्ति यद्भगवद्योनिमद्भस्तु जघन्यकर्मणि मैयुने निरतत्वेनापरस्याधोभागे-
स्थितामप्युनमपुरुषे दृढभावं चेत्तस्योश्र्वैर्गतिर्भवति पुरुषायिते विपरीतरते भवर्तत
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अतः कविस्तमेव भगवंतमभ्यर्चयते माराजेति । राजरूपा राः द्रव्यं रामा स्त्री
कुमारसुखं स्वमाहान्धं च माभूत् हे माराज रमानाय ॥ ५५ ॥

उदारांस्त्वदृते नान्यान् प्रपश्याम्यायि पार्वति ॥

श्रीरामभक्तिमाणिक्यमदेयमपि देहि मे ॥ ५६ ॥

भामे मा मे कथंकारं कामे का मे गतिर्भवेत् ॥

रा मे रामे परा भक्तिर्यामे यामे भजाम्यतः ॥ ५७ ॥

श्रांतोऽसि चेत् संसृतितीव्रतापतः सीतान्वितं मारुतपोतसेवितम् ॥

पलाशसंघातसमृद्धविक्रमं रामं धृताकारमुपोहि सत्त्वरम् ॥ ५८ ॥

यातायातैः सुबहुभिः श्रांतोऽसि यदि हे सखे ॥

एकं कुरु घनच्छायं सीतारामपदं भज ॥ ५९ ॥

त्रिषयोपहितोऽचलस्थितिः सतमस्कः कनकांगनाप्रियः ॥

भव उग्र इहापि गद्यवस्मग्णाच्छांतिमुपैति निर्भराम् ॥ ६० ॥

असी भवभुजंगश्चेद्वाधतेऽति भयंकरः ॥

रामं नरेन्द्रं भजत विनतानंदनं हुतम् ॥ ६१ ॥

उदारानिति त्वमेव उदाराः उःशमुस्नस्य दाराः कुटुंबिन्युदारादानशूराश्च ५६
भामइति । भामे कामेऽगीकृते मे मा शोभा कथं स्यात् । कामेऽगीकृते मे
गतिः का स्यात् रामे परा भक्तिर्मे रा. द्रव्यं अतः प्रतियामे राममेव भजामि
॥ ५७ ॥

यतो ज्ञानं भक्त्यैक उच्य मा च भगवद्वि परिणीति नमामनिवृत्त्यर्थं मएवाश्रय-
णीयइत्याह । श्रांतोऽगीकृत । भवदुःखतापत मध्यम्य. मृत्तिसंबंधी तीव्रतापस्ततश्च ।
पंथानः पदवी सृतिरित्यमर । मानयान्वित शीतेनान्वितच मशयोरंकेयात् वायुमु-
तेन हनुमता सेवितं मदमारुतेन च पलाशिनो राक्षसास्तेषां सम्प्रघातो नाशस्तत्र
समृद्धो विक्रमो यस्य पलाशिनो वृक्षास्तेन उघातः समूहस्तत्र वीना पक्षिणां क्रमः
पदन्वासो यत्र धृताकार मगुण राम ब्रह्म रामपदनामो पर ब्रह्माभिधीयतइति
श्रुतिः आकारसहित च राममाराम ॥ ५८ ॥

यातायातैरिति घनवच्छायाकृतिर्भस्य निबिडच्छायं च सीतायुक्तं रामचरणं
शीतमारामपदं च यातायात पुनरपि जनन पुनरपि मरणं गतागतं मार्गविषयं
च ॥ ५९ ॥

विषयेति विषया उपहितायत्र विषेण यो यो मोहः स हितो गतो यस्मान्
युपुरुपुलुपु विमोहनेइति हिगताविति धान्योरूपे ध्रुवस्थिति. कैलासवास्तव्यश्च सा-
ज्ञानः सतमोगुणश्च कनकमंगना च प्रिये यत्र कनकं धनूरो गौरी च प्रिये यस्य
उग्रोऽपिभवः संसारः शिवश्च शान्तिं निवर्ति परमानन्द च ॥ ६० ॥

असापति नरेन्द्र राजान विषवेद्य च विनतानंदनं प्रणतानंदनं गरुडं च
वेनतेपत्नान् ॥ ६१ ॥

शुचिसान्निध्ययोगेन तद्दि रामोपगूहनात् ॥
 कर्मसाक्षिसमालोकाद्भवं हेमंतवज्जयेत् ॥ ६२ ॥
 अंधं तमश्वेदयि बाधते त्वां सरोजनेत्रं जगदेकसूत्रम् ॥
 सुधाचरित्रं परमं पवित्रं कुरुष्व मित्रं वसुदेवपुत्रम् ॥ ६३ ॥
 कृच्छ्रदविषयोपहितो भवो महापन्नगोऽतिभीषयति ॥
 तद्भयशमनाय विना जिष्णुपविक्रममहं न कलयेऽन्यम् ॥ ६४ ॥
 कुजन्मिप्रायेयं मदकरकलिठ्याप्तिविषमा ।
 कुदागठ्यासंगप्रतिहतसुगोत्राऽतिभयदा ॥
 द्विजिह्वैराकीर्णा व्यथयति महाबंधकवती ।
 प्रपंचारण्यानी भज भज सखे तन्नरहरिम ॥ ६५ ॥
 भ्रमयति भवापित्तं चेद्भज नरसतरोखरं कृष्णम् ॥
 सद्गोरसेन सहामितमनुत्रुटिकं सर्वथा त्यज स्नेहम् ॥ ६६ ॥
 पतितानां संसारांधतमसकृपे विनष्टदृष्टीनाम् ॥
 महता विहिता महिता सांहता स्यादच्युतावतारकया ॥ ६७ ॥

शुचाति शुचि साधुगन्धिश्च रामोपगूहनरामव्यान स्त्रीणामाश्लेषश्च आत्मनो
 दर्शन सूर्यातपमवा च ॥ ६२ ॥

अंधंतमइति । अज्ञान अधकारश्च मित्रं मत्वाय सूर्यं च ॥ ६३ ॥

कृच्छ्रदविषयेति दुःखविषयगहित कृच्छ्रप्रदेशमहित कृच्छ्रदोषोविषेण योपः
 विमोहः यूपविमोहने तस्य हित आधान परमात् महापन्नग सर्पः महापत्पर्वतो वा
 जिष्णुः अर्जुनः त पाति स हरिः तस्य विक्रमः अवनारलीला जिष्णुपो हरिस्तस्य
 वि. पत्नी गरुडस्तस्य क्रमः पदन्यामः जिष्णुरिद्रस्तस्य परिभोजस्तस्य क्रमः
 क्षेपश्च ॥ ६४ ॥

कुजन्मानी । कुमितप्राणिवद्बुला वृक्षप्राया च मदकरो यः कलिस्तस्य व्यासच
 विषमामदकला ये करिणस्तेषां च रलयोरिक्यात् कुमितस्त्रीव्यभिचारेण दूषित
 कुला कुं दारयति ते कुदाराः सूकरास्तद्व्यासगेन उत्कीर्णभूमिः द्विजिह्वाः खलाः
 सर्पाश्च महाबंधकाः प्रतारका जंबुकाश्च नरहरिं नरसिंहं ' अटव्यानारासिहश्चोति
 वचनान् ॥ ६५ ॥

भ्रमयतीति । नरः अर्जुनस्तस्य यः सुतशेखरः सारयित्रेष्ठस्तं कृष्ण हे नर
 कृष्णं वर्णतः सुतशेखरं नाम रसायनं च मद्गोरसः साधूनां वाग्रसः दुग्धं च
 घृतं वा हसितेनस्मितेन सहितं सशर्करं च अनुत्रुटिकं त्रुटिः सूक्ष्मकालमानं
 प्रति तत् अनुगतसूक्ष्मलाञ्जीव च स्नेहं गृहदारादिषु प्रेमाणं तैलं च ॥ ६६ ॥

पतितानामिति । नष्टज्ञानानां नष्टेक्षणानां च अच्युतावतारकया भगवत्कीर्त-
 नं अभ्रष्टोदानमार्गवार्ता च ॥ ६७ ॥

पतितानासंसारधतमसकूपे विनष्टदृष्टीनाम् ॥
 एकं महदुपदिष्टं कष्टहरं चक्रिणो हि गुणभजनम् ॥ ६८ ॥
 संसारे वर्तमानस्य नानादुष्कृतकारिणः ॥
 पदि ते नरकाद्गतिः कृष्णमेकं समाश्रय ॥ ६९ ॥
 भवसागरं तरीतुं वाञ्छसि चेत् सौम्य कुरु मदीयवचः ॥
 यस्नांतरं विहाय प्रसन्नं भज तारकेशकुलरत्नम् ॥ ७० ॥
 द्वाविह दृष्टौ शरणीकर्तुं संमृतितरंगिणीतरणे ॥
 उडुपकुलपतिः कृष्णः श्रीगमस्तरणिकुलपतिश्चान्यः ॥ ७१ ॥
 जातो जलप्रसंगाद्दिस्मारयति भ्रमोऽयमात्मानम् ॥
 शुभमधुनाद्रसेन च सुरसंसेव्यं भजस्व चंडीशम् ॥ ७२ ॥
 समसितरुचिराज्योपेतमरे नरकेशरिणं संसेवेथाः ॥
 अमृताभिमुखः स्याः किं कुर्याद्दुःसहतापभवञ्चर एषः ॥ ७३ ॥
 व्यथयति बहुदोषभवोपताप एषोऽभ्रकायकृष्णाय ॥
 स्पृहय सुखोदकायानेकसुरसभावनेः प्रसिद्धाय ॥ ७४ ॥

पतितानामिति । महाद्विः सद्भिर्बन्धुभिश्च चक्रिणो भगवतोऽरघटस्य च गुणा-
न भजन सेवन गुणस्य स्थूलरज्जाश्च ॥ ६८ ॥

संसार इति । कृष्णो हि नरकस्य असुरविशेषस्य हता ॥ ६९ ॥

भवसागरमिति । तारकाणामीशश्चद्रस्तस्य कुठे रत्नमिव श्रेष्ठ कृष्ण तारयति
ते तारकाः कर्णधारास्तकुलश्रेष्ठ च ॥ ७० ॥

द्वाविहेति । उडुपश्चद्रः चर्मावनद्द्वयंशविदलनिर्मित तरणसाधनं टोकरेति प्र-
क्षिप्तं च तरणिः सूर्यं नौकेति च ॥ ७१ ॥

जात इति । जलस्य जडस्य अविद्याया उदकस्य च भ्रमो भ्रातिः शुभं अ-
धुना उत्तममधुना च आर्द्ररसेन साद्रप्रेम्णा आर्द्रकस्य रसेन च सुरैः संसेव्यं सु-
रसं सेव्यं च चंडीश महादेवं राजचंडीशराख्यरसायनं च ॥ ७२ ॥

समसितेति । सम्यक् या असिता इयामला, रुचयः तासा राज्या पंक्त्या उ-
पेतं बद्धा समा तुल्या या सिता श्वेता हाचरत्पक्त्वा पद्मा मया लक्ष्म्या सहितः
समः सितरुचि श्वेतदुतिः राज्येन त्रिभुवनाधिपत्येन उपेतः सचासाविति विशेष-
णोभयपदकर्मधरयः तुभ्यश्चार्करापुत सुदग्धनेनोपेतं च नरकेशरिणं नृसिंहं नृके-
सदोष्यं रसायनं च अमृताभिमुखः मोताभिमुखः दुग्धपानाभिमुखश्च भवः तरुण-
संसारश्च ॥ ७३ ॥

व्यपपतीति । अनेकदोषसंभवः । संसारसंबन्धी तापः उल्बगवातपित्तादिदोष-
संभवः उपतापः रोगः अभवत् कृष्णः कायो यस्य तस्मै कृष्णाय अभ्रकाय रसा-

संसारगोगो यदि बाधते त्वां गदारिहस्तः करुणाद्रचित्तः ॥
सौकर्यतो यस्य रसोद्धृतिस्तं याह्योपधीशान्वयरस्नमेकम् ॥ ७५ ॥

सुवर्णमालिनी कृष्णामधुना भज चेद्भवः ॥

जिर्णज्वरो बाधते त्वां पिंडिकोद्वेष्टनादिभिः ॥ ७६ ॥

उन्मत्तप्रतिविभ्रंखलं विहरति ब्रह्मांडभांडोदरे ।

नूगां धैर्यविलोपके कलियुगे स्वच्छंदसंचारिणि ॥

विध्वस्ता हि महागमा द्विजकुलं मुठ्याकुलं संकुलं ।

प्रायेणैव रजस्तमोऽप्युपगतं पंथा हतो नैगमः ॥ ७७ ॥

दूरेणापगतो नृपो बहुमदाभोदः पुनः पुष्कलं ।

संक्रान्तो मधुपा भ्रमंति निभृतं तृष्टाश्च पुष्ट्रिपः ॥

रुद्राश्चंचलदृष्ट्यां प्रिधिविष्टपं नानादरैर्भौरवो ।

ननं कां नु हरिं विनाऽस्य जगतः स्याद्भक्षणे दक्षिणः ॥ ७८ ॥

कलिमलिनमतेर्नगस्य नैव स्वपदप्राप्तिपरोऽपरोऽस्त्युपायः ॥

हरिगुणपरिशीलनात्तदत्तन्निपधेद्रो निपुणं विचारणीयः ॥ ७९ ॥

यनाय सुवर्ण उदरं उत्तरकाल यस्य अनेकवारकृतनुरममहरक्षणैः प्रख्याताय
अनेक ये सुरना आपादिरमस्तेषा भावनैर्भावनाभिः प्रसिद्धाय । संपन्नाय दत्त-
सत्स्वमुद्रादिभ्यः ॥ ७४ ॥

गदारिः । गदा प्रति चक्र हस्ते यस्य त गदारिः औपधं च यस्य पत्कर्तृकं
रमेद्वरणं सुमुद्राणं गौकर्येण सुकरभावेन तद्रूपवतरेण पारदोद्वरणं च सुक-
रत्वेन शोषशीघ्रदृष्टिश्च ॥ ७५ ॥

सुवर्णेति । सुवर्णमालिनी रत्नायनविशेष च कृष्णा कृष्णवर्णा अधुना
कृष्णामधुना । तत्रा तद्वर्णं च पिंडिकान्निडिः उद्वेष्टनं यस्त्रं पिंडिकयोः जंघा-
पश्चाद्गतयो उद्वेष्टन उद्वेष्टनं तच्च जीर्णज्वरं द्योतयति ॥ ७६ ॥

उन्मत्तिति । धैर्यं ज्ञानं धारणा च कलियुगं प्रसिद्धं करिद्रं च रलयोरैस्यात्
महागमाः महाशास्त्राणि महावृत्ताश्च । द्विजकुलं सिप्रकुलं पतिकुलं च । रजः गुणः
धूलिश्च । तमः गुणः अवनतिश्च । नैगमः वैदिकः यणिगजनसंबंधी च ॥ ७७ ॥

दूरेणेति नृपः परमः वतीवर्दश्च मदी गर्गः आमोदस्त्रोपः मदस्य दानादकस्य
गधश्च मधुपा भृगा मद्यपाश्च विष्टेय वृत्तशान्वाया जारश्रेष्ठे च नाना आदरैः
भयैश्च भौरवः स्त्रियो भयशीघ्रश्च हरिं भगवत सिंहं च ॥ ७८ ॥

कल्योति । नरस्य नलस्य च स्वपदं स्वरूपं स्वराज्यं च हरिगुणपरिशीलनं
भगवद्गुणचर्चा अदररञ्जुधारणं च नलस्य राज्ञो । ह ऋतुपर्णराजस्य सारथ्यागी
कारेण स्वराज्यप्राप्तिरभूदिति ॥ ७९ ॥

कलिप्रदुष्टोऽक्षयशंगतश्चेद्ब्रह्मात्मसाम्राज्यपदो नरः स्यात् ॥
 स्वकं पदं प्रापयितुं पुनस्तं मन्येऽनवद्या हरित्दयविद्या ॥ ८० ॥

द्विजेन्द्रप्रासाद्यः किल बहलदोषोपचयकृत् ।

स्फुरज्जाडघोछ्मासो गुरुसुदिनचर्याक्षयकरः ॥

कलिः शीतर्तुश्च व्यथयति भृशं चेत्स्वनयने ।

निभीक्ष्य स्वच्छंदं हृदयधृतरामः स्वापिहि रे ॥ ८१ ॥

उर्यत्र सिद्धः सततं गुणोदयो सिद्धो रलोपः स्वरगौरवप्रदः ॥

तत्रैव नूनं रघुनाथमंदिरे मनोरथः सिद्धिमियादसंशयम् ॥ ८२ ॥

कलिप्रदुष्ट इति कलिनाप्रदुष्ट इति समानमुभयत्र अक्षयशं इंद्रियवशं पाशवशं च स्वरूपानंदव्युतिः साम्राज्यव्युतिश्च नरः नलश्च पदं स्वरूपं राज्यं च हरेर्भगवतः इ ग्रा मिया या विद्या आध्यात्माख्या अश्वत्तदयविद्या च । नलः किल कलिना ग्रस्तः पुष्करेण भ्रात्रा द्यूतार्थमाहूतः सन् तेन सह द्यूतं कृतवान् तत्र तेन राज्यादि सर्वं जित्वा विवासितः स ऋतुपर्णराजगृहउवाम तेन चाश्वत्तदयविद्याहेतुना सारथ्ये नियोजितस्तेन कारणेन पुनःस्वपदप्राप्तिरिति भारतकथासूचन ॥ ८० ॥

द्विजेद्रेति द्विजेद्राणां त्रासो येषां तादृशाभावाः धनिका यस्मिन् चंद्रायस्त्रास-
 स्तेनाख्यां पुक्तोऽतिशीतकरत्वात् बहलदोषाणा वृद्धिकृन् बहलो दोषोपचयः रात्रि-
 बृद्धिस्तां करोति जाडघ मौर्ध्यमालस्य च गुर्भो या सुदिनचर्या पुण्याचरणं
 दिवसचर्या च हेमंते हि रात्रिमानं वर्धते दिनमानं हीयते । हृदये धृतः रामो येन
 रामा स्त्री च ॥ ८१ ॥

ऐहिकामुष्मिकं सर्वमपि भगवदाश्रयणैव सिध्यतीत्यतउत्तरं वर्णयति उरिति
 उः रुद्रः तदवतारत्वाद्धनुमान् हशिचेत्युत्वं च सिद्धः सर्वदा कार्यकरणे उद्यतः
 रोरीति लोपश्च सा सिद्धश्च सच गुणोदयः गुणैरुत्कृष्टः गुणत्वेनोदयो यस्य ओ-
 कारो भवितेति यावत् असिद्धोऽपिद्यमानः हशिचेति दृष्ट्या च रलोपोऽभिलोपः
 राममंदिरे शीतापियोगेऽपि अश्वमेधादेर्जातत्वात् अग्निमद्भावः रोरीति लोपश्च सच
 स्वर्गे अगौरवप्रदस्तुच्छ्वापादकः स्वरस्याचो गौरव दीर्घत्वं ददाति । मनोरथश-
 ब्द प्रक्रियायां तु मनसूरथ इति स्थिते समजुषोरिति सकारस्य रेफो मनरथ इति
 तत्र रोरीतिरेकलोपो हशिचेत्युत्वं च प्राप्तं विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परत्वाच्छोपे
 प्राप्तेऽपि पूर्वत्रासिद्धमिति तस्यासिद्धत्वात् हशिचेत्युत्वे मनउरथ इति तत्तत्प्राप्त-
 इति गुणे मनोरथइत्यस्य सिद्धिर्जायते एवं च मनोरथसिद्धौ उः सिद्धो रल्लो-
 पोऽसिद्धश्चापेक्षितः तदत्रोभयमस्तीति राममंदिरएव मनोरथसिद्धिर्नान्यत्रेति ॥ ८१ ॥

कस्माद्गुर्गतिविह्वलो भवसि रे श्रीरामचंद्रप्रभुः ।
 सर्वोदारगुहस्तदीयजनतासंगेन संगम्यताम् ॥
 भूत्वा प्रहृतनुः स्तवैरभिनवैः स्तुत्वा निबद्धाजलि-
 भक्त्याचारफलं निवेदय ततः पूर्णः स्वलाभो भवेत् ॥८३॥
 अजरामरता यस्य पुंसो वसिर्निरंतरम् ॥

अजराऽमरता तस्यावश्यं पाणितले स्थिता ॥ ८४ ॥

भुक्तिर्द्रव्यनिबंधनाऽस्य जगतो बोधैकलभ्या पुन-
 र्भुक्तिस्तद्द्रव्यसिद्धयेऽत्र शरणं को नाम लोकत्रये ॥
 एवं वेदपुराणशास्त्रनिचयानालोढ्य संपश्यतां ।
 दृष्टिं गच्छति राम एव भगवान्प्रान्यो वदान्यः क्वचित् ॥ ८५ ॥
 सूर्यश्रंडकरः स्वयं हि जगतां संतापको नंदन-
 स्त्वस्वैको जगदंतकस्तदनुजो मंदो जगत्पीडकः ॥
 एवं सत्यापि भिन्नतामुपगतः सर्वत्र यद्भास्करः ।
 सांऽयं तस्य कुलेऽवतारमाहिमा श्रीरामचंद्रप्रभोः ॥ ८६ ॥
 सूर्यः स्थावरजंगमात्मजगनामात्मेत्यपिः संजगौ ।
 मंत्राणां च स एव देवतमिति प्राह प्रसिद्धं स्मृतिः ॥
 ध्यायत्यर्चति यन्नभस्यति यजत्येनं द्विजानां गणः ।
 सोऽयं तस्य कुलेऽवतारमाहिमा श्रीरामचंद्रप्रभोः ॥ ८७ ॥
 भास्वानेष जडस्वरूपमपि मां तेजोमयं यो व्यधात् ।
 तत्तस्मै प्रतिदेयमेवमनिशं युक्तोऽप्यशक्तः स्वयम् ॥

कस्मादिति दुर्गतिरधामतिर्दाग्निश्च उदारः सरलः दाता च तदीयजनता
 साधवः राजपुरुषाश्च आचारस्य कर्मणः फलं चारफलं राजादनफलानि च स्व-
 लाभः आत्मलाभो द्रव्यलाभश्च ॥ ८३ ॥

अजरामरेत पूर्वार्धे अजश्रीषी रामश्च तत्र रता उत्तरार्धे अजरामरता जरा-
 मरणशून्यता ॥ ८४ ॥

भुक्तिरिति रामः राः द्रव्यं मः बोधः मनअवबोधन इत्यस्मादन्येभ्योऽपि इश्यत
 इति ङः एवं च रामइत्यत्र भुक्तिमुक्तिमाधनमुभयमपि लभ्यते ॥ ८५ ॥

श्रीरामसंबंधवंत सर्वे जनाः सः कुर्वन्ताः याह मूर्धइति मित्रतासूर्यता सख्यं च ॥ ८६ ॥

सूर्यइति ' सूर्यआत्मा जगनस्तस्युपश्चे ' त्यपिश्रुतिः ' एकैव वा महानात्मा
 देवता ससूर्य ' इत्याचक्षत इति स्मृतिरूपा सर्वानुक्रमणी यतः सर्वमंत्राणां सूर्यो
 देवता तस्मात्तन्मंत्रैः क्रियमाणं कर्म सूर्यविषयकमेवेति ॥ ८७ ॥

भास्वानेष इति जडस्वरूपमुदकमयं मंडलं डलयोरैक्यात् जडस्वरूपे चोदक-

लग्नो भिक्षुकरोखरः समभवद्भ्रामस्य पृष्ठं ततो-
ब्रह्मण्यः स चकार भास्करकुलं सर्वप्रकाशोज्ज्वलम् ॥ ८८ ॥
वृत्तिं पुनः कामपि करूपयेथाः श्रीमानुदारस्त्वमतः श्रितोऽसि ॥
मयार्जितं वृत्तिशतं हरंतं भवंतमेतं किमिव ब्रवीमि ॥ ८९ ॥

विस्मयं वितनोत्येतद्विपमाक्षविचेष्टितम् ॥

अप्यंधकारिणा येन नृणां चक्षुः प्रकाशते ॥ ९० ॥

नीलांगो मकराभकुंडलधरः सर्वश्च यः कच्छुपो ।

दंताः कुंदविलासिनः करयुगे यस्याब्जशंखौ पुनः ॥

आस्ते यस्य विशालवद्भासि महापद्माधिवासोऽनिशं ।

लोका आशु मुकुन्दमाश्रयत तं चेत्पूर्णवित्तच्छवः ॥ ९१ ॥

यो वै धृतः श्रीहरिणा निजे करे स्पर्शः स एवेति विनिश्चयो मम ॥

स्वस्पर्शमात्रेण हि लोहलं ध्रुवं चकार शंखोऽपि सुवर्णसंभृतम् ॥ ९२ ॥

अहो धनार्थं प्रधनं विधाय सुखेन वीरा निधनं भजन्ते ॥

तत्तादृगप्यत्र धनं विहाय धीराः सुखं श्रीपतिमाश्रयन्ते ॥ ९३ ॥

मयमंडले संक्राताः किल सूर्यरश्मयश्चन्द्रइत्याचलते प्रतिदेयं प्रयुक्तव्यं द्विजश-
तरश्चन्द्रः पाठान्तरं भिलुकः शिवस्तस्य शेखरोऽतंसः भिलुकप्रभश्च ब्राह्मणश्च
रामचन्द्रस्त्वत्र रामस्य पृष्ठं सर्वदालप्रश्चद्रो दृश्यते ॥ ८८ ॥

वृत्तिं पुनरिति वृत्तिं जीवनोपायं क्षेत्रारामादि मनोवृत्तयश्च व्याजनिदेयं ॥ ८९ ॥

विस्मयमिति विपमालः शिवः चलुर्नेत्रं ज्ञानं च अंधकस्य दैत्यविशेषस्य अरि-
णा अंधं करोत्येवं क्षालेन च ॥ ९० ॥

नीलांग इति महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छुपी । मुकुन्द कुन्द नीलाश्च
खर्बश्च निधयो नवेति भगवतो नवनिध्यात्मकत्वात् तमेव आश्रयत हेपूर्णवित्तच्छ-
वः पूर्णज्ञानेच्छवश्च खर्वो वामनः विदः भावो वित्ता ॥ ९१ ॥

यो वै धृत इति स्पर्शादयो मणिः यत्स्पर्शेन लोहं स्वर्णं संपद्यते लोहलं अ-
स्फुटवाचं बालत्वात् ध्रुवं उत्तानपादपुत्र लोहसम्राहकं च लोहं लाभति व्युत्पत्तेः
सुवर्णाः शोभनाक्षराणि सुवर्णं काचनं च ध्रुवः किल सपनमात्राद्देष्टितः स्वजन-
नाकयनाद्भगवंतं प्रसादयितुं वनं निर्जगाम तत्र च श्रीनारदेन संभोधितः सन् म-
धुवनं तपोऽभ्यतिष्ठत् । अपानुग्रहीतुमघ्नत् श्रीभगवत्कामोऽस्माद्धितीयोऽयं पुरुषइ-
ति कृत्वा तं स्तोत्रमिषेष पर वाक्पाठवाभावान्नाशकनोत् । तद्भगवता विज्ञाय श्रु-
तिमपवाच जन्म्येन गच्छदेशे स्पृष्टस्तत्प्रभावाद्दधिगतवाक्शाक्तमर्गवंतं रमणीयैः स्त-
नैस्तुष्टवेति दिक् ॥ ९२ ॥

अहो इति प्रधनं युद्धं निधनं मरणं धीरा विवेकिन ॥ ९३ ॥

यं सदोऽनुजिघृक्षुरस्य हरति द्रव्यं तदेतत्प्रभोः ।
 किं श्लाघ्यं ननु मादकं तदिति चेत्स्याद्दुर्बलोऽनुग्रहः ॥
 मैवं युक्तमैव तस्य तदसद्वित्तापहारक्रिया ॥
 सद्वित्तार्पणमेष वत्सलतया कर्ता यतः श्रीपतिः ॥ ९४ ॥
 नापुत्रस्य गतिर्मतोति ससुतः स्यादित्यमुक्तश्रुतेः ॥
 को नामात्र जनो न सत्यामिति तदब्रूयात्परं वच्यमहम् ॥
 यो गोविन्दपरः ससद्गतिधरः सोऽयं सुताव्यश्च य-
 ल्लोके तद्गतिभाक् सनंदन इति ब्रह्मात्मजो गीयते ॥ ९५ ॥
 तेजोनिधिर्यद्यपि कर्मसाक्षी तथापि सूर्यान्वयकांतयोगम् ॥
 त्रिना कथंस्वित्प्रभवेद्ददस्व सत्पाकतासिद्धिमप्युच्य कर्तुम् ॥ ९६ ॥
 यद्यप्यपकारधियं कुरुते परमेश्वरे तथाप्येषः ॥
 सत्त्वं नैव त्रिमुंचति केवललयभुक् सहि श्रीशः ॥ ९७ ॥
 मानरहितः स्वकार्ये पटुश्चतुर्दशजगत्प्रथितगोत्रः ॥
 मकरालयांतवासी प्रियभक्तश्चित्तपावनो भगवान् ॥ ९८ ॥

यं सद्य इति सद्वित्तार्पण उत्तमद्रव्यार्पणं ब्रह्मविद्वार्पणं च ॥ ९४ ॥
 नापुत्रस्येति सनंदनः एतन्नाम नंदनेन पुत्रेण सहितश्च यो हि जातमात्रएव
 प्रवर्तिः यस्थोपनयनमपि नास्ति ॥ ९५ ॥

सर्वगस्य सर्वात्मनोऽपि ब्रह्मणो भक्तकार्यकारिण्यं सगुणद्वारैवेत्याह तेज इति
 तेजसानिधिः प्रकाशोयमश्च कर्मसाक्षी ब्रह्म सूर्यश्च सूर्यान्वयकांतः सूर्यबंधकमनीयो
 रामः सूर्यबंधककांतः सूर्यकांतश्च सत्पाकता पाकः पवित्रः ' तं पाकेन मनसे '
 त्यादौ दर्शनान् उत्तमपवित्रता माधुः पाकः पचन यस्य तस्य भावस्तत्ता उत्तम-
 पाकइत्यर्थः वदस्वैत्यात्मनेपदं भामनार्ये भाममानो वदेःपर्यः ॥ ९६ ॥

तादृशस्य परमकपालोर्भगवतः प्रातिकूल्येन चित्तनमपि न स्वार्थविहंतीत्याह
 यद्यपीति अपकारो विरोधस्तद्युक्ताच्चाद्विः पकाररहितोऽयमिति धीश्च परमेश्वरे अप-
 कारबुद्धौ प्रयुक्तायामपि रमेश्वरोऽपिष्ठने यस्य रमेश्वरः स परमेश्वरादपरोनेति ९७

भगवतो हि भक्ताः प्रियाभवंतीत्याह मानेति मानं प्रमाणं तेन रहितोऽप्रमेयइत्यर्थः
 यद्वा मा च नरश्च पार्यश्च ताभ्या हिनः अभिमानरहितश्च स्वेषा स्वीयाना भक्तानां
 कार्यसंपादने पटुः स्वस्यात्मनः कार्यसंपादने पटुश्च चतुर्दशमु जगत्सु भुवनेषु
 प्रसिद्धं गोत्रं नाम यस्य चतुर्दशसंख्याकानि जगत्प्रख्यानानि गोत्राणि यस्य
 समुद्रस्य अंते मध्ये वास्तव्यः ' प्रियानि गुरुमर्येने ' त्यत्रातशब्दस्य मध्यपरत्वदर्श-
 नात् समुद्रस्यात्ते प्राति च प्रियाः भक्ताः अस्य प्रियं भक्तं ओदनं यस्य चित्तं पाव-
 याति शोधयतीति चित्तपावन इति ब्राह्मणजातिविशेषश्च ॥ ९८ ॥

यः पुष्पवद्भृतपांडुबालो बलयंचितांगो नवनीरदश्रीः ॥
 हरिः पुराणोऽयमिह श्रुतिश्च भक्तप्रियस्तत्कथिकाप्रियोऽपि ॥९९॥
 हर्यप्रियः सर्वजनाप्रियः स्याद्द्विप्रियः सर्वजनप्रियः स्यात् ॥
 इति स्म जाने ह्यमाग्मेकं पश्यन् पदार्थं चणकं द्वितीयम् ॥१००॥
 सद्गंजातः सगुणस्तु नम्रो यश्चापि शक्तौ बहुमार्गणेभ्यः ॥
 ददाति लक्षं तमहं न मुंघं कोटिडमित्यं कथयन् विवर्ति ॥ १०१ ॥
 जलजं जलस्थमपि ज असंयं यविहीनमधिगतामादम् ॥
 भ्रमरहितं वस्तु करे कल्प्य इति विदग्धान्विभर्त्येवजम् ॥ १०२ ॥
 चरन्ति रथवत् क्षिप्तौ तनु हरिच्छ्रया ये जना
 निधाय निखिलं चिह्नं तद्दृष्ट्वा स्वभारं परम् ॥
 करेण कलयामि ननु यत्नितमर्थं जनान्
 प्रदर्शयितुमच्युतः कल्पयतीव चक्रं करे ॥ १०३ ॥

यः पुष्पति पुष्पवंतौ सूर्यायः तद्वजो यस्य पुष्पवत्कथा पुष्पवंतौ दिवाकर
 निशाकरावित्यमरः पुष्पं नेत्ररोगविधायः दशकं क मत्तः पीपिताः पाडुमायाः पाडवा
 येन भृतपांडुकेशश्च बलिना तज्जगत्तु यत्नमागतं पुष्पितं अग यस्य बलिभिः
 शिथिलवर्माभंगचितं अंग यस्य रथवत् क्षिप्तौ तनु हरिच्छ्रया ये जना निर्गता
 रदश्रीर्दंतशोभा यस्य निरिति चणकं तद्वृषणि स्वभारं परम् ॥ १०० ॥ भक्तप्रियः
 ओदनप्रियत्वकयैव कथिका गुणवत्कथिका च कल्पयतीव चक्रं सर्वजनविशेष
 प्रिया यस्य च अतिवृद्धस्य हि कल्पयतीव चक्रं तिर्यग्शोभात् तत्तन्प्रियवच
 योग्यमिति ॥ ९९ ॥

हरीति हयमारः करशिरमूर्त्तं चरन्ति हरिच्छ्रया ये जना हयमार महर्षिप्रिय एव
 हरिरभ्रभगको हि हरेरभ्रस्य प्रियः चणकं तद्वृषणि स्वभारं परम् ॥१००॥

धर्मनिष्ठं ब्रह्मनिष्ठं सान्निष्ठं च यत्नमागतं पुष्पितं अग यस्य बलिभिः
 कुल वेणुश्च सगुणः मैत्र्यादिगुणवत्तु यत्नमागतं पुष्पितं अग यस्य बलिभिः
 चि शक्तौ सत्या मार्गणेभ्यो पाचकं तद्वृषणि स्वभारं परम् ॥ १०१ ॥ यश्चापि यानु-
 ष्करस्य शक्तौ पाटवे मति मार्गणेभ्यो पाचकं तद्वृषणि स्वभारं परम् ॥ १०१ ॥

अलजमिति डलयोरैक्यात् जं माघेदकं च अपिगतामोद आनोदाहर्षो गयो
 यस्य च भ्रमेण रहितं भ्रमेभ्यो हितं च ॥ १०२ ॥

चरन्ति हरिर्भगवान् अभ्रश्च निज भारसाहितादिनिषय स्वोपस्कररूपं च

विष्णुपदं बहुतारकमित्युच्चैर्यद्भदंति सर्वजनाः ॥

तदिदं न मृपामन्ये परं त्वपेक्षा स्थिता प्रदोषस्य ॥ १०४ ॥

बहुतारकता विष्णुपदेऽस्त्येव न संशयः ॥

किंत्वंजसा सा बहुलदोषोद्भेके हि दृश्यते ॥ १०५ ॥

दोषाकरो भवतु विष्णुपदानुगामी

सद्गुत्तनां स कलयेत्कल पंचदश्या ॥

पाश्चात्यपोद्दशकलाक्षयतो विदेह-

भात्रं ब्रजेदिह निदर्शनमप चंद्रः ॥ १०६ ॥

भवचरणे चेतश्चेत् क्रियेत जायत तर्हि भवतरणम् ॥

कामरणमकाकारं यर्हि भजेत्तर्हि रे भजेन्मरणम् ॥ १०७ ॥

नञ्गण पादं रयचरणं चत च ये भजेत्तारास्तपा दास्यमपि करोमि
विमुक्तान्दिरिभार ॥ १०३ ॥

• नु भवतु नृकणायक नामात्माकारं करोति नारना कं पापाशयानामिति नाश.
यमि यार विगुतर्दति विगुतर्द मनाचरणम काश च बहु यथा तथा तारकं
वदतारकाभिष्ट च प्रदोषस्य रजनामुपस्य दृष्टुमीस्य च पातक्यपेक्षया हि
तस्य तारकता ना योति तारकतरेणय स्वमाहात्म्यमिवृद्धिरिति ॥ १०४ ॥

बहुतारकतेने परदुर्गं यययत तु न य दोषास्तेपामुद्रेकः बहुलः कृष्ण-
पतस्तस्य दोषाग्रात्रस्तपाउद्रेकश्च यथा हि कृष्णते बहुयो दृश्यते तारकास्त-
या न शुभं तद्वर्ति ॥ १०५ ॥

दायाकर इति दोषाकरः पातकता चंद्रश्च विष्णुपद हरिचरणमाकाशं च सह-
त्तना पूर्णजानता पथन उता च पनदउना नरुणमकाध्यात्मविद्याग्रंथेन पूर्णिमया
च पो शकत्या. डारपदशक प्राणपचक मयश्वात ल्यगशारिं अन्यत्र प्रसिद्धाः
विदेहयोः विदेहमुपायजंग क विर्ति तर्हि हरिभक्त्या प्रवृत्ते तत्प्रसादेन कंचन-
गुरुमुपायस्य तथा का तदोषाप्रथमं तत्रैवामात्रो निश्चयेन लिगदेहभंगपूर्व-
क मृत्ते मयर्ति तामिना च योग्ये प्रायउ क्तमर्ति अत्रैव समवलीयंते विमुक्त-
श्च विमुक्तयते रययद युतः ॥ १०६ ॥

भवचरण इति अक पादे च दुर्गेति विथः अकः पापः आकारो यस्य
[तं] पापरूपमित्यर्थः कामरणं वेद्य सुगतोऽमवं मरणं संसारः मृत्युश्च भवचरण
इति शब्दे चै चकारं तस्तकारः कृतश्चेद्वचरणं भवति तथा कामरणशब्दः अ-
काकारः काकारेण रहितश्चेत् मरणमिति जायत इति ॥ १०७ ॥

स्याल्लिंगभंगो बहुवाररामासंगेन कामाभिहतस्य पुंसः ॥
 लिंगस्य भंगे हि विदेहभावो भवेदिति स्पष्टतरं ब्रवीमि ॥१०८॥
 सुखस्य लिंगं वदनोज्ज्वलत्वं तत्सर्वदा सौम्य समीहसे चेत् ॥
 निःसंगमंगीकुरु शर्वदास्योज्ज्वलत्वमेकं किल निर्व्यर्लीकम् १०९
 तत्रश्रवणं ॥ भो भक्तिमार्गनिरताः श्रवणं कुरुतानिशम् ॥
 भजनस्य हि संपूर्तिः श्रवणेन विना कुतः ॥ ११० ॥
 स्पृहयते यदि माधवलब्धये भवतु तच्छ्रवणप्रवणो जनः ॥
 श्रवणधिष्ण्यगतो भगवानिति प्रथयति श्रुतिरेव सनातनी १११
 श्रवणानुसरणमेव श्रीरामं स्पृहयतां सतामेकम् ॥
 श्रवणाभावं रचयन् रामधिरहमन्वभूद्दशरथोऽपि ॥ ११२ ॥
 यो नवीनोपनीतानां विना श्रवणकर्मणा ॥
 श्रुतिग्रहः सविफलः शिष्टैश्चापि विगर्हितः ॥ ११३ ॥

स्याल्लिंग इति कामाऽभिहतो यस्य निष्कामस्येत्यर्थः बहुवारं बहुकालं रामेण
 आसंगः आर्धाक्तस्तेन लिंगदेहस्य समदज्ञकलात्मकस्य भंगो नाशः तस्मिन् सति
 विदेहकैवल्यं मोक्षः स्यात् कामनाभिहतस्य ताडितस्य बहुयो या वाररामा वेश्या-
 स्तःसंगेन लिंगभंगः उपदेशेन तस्मिन् सति विदेहभावो मरणं जायेतेति ॥१०८॥

सुखस्येति शर्वस्य शिवस्य दास्ये उज्ज्वलत्वं निष्कपटत्वं यच्छर्वदास्योज्ज्व-
 लत्वं तच्छ्रवणभेदात्सर्वदास्योज्ज्वलत्वं सर्वदाऽऽस्यस्य मुखस्योज्ज्वलत्वं ॥१०९॥

अथ सामान्येनोक्ता भक्ति श्रवणकीर्तनादिविशेषाकारेण वर्णयति तत्र तावदा-
 दौ श्रवणमाह भो इति श्रवणेन तन्नामकभक्त्या नक्षत्रविशेषेण च भजनस्य
 कीर्तनादेः नक्षत्रलक्षणजनस्य अश्विन्यादिसप्तविंशतिराशिरूपस्य च ॥ ११० ॥

स्पृहयते इति श्रवणाधिष्ण्यं श्रवणभक्तेः पद तन्नामत्रं च श्रवणस्य हि वि-
 ष्णुदेवकत्वं तथा च श्रुतिः ' त्रेधा विष्णुरुहगाय ' इत्यादि ॥ १११ ॥

श्रवणोति श्रवणं तन्नामभक्तिः श्रवणाख्यो वैश्वमुनिश्च यत्र हते तपित्रा दश-
 रथं प्राति ह्यापो दत्त किमिति त्वमप्येव पुत्रविरहवान् भवेति ' श्रवणमुनिपितुः
 प्रायः शापकाल ' मिति हनुमन्नाटके ॥ ११२ ॥

यइति यथा नूतनब्रह्मचारिणा श्रवणनक्षत्रे कर्तव्येनोपाकरणाख्यसंस्कारेण
 विनाकृतं वेदग्रहणं विफलं शिष्टासंमतं च तथा विगैरुडस्तस्येनो विष्णुस्तेनोपस-
 मीपं नीतास्ते न भवन्ति ते नवीनोपनीताः संमारिणस्तेषां मच्छास्त्रश्रवणं विना
 कृतं कर्णग्रहणं विफलं शिष्टासंमतं च ' विलेवतोरुक्रमविक्रमान्ये न शृण्वतः क-
 र्णपुटे नरस्ये ' ति भागवतोक्तेः ॥ ११३ ॥

श्रवो मुकुन्दस्य सखे दिगंताकूटं तथासि स्वमपि श्रवो मे ॥

सख्यं तवानेन भवेसु मुख्यं गुणेन नाम्ना पयसोरिवेह ॥ ११४ ॥

धत्से यत्किल कुडलं वचसि यच्चांगेषु नेत्राङ्कतो ।

यच्चैकांततया खलान्समुदितान्संसेवसे कौरवान् ॥

तस्कर्णं प्रतिभासि कर्णं इव मे नाम्ना गुणैः सर्वथा ।

तद्राधाप्रियसाधको भव नरस्तोत्रप्रबंधास्त्यज ॥ ११५ ॥

या किन्नरोपज्ञमनेकरागा समूर्च्छना या स्वरभावयुक्ता ॥

तां गीतिकां कर्णं विहाय दूरं शृणु स्वमेताः(?) पुरुषोत्तमस्य ॥ ११६ ॥

युक्तं विरक्तः खलु विश्वेश्वरश्रितोत्तरागर्भभवः परीक्षित् ॥

ददर्श विष्णोः श्रवणं तदादौ प्रत्यग्दृशिस्यो भजनस्य मध्ये ॥ ११७ ॥

भगवदशःश्रवणमात्रं कुरु । ततस्तुभ्यं तद्विनान्यत्किमपि न रोचेतेति कविः

स्वकर्णमभ्यर्षयते । श्रव इति । यया पयः पय इति नाम्ना माधुर्यादिगुणेन च दुग्ध-
जलयोर्मुह्यं सख्यं तथा हे श्रवः कर्णं तवापि मुकुन्दश्रवसश्च स्याद्यशोऽपि
दिगंताकूट । त्वयि दिशो देवतात्वेनातः कूटा पश्मिस्तयोक्तं । ' रोरि ' इति
लोप, देति दीर्घः ॥ ११४ ॥

धत्स इति । कुडलं कर्णविष्टनं, तदेव सहजं च । अंगेषु प्रतीकेषु, देश-
विशेषेषु च । नेत्राङ्कनः नयनसर्मापि, नेत्रं नायकस्तस्यांकं चिह्नं तेन प्रभुत्वेने-
त्यर्थः । खलाकाशं लाति गृह्णाति नयोक्तास्तद्गुणान्वादुद्धताश्च । समुदितानुच्चारि-
तानुदयं गताश्च । कौरवान्सुयोधनादीन्, कौं शृण्वीत्यां रवान् शब्दान् । राधाप्रियः
कृष्णो, राधाया एतन्नाम्न्याः कैवर्तकुटुंबिन्या इष्टं च । तथा हि कर्णः पालितो-
ऽभूत् । नरो मनुजोऽर्जुनश्च ॥ ११५ ॥

कदाचिदापातरमणीयत्वेन गीतं प्रवर्तित्यमे तत्राह । येति । किन्नरा देवगाय-
कविशेषास्ते उपज्ञा आद्यज्ञानं यस्याः । स्त्रीलिंगविशेषणत्वेऽपि उपज्ञोपक्रममिति
नपुंसकत्वं । अनेके रागाः भैरवरानकल्यादयो यस्याः । मूर्च्छना एकविंशतिः ।
सप्तस्वराणां प्रत्येकं ग्रामत्रयं । स्वराः षड्ज्ञादयः मत्त तेपा मत्ता यस्यां । भगवद्गी-
तास्तु पुरुषोत्तमोपज्ञं वैराग्यापादिका माहविश्वामिन्यश्च स्वर्गप्रापिकाश्च । किन्नरो
देवगायकः, कुम्भितनरश्च । रागां विषयप्रीतिः, रामकल्यादिश्च । मूर्च्छना मोहः,
एकविंशतिश्च । स्वरित्यव्ययं स्वर्गवाचि तदभावः, षड्ज्ञादिसत्तां चेति ॥ ११६ ॥

यत्परीक्षित्दरिगुणश्रवणमेव चकार तद्युक्तमित्याह । युक्तमिति । विश्वस्य देवो
नापो हरिस्तेन श्रितो य उत्तराया गर्भस्तत्र भवः । ' अश्वःस्याम्ना प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्वं
भगवान्गदापाणिर्गर्भस्यः सन्निवार्य परीक्षित्द्रक्षणं कृतवान् ' इति भागवते । प्रत्यग्द-
शि स्वरूपज्ञाने स्थितः । भजनस्य मध्ये विष्णोः श्रवणमेव ददर्शति युक्तं । विश्वैः

अथ कीर्तनं ॥ स्त्रीचिंतापि मनोभवं वितनुते तत्सन्निधिः किंपुन-
स्तस्मिन् सत्यापि नित्यदा नुजप (भज) इति श्रीरामरामेति यः ॥

साधोस्तस्य महेश्वरस्य न पुरः स्थातुं समर्थः स्मरो ।

नूनं दर्शयितुं जनानिति भवोऽभूदर्धनारीनटः ॥ ११८ ॥

सत्त्वप्रधानानि जगद यास्को नामानि गीतासु तु वासुदेवः ॥

सत्त्वं सुखे संजयतीत्यवोचभ्रामैव तस्मान्महते सुखाय ॥ ११९ ॥

भो मानवा नाम वदध्वमुच्चैस्ततो भवेज्ज्ञानमतीव शुद्धम् ॥

सुप्रत्ययोऽस्मादविशेषतः स्यादिति प्रतिज्ञां कुरुते ह्यनंतः ॥ १२० ॥

मंथानं स्वधियं विधाय भगवानाम्नायरत्नाकरं ।

निर्मथ्यासकृदुज्जहार गिरिशो रामेति रत्नोत्तमम् ॥

तद्यस्याधिगलं विराजति महाभागाय दिव्यात्मने ।

तस्मै धन्यतमाय न स्पृहयतां किं मुक्तिपण्यांगना ॥ १२१ ॥

श्रीरामनाम्नः कथनेन मर्त्यो दृष्टोऽपि भिन्नात्मकतां विहाय ॥

ऐक्यं समेतीनि वितर्कयेऽहं यत्रा कुजन्माऽजनि नाकुजन्मा ॥ १२२ ॥

देवैः श्रिता देवतांवन सा उत्तरा उत्तराषाढा तत्रस्यः । प्रयक् पराचीना या दृक्
दृष्टिस्तत्र तिष्ठति तथा भूतश्च । विष्णुदेवताक श्रवणमेव भजनस्य नक्षत्रजनस्य
मध्ये पश्यति । प्रयमोपनतत्वात् । अश्विन्पादिनक्षत्राणि हि शुशुमारचक्रे स्थितानि
प्राग्गच्छन्ति ॥ ११७ ॥

अथ कीर्तनं । तत्र नाम्नः प्राधान्यात्तदेव स्तुवन्नादौ नाम कामं जयतीत्याह ।

स्त्रीति । साधोः सतो महेश्वरस्य महाममयस्य, शिरस्य च । यथा मम स्त्रियमधागे
बहतोऽपि नामजपप्रभावात्स्मरोऽप्रतः स्थातु न शक्ताऽभूदेवं नाम सर्कार्तिपितुरपीति
दर्शयन् ॥ ११८ ॥

सत्त्वप्रधानानीति । 'भावप्रधानमाह्वान, सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति यास्को
नाम ऋषिर्निरुक्त आह । यतो नाम सत्त्वप्रधानं सत्त्वं च सुखकारणं तस्मान्नामैव
सुखाय कल्पत इति ॥ ११९ ॥

नाम ज्ञानप्रापकमित्याह । भोइति । वदध्व भाममाना ब्रूत । 'भावनोपसंभाषा-
ऽन्यात्मनंपदं । सुप्रत्ययः सत्यक् ज्ञानमविशेषत स्त्रीशूद्राणामपीत्यर्थः । न केवलं
ब्राह्मणानामेवेत्यनतः शेषः । भगवानेष वा । अनतः शेषावतारः पतंजलिरेकवच-
नमुत्सर्गतेः करिष्यामीति नाम्नः प्रातिपादिकमात्रात्सुप्रत्ययैकवचनं विधत्त इति १२०

नाम्ना मुक्तिर्भवतीत्याह । मंथानमिति । मथान मंथनदंडं । आम्नायो वेदः ।
दिव्यात्मने दिव्यदेहाय । धन्यतमाय धनहेतुर्धन्यस्तदतिशयवन्तं च ॥ १२१ ॥

श्रीरामेति । भिन्नात्मकतां द्वैत, भिन्नपदता च । ऐक्यमद्वैतमेकपदतां च । ना नरः

बहिष्कृतः स विज्ञेयो यो हि गोत्रपराङ्मुखः ॥

धर्मोऽप्यस्य न संसिष्येस्कैवस्यं तु कुतस्ताराम् ॥ १२३ ॥

बहुदोषभवोपतापशान्तिं तनुतेऽतर्विकृतिं परामकुर्वत् ॥

कलयेऽहमये जगत्त्रयेऽस्मिन्परमं नामरसायनं तदेकम् ॥ १२४ ॥

यो घानुकोऽप्यघोऽपि स्यात्कृष्णकंठो यश्छया ॥

निर्भिद्य मूर्धसीमानं स तत्सायुज्यमाप्नुयात् ॥ १२५ ॥

अंग श्रीराममातः स्रवदमृतरसो नामनामा स्तनोऽयम् ।

हृद्यस्तेऽस्यानवयः क्रम इह परमं विस्मयं नस्तनोति ॥

बालानेवाद्भिजान् यो जनयति न सुखं केवलं सेवमानान् ।

यत्प्रौढान्सद्भिजानप्यतितरलयते सद्रसेनातितसान् ॥ १२६ ॥

श्रीरामनाममाधुर्यस्वादसंभृतचेतसाम् ॥

मृद्दीकारसरूपं तु भाति तुच्छतमं भुवि ॥ १२७ ॥

कुजन्मा कुत्सितजन्मा । नःकुर्वन्भीक तस्मात्जन्म यस्य स बाल्मीकिरित्यर्थः । ना कुजन्मेति यद्विज्ञातया स्थित तन्नाकुजन्मेत्येकपदमभूत् ॥ १२२ ॥

नामपराङ्मुखं निदति । बहिरिति । गोत्रं नाम, ज्ञानयश्च ॥ १२३ ॥

बहुदोषेति । बहुदोषविशिष्टभारजन्य उपतापः संतापो, बहवः प्रबला ये दोषा वानादयस्तेभ्य उत्पन्नो य उतापो रोगः । विकृतिमसद्ब्रह्मं स्वधर्मत्यागादिकं, रोगांतरं च । नामरसायनं, आमरसायनं न भवति तच्च । आमं रसायनं सेवितमुद्दिष्टरोगं वारयेद्वा नवेति संशय एव परं रोगान्तरमवश्यमुपादयेदिति । तादृगिदं न भवति १२४

यो घातुक इति । घातुकोः हिंस्रः । अयः पाप्यपि यद्-छया कृष्ण कृष्ण कृष्ण इति उद्धापयेद्ब्रह्मधर्मदपुःसरं कृष्णसायुज्यमाप्नुयात् । यया कृष्णं जिघांसुरघासुरः कृष्णकंठत्वेन मूर्धानं भित्त्वा तस्मात्स्थ गतः । 'अघासुरः सर्परूपः कृष्णाजिघांसया मुखं व्यादाय वने स्थितः । गोपशिशुपु गह्वरधिपातः प्रविष्टेष्वपि कृष्णं प्रतीक्षमाणोऽभूत् । भगवता तज्ज्ञात्वा तत्कंठं प्राविश्य शरीरं वर्धयित्वा तत्कठनालरोधः कृतः । अयं प्राणरोधे जायमाने मूर्धानं भित्त्वा तस्माद्युज्यमाप ' इति भागवते ॥ १२५ ॥

नामेदंशं मदप्यातिमधुरमित्याह । अंगेति । अंगेति संबोधने । अमृतरसो दुग्धरसो, मौक्षरसश्च । हृद्यो वत्सि भवः, भियश्च । क्रमः परिपाटी । बालान् शिशून्ज्ञानिनश्च । अद्भिजान् दंतरहितान्, शूद्रादींश्च । सद्रसोऽन्नरसो, ब्रह्मरसश्च । सद्भिजान् दंतसहि-तानुत्तमद्भिजान्नारदादींश्च ॥ १२६ ॥

श्रीरामेति । मृद्दीका द्राक्षा तस्या यो रमस्तस्य रूपं तुच्छं भामते । यतस्तन्मृदो वीकरां विकारस्तत्स्वरूपं । 'उपमर्गस्य घञमनुष्ये बहुलम्' इति पाक्षिको दीर्घः । परिहारवत् ॥ १२७ ॥

श्रीरामनाममाधुर्यस्वादसंभृतचेतसः ॥

शर्करा वा सुधा वापि परार्थत्वेन मन्वते ॥ १२८ ॥

मन्ये वेदरसालजं फलमिदं रामेति नामेशितु-

र्व्यूढं गूढरसं तु तत्प्रथमतस्तत्रानुतापे सति ॥

रागोऽस्मिन्नञ्जनकैरुदेत्यथ महाभोदोद्गमानुद्गिरं-

श्रोक्षे चोपितमात्र एव सहसा श्रोतत्यतः सद्रसः ॥ १२९ ॥

न द्विषंति ग्रहाश्चंद्रमेष दोषाकरोऽपि सन् ॥

माहात्म्यमेतच्छ्रीरामनामसंसर्गसंभवम् ॥ १३० ॥

चंद्रो वै परदारधर्षणरतो नक्षत्रमार्गस्थितो ।

नित्यं क्षीणतनुः कलंककलयो दोषाकरोऽतर्जडः ॥

ईदृक् सन्नपि यच्च राजपदवीमाकूढवान्सांप्रतम् ।

सोऽयं रामपदप्रसंगमाहिमा लोके समुज्जृम्भते ॥ १३१ ॥

श्रीरामेति । शर्करा शिता । सुधामृतं । परार्थत्वनान्यवाचकत्वेन मन्वते । न तु प्रमिद्धशर्करामृतवाचकत्वेन । शर्करा दपत् । सुधा चूर्णं ॥ १२८ ॥

ननु नामैतादृद् मधुरं चेदनुभवारूढं कुतो न जायते । न हि माधुर्याभिज्ञः कश्चिद्दृढशर्करादिकं परित्यज्य तत्कार्यकारित्वेन नामान्यनुसंकीर्तयतीति चेत्तत्राह । मन्य इति । ईशानुः परमात्मनो रामेति नाम वेदान्नवृक्षस्य व्यूढं विशालं फलमस्ति । तत्प्रथमतस्तु गूढमाधुर्यं तत्रानुतापे वैराग्ये ऊष्मणि च सति । रागस्तद्विषयप्रेमा, तन्निष्ठो रक्तिमा च । महाभोदः परमभोदो, गंधश्च । चोक्षे मध्यक् पक्वे सद्रसो ब्रह्मरस-श्रोतेति तरति । ययान्नफलमादावभ्लमेव तस्य च पाकसमये ऊष्मापेक्षाऽन्यथादातर्ह्य-मावहन्न मध्यक् पचते । ततस्तत्र आमोदमुद्गिरत्रक्तिमोदेति । ततो वृत्तादवचित्य चोपितमात्र एव रसं मुंचति । तद्वदिदमपीति । एतेन परिपाकपर्यंतं वेदोदितकर्मसा-हित्येनैव कीर्तनं । जाते परिपाके न कर्मण्यासंग इति सूच्यते । ' तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । सत्कयाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ' इति शुकांते ॥ १२९ ॥

नाम्नः साक्षात्संकीर्तनं महाफलमिति किं वाच्यं यदेतस्य यत्र कापि संसर्गोऽपि महाफल इत्याह । न द्विषंतीति । दुराचारपीडका अपि ग्रहान चंद्रं द्विषंति । ' विधोर्नो रिप् ' इति ज्योतिषात् । रामचंद्र इति पदे चंद्रस्य रामसमर्गो जात इति ॥ १३० ॥

चंद्र इति । न सुशीलो, न च सात्रशाली, नापि बलिष्ठः, नैव कीर्तिमान्, न पुण्य-शीलो, न च बुद्धिमान् । तथाऽपि राजभावभापकः । परदारस्ताराय नक्षत्रमार्ग आकाशां, क्षत्रमार्गभावश्च । कलकोऽकः, गर्हा च । अंतर्जडो मदोऽतर्जलश्च । जलमयमंड-लत्वान् । राजा भूपश्चद्रश्च ॥ १३१ ॥

जातः सन् कुटिलस्वमेव भजते संसेवते वारुणी ।

शुभ्राग्निर्गुरुदारधर्षणकरो ब्रह्मघ्नसंसर्गभाक् ॥

ईदृक् सन्नपि यद्द्विजैर्द्रपदवीमाकृत्वान्सांप्रतं ।

सोऽयं रामपदप्रसंगमाहिमा लोके समुज्ज्वंभते ॥ १३२ ॥

जातः सन्कुटिलस्वमेव भजते संसेवते वारुणी ।

शुभ्राग्निर्गुरुदारधर्षणकरो ब्रह्मघ्नसंसर्गभाक् ॥

युक्तं तत्क्षयजर्जरो हिमवपुर्व्येषे जैबातकः ।

सोऽयं रामपदप्रसंगमाहिमा लोके समुज्ज्वंभते ॥ १३३ ॥

त्रिश्वस्यास्य पृथक् पृथग्ग्रह इह स्यान्निग्रहानुग्रहे-

ष्वेकैकोऽपि समग्रकर्मणि पुनः सर्वानुकूल्ये सति ॥

प्रायेणैव (प) महाजनः स्पृहयते चंद्रानुकूल्याय यत् ।

सोऽयं रामपदप्रसंगमाहिमा लोके समुज्ज्वंभते ॥ १३४ ॥

चंद्रोऽयं क्षयजर्जरः किल तथाप्यादित्यभीमादयः ।

प्राणिभ्यः सदसत्फलं स्वगतिभिर्दातुं समग्रग्रहाः ॥

सर्वाधाग्नया श्रयंति यदमी नूनं तदीयं बलं ।

सोऽयं रामपदप्रसंगमाहिमा लोके समुज्ज्वंभते ॥ १३५ ॥

द्राक्षादीनि फलानि संति मधुराप्येवेति नैवान्यथा ।

किञ्चेको भ्रामात्र एव भवति प्रेयाभ्रणां सर्वतः ॥

जातः सन्निति । वारुणी प्रतीची दिशं, सुरा च । शुभ्राग्निः श्वेत किरणः, श्वेतदूषितपादश्च । ब्रह्मघ्नः शिवः । ' तेन हि चतुराननस्य पंचमक्षिरश्छेदः कृतः ' इति पुराणार्थः । चंद्रचूडः वाःसर्गः, अन्यत्र प्रसिद्धं । द्विजैर्द्रश्वंद्रः, ब्राह्मणश्रेष्ठश्च ॥ १३२ ॥

जातः सन्निति । जैवातक आयुष्माश्वंद्रश्च । हिमवपुः । यस्य हस्तपादाद्यवयवा अपि शीतला जाता एतावान् क्षयासन्नमरण इत्यर्थः । एतच्चोक्तदोषफलं युक्तं । तथाऽपि जैवातकः ॥ १३३ ॥

त्रिश्वस्यास्येति । सर्वेषां ग्रहाणामानुकूल्येऽपि चंद्रानुकूल्यमपेक्षते । प्रायेणेति ' शुक्ले चंद्रबलं प्राक्तं कृष्णे ताराबलं स्मृतम् ' इत्यभिप्रायेण ॥ १३४ ॥

चंद्रोऽयमिति । चंद्रस्य बहुदौर्बल्येऽपि सर्वे ग्रहाः प्राणिभ्यः साध्वसाधुफलदाने-
ऽस्यैव बलमपेक्षते तद्रामनामवैभवप्रसंगजं । ' अमृतकिरणरश्मेर्वीर्यमादाय सर्वे
ददानि हि फलमते प्राणिना साध्वसाधु ' इति श्रीपतिः ॥ १३५ ॥

रामेत्यानुपूर्व्याः संसर्गो महाफलमिति किं वक्तव्यं । यदानुपूर्वीभंगेनापि यथा कर्ष-
चिद्वर्णग्रहणे फलमित्याह । द्वाक्षेति । ' राम ' इत्यत्र ' रेफ आकारो मकारो-

आत्तस्य स्वमुना कथंचिदपि यद्रामेति सर्वात्मनो ।
 नाम्नो वर्णचतुष्टयस्य महिमा सोऽयं समुज्जृम्भते ॥ १३६ ॥
 चापः पुष्पमयो, मधुव्रतमयी मीर्ची, मिता मार्गणा, ।
 हीनांगः स्वयमप्यसौ जयति यन्मारो जगत्सर्वशः ॥
 आत्तस्य स्वमुना कथंचिदपि यद्रामेति सर्वात्मनो ।
 नाम्नो वर्णचतुष्टयस्य महिमा सोऽयं समुज्जृम्भते ॥ १३७ ॥
 अस्त्यंतं चपला रमा प्रकृतितोऽन्यथा जलघ्यात्मभू-
 रेषं सत्यपि यद्दरेर्भगवतो द्वेषापि हृद्याऽभवत् ॥
 आत्तस्य स्वमुना कथंचिदपि यद्रामेति सर्वात्मनो ।
 नाम्नो वर्णचतुष्टयस्य महिमा सोऽयं समुज्जृम्भते ॥ १३८ ॥
 पापा ये तु निरक्षराः परदृढासक्त्यैव रामेत्यदः ।
 संसर्गादधति स्थितिं मुनियतं लेखेषु सर्वोपरि ॥
 रेफात्मन्यत नापवर्गभवने वर्णं जघन्ये फलम् ।
 यस्माद्दृश्यत एतदत्र निखिलं रामेति संसर्गजम् ॥ १३९ ॥
 परं पदमिदं जगद्गमयति स्वसंकीर्तना-
 दनंतखरदूषणप्रतिहर्तिं विधत्तेतराम ॥

ऽकार' इति वर्णचतुष्टयं तदोच्चेण गृहीतं । यथा वाल्मीकिना 'भरेति' तथा । 'आकारो
 मकारो रेफोऽकार' इति ॥ १३६ ॥

चाप इति । मार इत्यत्रापि 'म आ र् अ' इति वर्णचतुष्टयं ॥ १३७ ॥

अस्त्यंतमिति । रमा इत्यत्रापि 'र अ म् आ' इति वर्णचतुष्टय । द्वेषाऽभ्यन्तरे
 नात्रे च ॥ १३८ ॥

पापा इति । पापा अपि रामेति नामसंसर्गमात्रेण लेखेषु देवेषु सर्वोपरि स्थितिं
 दधति । परमेते निरक्षरा अपेक्षिता यत्नेषां दृढामक्तिर्भवति । अर्थातवतां तु वितर्का-
 कुलतया दृढासक्त्यभावात् । रेफात्मनि रेफरूपे, कुप्सितारामनि च । नापवर्गभवने ।
 पवर्गो भवनं यस्य स न भवति अपवर्गभवनः । स न भवति नापवर्गभवनः । पवर्गोप
 इत्यर्थः । जघन्ये चरमे वर्णे मकारे, मोक्षयोग्यो न भवति तद्दृष्टे, नीचवर्णे च ।
 रामेति समुदितसंसर्गस्य फलं दृश्यते । यत्त्रेखेषु लेखनेषु सर्ववर्णोपरि रेफमकारौ
 स्थितिं कुर्वतः । परमेतौ निरक्षरौ स्वररहितौ चेत् । यथा 'भर्गः, मंज्ञा' न तु 'मरमः,
 समर' इत्यादौ । कस्मात्सात्तरत्वात् । अतरं त कर्मकत्वादध्वपनं, अकारादिस्वरजातं
 च । परे ब्रह्मणि दृढासक्तिः, परवर्गेषु च । लेखो देवो, लेखन च । रेफो रवर्णः,
 कुम्भितश्च । नापवर्गभवनः पवर्गस्यो, मोक्षानर्हश्च । जघन्ये ऽ यो, नीचश्च । वर्णोऽक्षरं,
 ब्राह्मणादिश्च ॥ १३९ ॥

मखानत्राति सर्वतोऽप्यविदितोपघातादत्ते ।

निकाममपि रामतो जयति नाम तस्योत्तमम् ॥ १४० ॥

सृजति नाम सुशीलवरं जनं रघुपतिस्तु कुशीलवरंजनम् ।

अहमतः कथयामि गणाधिकं रघुपतेरपि नाम तदीयकम् ॥ १४१ ॥

महेशो रामाकथं परमममूर्तं वेदजलधेः ।

समुद्धृत्य प्रेम्णा स्फटिकनिभकंठे निहितवान् ॥

जनः काश्चित्पश्येन्मलिनतररदृष्ट्येति भगवान् ।

धताशंकः पंकैर्मृगमदभवैः किं स्थगयति ॥ १४२ ॥

मित्रक्षेत्रकलत्रपुत्रसदनद्रव्याणि दिव्यप्रभं ।

कूर्चं भव्याशित्वापवीतमपि यद्वाह्यस्यसंपादकम् ॥

हृत्वाप्यस्य तदंबरं बत बलादादिश्य भिक्षाटनम् ।

दंडं चापि पुनः स्मरेदिति महावाक्यं श्रुतेर्गोचरम् ॥ १४३ ॥

रातन्मन्त्रमासि द्वयोर्यतिरिति प्रोक्तं रदस्ये महा-

वाक्यं तत्सुलभं नृणां कथमपि स्याद्भुक्तिमुक्तिप्रदम् ॥

यच्चैत्प्रहयन्विमुक्तिमपि यल्लोकांबया माकृति-

भोगाः संतु तत्राखिला इति बलात्सानंदमुकृत्याहृतः ॥ १४४ ॥

किंचहुना । नामदं रामादप्यधिकमित्याह । परामिति । रामेण त्वेकाऽप्येवैव परं पदं नीता । खरो दपणश्चैकैक एव हते । विश्वामित्रमत्तश्चैक एव विदितोपघाता-
द्रक्षितः । नाम्ना तु त्रिभुवनं परं पदं नीयते । अनेकानि खरदूषणानि हन्यंते ।
' यस्य स्मृत्येयादिना ' । विदितादविदिताच्चोपघाताद्विदिते प्रतिपदोक्ते प्रापश्चित्ते
कृतेऽपि तदीयैर्गुण्यापनोदार्यं अविदितैर्यथादतदेवेति । मत्त्वमात्रं रक्षयते ॥ १४० ॥

सृजतीति । नाम सुशीलं वरं श्रेष्ठं जनं करोति । रामस्तु कुशीलवरोः पुत्रयो
रंजनं लाडनं करोतीत्यर्थान्तरं । (रामावतारयोगेन रघुवंशस्य सूर्यवंशस्य भूषणं
भवतीति) ॥ १४१ ॥

अत एव भगवान्महेशः परमेश्वरः परमोऽकृष्टमिति कृत्वा नाम साधु रक्षतीत्याह ।
महेश इति । स्पष्टं ॥ १४२ ॥

'आद्यो रा तन्पदस्यार्ये (पौ) मकारस्त्वंपदार्थवान् । तयोः संयोजनमस्तीत्यर्थे
तत्त्वविदो विदुः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु केवलं मुक्तिदं मतं । भुक्तिमुक्तिप्रदं चैतत्त-
स्मादप्यतिरिच्यते' इति रदस्योपनिषदं मनमिनिधायाह । मित्रक्षेत्रेति। कूर्चं स्मश्रु ।
मित्रादि सर्वं हत्वा भिक्षाटनमादिश्य त्यक्तं पुनः स्मरेदिति दंडं निर्दिश्य तत्त्वम-
मिवाक्यं श्रुतिगोचरं भवति । दंडो वैणवोऽपराधशिक्षार्थं क्रियमाणश्च ॥ १४३ ॥

रातन्मेति । गकारस्त्वंपदार्थो मकारस्त्वंपदार्थस्तयोर्योगोऽसिपदार्थः । एतन्महा-

अनंताकारमप्येतदनंताकारमेव हि ।

वैपरीत्यं गतमपि नार्थहानिर्मनागापि ॥ १४५ ॥

अपि ललितसुगुणबेणिः सालंकाराऽपि या मुवर्णाऽपि ।

रघुतिलकविहीना चेद्वाणी रमणीव नैव कल्याणी ॥ १४६ ॥

भाषप्रधानमस्याख्यातं यत्प्रत्ययः परः प्रकृतः ।

तं भज शेषगिरिस्थितमच्युतामिह शाब्दिकं वचःशुद्धयै ॥ १४७ ॥

वाक्यं सर्वेषामाचांढालं सुलभं । तनु ब्राह्मणानामेव नेतरेषां । तत्त्वेकाते गुरुशिष्यैक-
समधिगम्यमिदं तु वाद्यघोषपुरःसरं सर्वत्र विराजते । तनु सर्वं त्यक्तवा श्राव्यं । इदं
तु सर्वं त्यक्तवतो बलाद्भक्तिमर्पयति । भगवता रामेण वरं वृण्वित्युक्ते ' त्वन्नाम
स्मरतो राम न तृप्यति मनो मम । अतस्त्वन्नाम सततं स्मरन्स्यास्वामि भूतले ' इति
हनुमता सर्वत्र विरग्य नामन्येवार्थिते जगज्जनन्या जानक्या ' तमाह जानकी
प्रीता यत्र कुत्रापि मासते । स्थितं त्वामनुयास्यांति भागाः सर्वे ममाद्भया ' इत्यादतः । यश्च
सीतादेव्याऽऽदतः स आनन्दमुक्त्वा जीवन्मुक्त्वादतः । विद्यामयत्वात् ॥ १४४ ॥
अनंताकारेति । एतद्रामेति नाम अंते योऽकारस्तेन रहितमपि 'राम्' इति बीजं
भवति । तच्चानंताकारं । ' यथैव वटबीजस्यः प्राकृतश्च महाद्रुमः । तथैव रामबीजस्यं
जगदेतच्चराचरम् ' इति श्रुतेः विपरीते कृत्रे मरेति जानं चेदापि व्यतिहारः संपद्यते ।
' सोऽहमहं स इतिवद्व्यतिहारो विशिष्यति ' इति ब्रह्मसूत्रात् । अत एव वाल्मीके-
स्तत्कलदमभूत् ॥ १४५ ॥

भोक्षपदवीं प्रस्थितवतां पुरःस्थिता भगवद्गुरुरहिता वागी न कल्याणी । ' न त-
द्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् । तद्वायसं तीर्थमुशंति मानसा
न यत्र हंसा विरमंयुशिक्षया ' इति शुक्लेरित्याह । अपीति । यथा ललितमुक्तदामप्रयि-
तबेणिः अलंकृतोत्तमांगकातिरापि रमणी लघुना तिलकेन विहीना यथा ग्रामांतरं
प्रस्थितानां न कल्याणी पुरतः स्थिता, तयोत्तमप्रसादादिकाव्यगुणानां प्रवाहो
यस्यामुपमाश्लंकारवती वर्णरचनाऽपि मधुरा । यस्या तादृशपि वागी रघुतिलकेन
रामेण हीना चेन्न कल्याणी ॥ १४६ ॥

ननु वाकशुद्धिर्वैष्याकरणोपासनमंतरेण न घटत इति किं हरेरुपासनेनेति चेन्न ।
हरेर्वैष्याकरणरूपत्वादित्याह । भाषप्रधानमिति । यस्य आख्यातं कर्तनं भावप्रधानं
भक्तिप्रधानं, आख्यातं तिष्ठत च भावप्रधानं । देवदत्ता गच्छतीत्यत्र देवदत्तकर्तृकं
गमनमिति बोधः । न तु तार्किकबद्धमनानुकूलव्यापारवान् देवदत्त इति । यस्य
प्रत्ययः प्रतीतिः प्रकृतेर्बुद्ध्यादिभ्यः परः । ' यो बुद्धेः परतस्तु... ' इति । प्रत्ययः सुप्तिङा-
दिः प्रकृतेर्नामधात्वदिभ्यः परः । ' प्रत्ययः । परश्च ' इति सूत्रात् (२१) । शेषगिरिवैक-
टाचलः, शेषावतारस्य पतंजलेर्गिरिश्च । उत्तरोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ १४७ ॥

नो जातः प्रकृतेः परः क्वचिदपि प्राप्नोति यत्प्रत्ययो
लोपं नैव विकल्पते किल यदादेशः प्रवृत्तः क्वचिन् ।
वृद्ध्या यस्य गुणो न बाधित इति श्रीरामचंद्रप्रभुः
सद्वैय्याकरणाद्विशिष्यत इति त्वं वाक् तमेवाश्रय ॥ १४८ ॥
त्वदधिपतिग्यं सदाश्रयाशः स परं सर्वजनाश्रयप्रदोऽस्ति ।
जनयति बहुतापमतिकस्यः स पुनर्विष्णुरनेकतापहंता ॥ १४९ ॥
शोभंते न कलाकलापकुरालाः कांता हि कांतं विना
तद्गाणि स्पहणीयसद्गुणगणं श्रीनायकं संश्रय ।
नन्वस्ति ज्वलनः पतिर्म इति दुस्तकं वृथा मा कृथा
यत्स्वप्नेऽप्यविवाहिते न रमणे मुख्या रमन्ते स्त्रियः ॥ १५० ॥

किं च भगवान् श्रारामो वैय्याकरणादापि विशिष्यत इति स एवाश्रयणीय
इत्याह । नो जात इति । हरेः प्रत्ययः सकृज्जातो न लुप्यते । ' इयं जानकला
त्वनः सकृज्जाताऽभिरधते ' इति वामिशोकेः । तस्य तु ' राजन् सु ' इयत्र प्रकृतेः परो
जातोऽपि सुखोऽपि प्रत्ययो लुप्यते । ' हलङ्वादि ' सूत्रात् । किं च यस्य हरे
रादेशः क्वचिन्न विकल्पते । ' भीपास्माद्वातः पवन (न) ' इत्यादि श्रुतः । अस्य तु
' हर एहि हरयहीति ' ' लोपः शाकल्यस्य ' इति लोपरूप आदेशो विकल्पते ।
यस्य भगवतो वृद्धिः परकीयगुणं न बबाधे किं तु परगुणरगिकैवाभून् । यद्वा ।
यस्य वृद्धिः परिस्कृतिस्तथा तथा (?) गुणस्य मन्वादि कस्यापि वृद्धिरव न बबाध
इति । अस्य तु ' वृद्धरेचि ' इति वृद्धिः ' आट्टणः ' इति गुणं बाधते । गंगीघ
इत्यादौ ॥ १४८ ॥

हे वाणि, यदां न मन्यते किमिति ' अग्निर्मे वाचि भिनः ' इत्यादि श्रुतेरुत्पन्ने-
वाहमग्निनाधिष्ठितं कियमन्यं भजयेति चन्मैव । तदाश्रयो न स्वार्थहेतुस्तिः ।
त्वदधीति । आश्रयाशः अश्रयस्याशा यस्येति स्वातन्त्र्याभावः, आश्रय अश्राप्ती-
ति च । हरिस्तु सर्वाश्रयप्रदः । अग्निस्तापं जनयति, हरिस्त्वनकतापहा, नानात्व-
हंता च ॥ १४९ ॥

तस्मात्सुखहेतुर्गुणवान् श्रीमानेवाश्रयणीय इत्याह । शोभंत इति । अग्निः
पतिरस्ताति दुस्तकं मा कृथा । यत्सर्वस्त्रांसाधारणामदं । तथा च श्रुतः । ' सोमः
प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उन्नरः । तृतीयो अग्निस्ते पतिस्तुरीयस्तं मनुष्यजः '
इति । एवं चाग्निः पतिरिति कृत्वा न काभिरपि तुरीयो वृतेऽपि तु त्रियत एव ।
तस्मात्त्वं तुरीय मनुष्यज वृणु । स च श्रीकृष्ण एव नान्यः । यदाग्निना तव विवा-
होऽभविष्यत्तर्होदं वक्तुं मापतमभविष्यन् । स त्वविवाहिताऽस्ति । अविना
मेवेण बाहितश्च । कृष्णस्तु विवाहितोऽस्ति पर त्वं मुग्धवान्न जानीषि । विना

अंगेषु मुख्ये द्विजमध्यसंस्था बाणानुसंधानपराऽसि नित्यम् ।
अंधस्थिरप्रेमरसा रसज्ञे नरस्तुतिं तत्त्यज कर्णवत्त्वम् ॥ १५१॥
जिह्वे मुख्ये (सर्बे) रसज्ञतां त्वयि गतां ज्ञात्वा समंतात्स्थिता
आसन् श्रीरघुनाथसद्गुणकथालाभार्थमेते द्विजाः ।

सद्गताऽपि च न स्वयीति शिथिला रुष्टाः किमेकैकशो
निष्क्राता इव संभ्रमात्तदधुना रामेत्यपि त्वं वद ॥ १५२ ॥
युक्तं (नित्यं) स्वपंजरचरो हरितत्वसेवी
लोके न च क्वचन गच्छति पक्षपातम् ।

व्यक्ताक्षरं सुमधुरं निगदन् द्विजैर्द्रो
राजैर्द्रमभ्यरमयत्सुतरां शुक्राक्षयः ॥ १५३ ॥

गदतेन बाहितस्तस्माद्दिवाहितं स्वतःसिद्धं कांतं फकारांतत्वाच्छ्रीनायकं परित्यज्या-
विवाहिते रमणं मुद्ग्यानां स्त्रीणां दूषणमित्याह । यत्स्वमेति । मुखे भवा मुद्ग्या ।
॥ १५० ॥

एवं भगवस्तुतिं कर्तव्यां विधाप्य नरस्तुतेर्दूरतरोत्सारणं कार्यमिति साधयति ।
अंगेषु मुख्येति । अंगेषु भवपक्षेषु । मुख्ये मुखे भवाऽसि । दंतमज्यवर्तिनी ।
बाणानुसंधानपरा । अंधस्थिरप्रेमरसो यस्याः । कर्णपक्षे । [अंगेषु]
अंगदेशेषु मुख्योऽधिपतिः । द्विजमध्ये विप्रमध्ये संस्था स्थितिर्यस्य । याचकै-
र्वेष्टित इति यावत् । यद्वा । द्विजाः क्षत्रियास्तत्र संस्था प्रतिष्ठा यस्य । ननु कैव-
र्षकपुत्रस्य कर्षं क्षत्रियेषु संस्था । यदयं बाणानुसंधानपरो महाधनुष्कः । अंधे
धृतराष्ट्रे स्थिरः प्रेमरसो यस्य । तदीयसंततिहितनिरतः । नरोऽर्जुनः, प्राकृतजन-
श्च ॥ १५१ ॥

जिह्वे इति । मुखे भवो मुद्ग्यो यो रसः, उत्तमरसश्च । द्विजा दंता, ब्राम्ह-
णाश्च । अयं भावः । रसज्ञमुखेन हि हरिगुणोल्लसनं परमरमणीयमिति तां त्वयि
ज्ञात्वा भगवत्कथालाभार्थमेते द्विजास्तां परित आसन् । त्वं न प्रौढेति कृत्वा
साहस्यं त्वयि पुनरागमिष्याम इत्येकदा निर्गताः । ततस्त्वा प्रौढां ज्ञात्वा पुनरागत्य
स्थितास्तत्परितोषायपि त्वदलभ्या य इत्यादीनां रसास्तानापि तुभ्यं दत्तवन्तः ।
तथापि त्वयि रामकथावार्ताऽपि नास्तांति निर्बिण्णा रुष्टाः संतो निर्गतुमारब्धाः
सन्ति । अधुनाऽपि तर्हि अनम्यस्तेन कर्तनेनाल । केवलं रामेत्यपि वदेति ॥ १५२ ॥

इदानीं श्रीशुकैः कर्तव्यं तत्र परिशीलितमिति तद्युक्तमित्याह । युक्तमिति । स्वपंज-
रगतः, स्व आश्रया ब्रह्म स एव पंजरः, स्वकीयपंजरश्च । अन्यपंजरे स्थापितश्चेत्तत्रत्ये
न सहासासन्न सम्यक् ब्रवीतीति च । हरेस्तत्त्वं हरितत्त्वं, हरिद्वर्णत्वं च । पक्षपातमा-
सदं, पक्षे पातं गमनं च । व्यक्तं यदक्षरं ब्रह्म सगुणं रामकृष्णादि, स्पष्टाक्षरं च

तालिका हस्तगा चेस्स्यान्नामादेशपुरःसरम् ।
 सखे भवसि रे ब्रम्हकपाटोद्घाटनक्षमः ॥ १५४ ॥
 संतो यद्रघुनाथसद्गुणगणव्याख्याप्रसंगात्तरे
 पिष्टातीरबधूलयं त्यविरलं भालस्थलं देहिनाम् ।
 तन्मध्ये परमोष्ठिसृष्टजननव्युत्थाननिःश्रेणिका-
 जाग्रहालिपिमार्जनस्य मुजनाः कुर्वन्त्यहो रूपकम् ॥ १५५ ॥
 निद्रा हते प्रेयासि कुम्भकर्णे वैधव्यदीक्षा व्यधितेस्यतः किम् ।
 श्रोतुं कथां याति तथा पुराणं न ग्राम्यगीतं विकुक्षीर्षिगीतम् ॥ १५६ ॥
 ॥अथ स्मरणम् ॥ अच्युतपदं मनसि कुरु जनयेदच्युतपदं महानन्दम् ।
 न हि कोऽत्राः समुद्राः क्षेत्रे जनयन्ति साधुगोधूमान् ॥ १५७ ॥
 चेतश्चञ्चल संचरस्यतितरां बद्धस्पृहं सत्फले
 प्रायेणैव तिरस्करोपि मुमनस्संघान्खले चाणके ।
 धत्से प्रेम बलंबसे च विटपांस्तद्धानरोऽसीत्यतः
 श्रीरामं करुणार्णवं भज परं गेहानुबंधं स्यज ॥ १५८ ॥
 वयास्यातया । शुकाख्यो योगीन्द्रः, कीरश्च । द्विजेंद्रः पक्षिश्रेष्ठो, द्विजश्रेष्ठश्च ।
 राजेंद्रं परीक्षितं, राजश्रेष्ठं च ॥ १५३ ॥

कीर्तनप्रसंगेन तालिकावादनं स्तौति । तालिकेति । तालिका ' टाळीति ' प्रसिद्धा, उद्घाटनयंत्रं च । ' किञ्छीति ' भाषाया । 'अस्योद्घाटनयंत्रं तु ताल्यपि प्रतिताव्यपि ' इति हैमः । नामादेशः नामसंकीर्तनं, नाम्ना आदेशो निदेशश्च । मुद्रितकपाटोद्घाटनेनांतस्यवस्तुदर्शनाय राजानो द्वयी गतिमाचरन्ति । अमुकोऽप्य-मागत एनं प्रति कपाटमुद्घाट्य अंतर्वस्तु दाशैतव्यमित्येवंरूपः संदेशो मृत्युद्वारा लेख्यद्वारा वा । अन्या तालिकादानं । एतद्द्वयमंतरेण मुद्रितकपाटोद्घाटनं न संभवति । तद्वत् ॥ १५४ ॥

पिष्टातीर्भालोद्भूलनं वर्गयति । संत इति । पिष्टाताः सुगंधिचूर्णाणि । ' कु-ञ्छेति ' प्रसिद्धाः । कीर्तनमध्ये पदेतदाचरन्ति तस्यायमभिप्रायः । बल्लभ्रोतुणां भाले ब्रम्हणा या जन्ममरणानां परंपरा लिखिता सा सर्वेषां कीर्तनजनितहरिप्रसादेन मारितैवेति रूपकमनुकरणं ॥ १५५ ॥ निद्रेति । स्पष्टं ॥ १५६ ॥

अथ स्मरणभक्तिमाह । अच्युतमिति । भगवत्पदं, ब्रम्हपदं च ॥ १५७ ॥
 स्मरणस्य मनोधर्मस्वाप्रार्थयत । चेत इति । फले कर्मणां फले, वृक्षफले च । मुमनसः साधवः, पुण्याणि च । खले दुर्वृत्ते, अणके कुत्सिते, प्रेमाणां धत्से, चाण-के चणकानामिदं तत्र । खले प्रसिद्धे । विटपान्चक्षुषिस्तारान्, जारश्रेष्ठश्च । बलंबसे । ' अवाप्योरूपसर्गयोः ' इत्यकारलोपः ॥ १५८ ॥

रे रे चित्त लयो ममामृतकरे स्यादित्यतो मा स्म गाः
 स्वास्थ्यं यद्भवसिंधुतोपकृदयं रात्रिचरोऽतर्जडः।
 श्रीगमस्तु भवाम्बिधशोषणकरो रात्रिचरद्वेषणो
 नित्यं चापलताधरोऽप्यमृतदस्तत्तत्र शीघ्रं विश ॥ १५१ ॥
 चंचलस्य विलये तत्र चेतो योग्यतां वहति चापलताभृन्।
 युज्यते कथमयं हिमराश्मिर्मंडलं जलमयं किल यस्य ॥ १६० ॥
 मनोऽसि सांतं भज तर्हानंतं क्षयालसं चंद्रमसं जहीहि।
 स हि स्वयं सांत इति प्रशस्तं धत्ते सदाऽनंतपदावलंबम् ॥ १६१ ॥
 रे रे चित्त त्यज द्वैतं त्वमेकत्वं समाश्रय।
 नतश्चांसि विदेव त्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ १६२ ॥
 अयि चित्त समुत्थपित्तवद्भ्रशमुक्तेशयते भवो यदि।
 समासितरुचिराज्यसभृतं भज शीघ्रं सखदं महागदम् ॥ १६३ ॥
 अथ कथय कथं नु मत्तवन्मां भ्रमयासि पित्तमिवेह वित्तहेतोः।

रे रे चिन्तति । ' पचत्वांतर मनमश्चंद्रमसि लयो भवति ' इति श्रुतिसिद्ध-
 मर्थं मनसि कुर्याह । ममामृतकरे लयः स्यादिति । किं तेन जन्ममरणनिस्तारो
 भवति, नत्याह । भव. शिरः, सिंधुः समुद्रः, भवाम्बिधुश्च । दोषाकरोऽतर्जड इति
 गते । रात्रिचरो रातसाः । चापलता धनुर्वेष्टी, चाचल्य च । ' चापलश्चपलः '
 इति द्विरूपः । अमृतं मोलं ददाति । चंद्रस्तु अमृतं करे कृत्वा प्रलोभयति न तु
 ददाति ॥ १५९ ॥

चंचलस्येति । गतार्थः पूर्वाश्लोकेन ॥ १६० ॥

सातेन सांताश्रयो कृत किं स्यादित्याह । मन इति । सातमंतसहितं, सका-
 यत च । अनंतं नादार्हता, भगवत च । ननु ममाधिपतिश्चंद्रोऽस्तीति तं विहाय
 कथमन्य भवामि येनैव । तदाश्रयत्वात्किंचित्करत्वात् । यतः स हि चंद्रमाः स्वयं
 सांत इति कृत्वा । अनंतपदं विष्णुपदमाकाशपदं च ॥ १६१ ॥

रे रे चिन्तति । द्वैत भेद, द्वैतेस्तकारयोः समाहारो द्वैत । तदेव द्वैतं द्वैत-
 परात्मता त्यज । तत् ' चि ' इत्युच्यते । एकत्वमभेदं, एकः ' त् ' यस्य एकत्वं ।
 तस्य भाव एकत्वं । एतदुक्तपतकारं भज । ततश्चिदिति भवसि ॥ १६२ ॥

अयाति । उक्तेशयते बाधते, उपस्थितवमनमिव करोति । सम्यगसिता
 १ गा रुचिरस्य स चांगी राज्यभक्त राजभावापन्नस्य । समा न्यूनाधिकप्रमाण-
 यन्तिता मित्ता शर्करा परिमिश्रं तद्गुचिराज्यं सदाश्कघृतं तेन सभृतं च । महागदं
 महती गदा यस्य त कृष्ण, शुठी च ॥ १६३ ॥

अथेति । पूर्णं वित्तं द्रव्यं यस्य [स पूर्णवित् । तस्यभावः] पूर्णवित्ता,

रघुपतिपदपद्मचिंतया स्वं भव तूर्णं मम चित्त पूर्णवित्तम् ॥१६४॥
पित्रा पितृव्येण च नामशेषतामापादितासौच्छ्रुतिरत्र विष्टुपे ।

अतः स्वधर्माचरणे धृतव्रतः प्रन्हाद एष स्मृतितत्परोऽभवत् ॥ १६५॥
अथ पादसेवनं ॥ प्राज्ञानुभूतो भविता यतः स्वप्रत्ययः स किम् ।

प्रसादः श्रीमतः सिध्येत्पादाधारं विना इहम् ॥ १६६ ॥

आपि प्रसंगवशातो यो वैकुण्ठपदं श्रितः ।

शम्वा ब्रवीमि निःशंकं स वैकुण्ठपदं श्रितः ॥ १६७ ॥

न त्रिष्णुपदसेवनं त्यजत मानवाः सर्वथा

नरस्य कृतकृत्यता भवति यद्द्विजाधीश्वरः ॥

सदाचरणतत्परोऽमृतकरोऽप्यमायां गत-

स्ततः परमधाम्न्यहो विशति कर्मसाक्षिण्यसौ ॥ १६८ ॥

ब्रह्मसंपन्नता यस्य च ॥ १६४ ॥

अथ प्रन्हादः स्मरणं प्राधान्येन चकार तद्युक्तमित्याह । पित्रेति । पित्रा हिरण्यकशिपुना, पितृव्येण हिरण्यलोकेण, नामशेषतां लोपं । श्रुतिः श्रवणं, वेदश्च । धर्मो भगवत्प्रेषाम्पा जीवनिष्ठः नित्यनैमित्तिकरूपश्च । स्मृतिः स्मरणं, मन्वादि-धर्मशास्त्रं च । धर्मानुष्ठाने प्रत्यक्षश्रुत्यभावे स्मृतिरेव प्रमाणमावहतीति ॥ १६५ ॥

पादसेवनमक्तिगाह । प्राज्ञ इति । यः प्राज्ञैर्ब्रह्मादिभिरनुभूतः स्वप्रत्ययः आसजानं यतो भविता स श्रीमतो हरैः प्रसादः पादाधारं विना किं सिध्येत्त-स्मान्म उच्यते । यथा प्रज्ञ एव प्राज्ञ इति प्रज्ञेनानुभूतः स्वप्रत्ययः स्वार्थप्रत्ययः अण् । ' प्रजादि-श्च ' इति सूत्रात् । स यस्माद्भविता स आह्वयस्य प्रसादो नाम प्रसादः । प्रसादशब्दादपि कृत प्रसादो भवति । स इदं पादाधारं विना न स्यात्तथा । पादो नाम पायाणादिभिः प्रसादतलभूमिगर्भे दाढ्यार्थं पूर्णं । ' पाया ' इति लोके ॥ १६६ ॥

अपीति । सकामतयाऽपि । वैकुण्ठो विष्णुः, लोकविशेषश्च ॥ १६७ ॥

न त्रिष्णुवति । सर्वदा विष्णुपदसेवनं कुरुत । तत्फलं नरस्य सर्वथा कृतकृत्यता । तत्रायमेव दृष्टान्तः । यथा नरस्य पार्थस्य । एवं सामान्यतः कृतकृत्य-तामनुवा विशेषाकारेणाह । द्विजाधीश्वरः ब्राम्हणः । सदाचरणतत्परोः । अमृतकरः अमृतं भक्तिर्भोक्तश्च करे यस्य । जीवन्मुक्त इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तोऽयमेव । यथा द्विजाधीश्वरश्चंद्रः सदा चरणतःपरः विष्णुपदस्थितः आकाशस्थितः । अमृतकरः सुधाकरः । स च, अमायाममावास्याया गतः परमधाम्नि कर्मसाक्षिणि सूर्ये विशति विदेहभावमाप्नोति तद्वत् । नन्वतेन ' स्वधर्मे निधनं श्रेयः ' इति साक्षाद्-

सर्वोपरि बरीवति सदारामपदाश्रयः ।

गणिकासंगिनोऽप्यस्मिन्नतिमुक्ताः सहस्रशः ॥ १६९ ॥

विष्णोः सर्वावयवनिवहात्पादपद्मे विशेषः

काश्चिद्वाचामविषय इति स्पष्टमेते न विद्याः ।

लक्ष्म्या वक्षस्यपि पदमियं सर्वदा पद्मसद्मा

त्यक्कच्छद्मा सरसमनसा सेवते येन पद्मा ॥ १७० ॥

गवता कर्तव्यत्वेन प्रतिपादितस्य स्वधर्मस्य त्याग आपद्येतेति चेन्न । सर्वत
संस्तुतोऽकस्यानीये भगवश्चरणसेवने स्वधर्मस्यापि संपद्यमानत्वात् । तथाहि यं
द्विजः सदाचरणतत्परः सदाचरणे विहिताचरणे तत्परो नेति न । तथा योऽमृत
करः स यज्ञशेषहस्तो नेति न । तस्य श्रौतस्मार्तोभयमपि तत्रैव च संपद्यत
इति । अयं द्विजाधीश्वरः क्षत्रियः । येषामुपनयनं ते सर्वेऽपि द्विजा इति क्षत्रि
यवैश्ययोरापि द्विजत्वात् । चंद्रदृष्टातसाहितः प्रायमिकोऽर्थः पूर्ववत् । तस्य ' ध
र्मादि युद्धाच्छ्रेयोऽप्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ' इति । धर्मसंपादनं तु यथा । य
क्षत्रियः सदाचरणतत्परः सदा च रणे युद्धे तत्परो नेति न । तथा योऽमृतकर
सः । अमृताः जीवन्तः कराः करभारा यस्य स नेति न । अयं द्विजाधीश्वरं
वैश्यः । प्रायमिकोऽर्थः सदृष्टातः पूर्ववत् । तस्य ' कृषिवाणिज्यगोरक्ष्यम् ' इति
धर्मसंपादनं तु यथा । यो वैश्यः सदाचरणतत्परः सदा चरणे इतस्ततः संचरणे
वाणिज्ये । अथवा । अंतर्भावितपर्येन चरणे गवादीनां तत्परो नेति न । तथा अ
मृतकरः दुग्धकरः । यद्वा अमृता जीवन्ती कला मूलधनवृद्धिर्यस्य । रलयोरैक्यात्
' कला स्यान्मूलवृद्धौ ' इति मेदिनी । अयं [द्विजाधीश्वरः] शूद्रः । द्विजात्त्रैवर्ष्यमधी
श्वरा यस्येति । प्रायमिकार्थः पूर्ववत् । ' परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ' इति
त्रैवर्णिकचरणसेवनरूपधर्मसंपादनं यथा । यः सदाचरणतत्परः स तादृशपरि
चर्यावान्बर्तत एव । मृतं याचितं अन्नादि करे यस्य । अथवा । ब्राह्मणभोजन
स्यापि यज्ञत्वं । ' त्रयः पाकपज्ञा हुता अन्नौ हूयमाना अनन्नी प्रहुता ब्राह्मणभोजने
ब्रह्मणि हुताः ' इति सूत्रात् । तत्रश्चमृतं द्विजभुक्तशेषं करे यस्येति ॥ १६८ ॥

सर्वेति । ' परिकर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण
श्रेयोभिरतैरपि । सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽजसा ' इति भागवतं । सदा
रामपदस्य आश्रयः, सन् आरामः स एव पदं तस्य आश्रयः । गणिका वैश्या
पूयिका च । अतीव मुक्ताः, पुंड्रकाश्च ॥ १६९ ॥

किंच लक्ष्म्या व्यवहारदर्शनेनापि भगवत्पादपद्मेऽस्ति कोऽप्यनिर्वचनीयो विशेष
इति गम्यत इत्याह । विष्णोरिति ॥ १७० ॥

श्रीप्राणनाथमृदुसुन्दरपादपद्म-

संवाहनोत्थसुखनिर्भरकृष्टचेताः ।

श्रीस्तस्य किं क्षणावियोगजहाहभीता

हस्ते विभर्ति किल तत्प्रतिमासरोजम् ॥ १७१ ॥

वत्से विष्णुपदे सुखं समधिकं यद्दागम्यं परो

ल्लभः किंच जगत्त्रयामहितता तस्मात्तदेवाश्रय ।

अंतःक्षीरनिषेर्मुहुर्मुहुरिति श्रीविष्णुपद्या रमा

कारुण्यात्किल शिक्षितेव चरणं नास्य क्षयं मुंचति ॥ १७२ ॥

विरक्ता मुक्ता अप्यनिरामनुरक्ताः पदामिदं

भजंते तस्कोऽस्मिन्मधुरिमगुणो नास्मि कलये ।

स संप्रत्यास्वाद्यो यदि तदुपहासोऽत्र तदजः

शिशुः सन्नंगुष्ठं रसयति जलंऽतर्बटदले ॥ १७३ ॥

ल्लुब्धा बक्षस्वापि पदमिदं तीर्थपादस्य विष्णो-

र्वांवारं चरणकमलं सेवते स्नेहसाद्रा ।

कम्या धन्या सकलसारितां पत्पुरस्युसमांगी

युक्तं स्त्रीणां भवति बहुशो मातृगेहं सुखाय ॥ १७४ ॥

नेत्रारुण्यं यदेतद्भवति ननु रूपो किंगमक्षिप्रसादः

स्नेहैः पादोपचारादिति सुरभियजोऽधीतमंतःसमुद्रम् ।

श्रीति । तस्य पादस्य प्रतिमाभूत् सराब्जं कमलं ॥ १७१ ॥

वत्स इति । विष्णुपदी भागीरथी । सा च समुद्रकला ततश्च रमाया जननी ।

यदा रमा समुद्रान्निर्गतुमारब्धवती तदा तया शिक्षिता । किमिति । विष्णुपदे सुखम-

धिकं । किंच नगत्रयपूज्यत्वं च । तदुभयं तत्रत्यया मयाऽनुभूतमसखं तदेवाश्र-

येति । तेन सा सर्वदा तन्निष्ठा भवतीति तात्पर्यं ॥ १७२ ॥

विरक्ता इति । शिशुभावं विनांगुष्ठे रसिते नगःपुपहासः स्पष्टिति शिशुर-

भूत् । शिशवमपि कृतकमिति संशयानः सर्वभूतोपरमे यत्पुनर्जन्मवाशिष्ठं तसु जडं

ज्ञानशून्यं न किमपि ज्ञातुं समर्थं । तत्रापि बटदले कीनः सन्महतममुचिताचर-

णस्य परमदुष्करत्वदेतेनपि व्यवहारेण पूर्वोक्तोऽर्थः सुसाध्य एवेति ॥ १७३ ॥

प्रासंगिकतया लक्ष्मीकर्तृकपादसेवनमुपेतते द्वाभ्यां । ल्लुब्धेति । नेत्रेति च ।

तीर्थं भागीरथी पादे यस्य । सा तु समुद्रपुत्र्या लक्ष्म्या माता भवति ॥ १७४ ॥

नेत्रारुण्यमिति । लक्ष्म्या समुद्रमयनात्पूर्वं धन्वंतरिणा सहैकप्राणस्यानात्-

त्सकाशाद्दृश्यमधीतं । किं तन्नेत्रारुण्यं । तत्क्रोधेनपि भवति । नेत्रमसाहस्तु स्नेहै-

र्षतादेभिः पादोपचारेणेति । ततश्च मम शीलं चंचलं भगवांस्तु सुदियरात्मा स

मच्छीलाय प्रकुप्येन्न स खलु भगवान्सुस्थिरात्मेति मुग्धा
स्निग्धा दृग्धाब्धिकन्या चरणसरसिजं सेवते सत्यनन्या ॥ १७५ ॥
रामश्चिन्मयविग्रहोऽस्य जगति प्राप्नुं पदप्रकृत्यां
भूत्रैवामृतवृत्ति संततमधोवक्त्रं सदप्यात्मनः ।
आकरुपं नलिनं तपो यदि गुणाधानाय तीव्रं तपे-
ल्लोके यन्नलिनं तदेव नलिनं को वा विशेषो भवेत् ॥ १७६ ॥
तोये तामरसं तपः प्रभुपदं स्यामित्यताप्सीदधो-
वक्त्रीभूय ततस्तु तत्र समभूत्सश्रीकता केवलम् ।
नैवाग्धित्वमथो हताशमपि तच्चाद्यापि चंद्रोदये
सद्यः संभूतरामचंद्रचरणं पश्याधिना ताम्यति ॥ १७७ ॥
नलिनं मुख्यमावासं यद्यप्यास्ति तथाप्यहम् ।
श्रीरामचरणौपम्ये मन्ये मलिनमेव तत् ॥ १७८ ॥
श्रीरामस्य नखैर्दुनाऽस्मि विजितः खेटुः पुनः सन्निति
क्षीणात्माथ निरेति तत्कुलगुरुं वक्तुं जडध्यात्मजः ।

स्वस्मै कुपितस्तु न स्यादित्याशंक्य स्नहसाद्रा सती मुहुः पादापचारं कुरुते । क-
तेऽस्मिन्सर्वदाक्षिप्रसादः । आरुण्यापगमेनारुण्यं नास्ति । तन्नास्ति चेत्कोपो नास्ती
ति मुग्धभावरमणीयं ॥ १७५ ॥

पादसेवनप्रसंगात्पादस्य सौभाग्यमाह । राम इति । अमृतवृत्ति अयाचिनवृत्ति,
अमृते जले वर्तते इत्यमृतवृत्ति । आत्मनो गुणाधानाय अधोवक्त्रमपि सत् । नलिन
इति नामनामिनोरभेदाप्यवसायेन यथावस्थितत्वं नलिनमधोवक्त्रत्वं चोच्यते ।
अधोवक्त्रमपि नलिनमेव । न तत्र कोऽपि विशेषः ॥ १७६ ॥

इति कस्यचिद्भगवज्जनस्य वचनमवधार्य तदसहमानमिव तदेव पुनः कर्तुं
प्रवृत्तं तस्य कः परिणाम इत्याह । तोये तामरसामिति । अधोवक्त्रमपि भूत्वा
तपस्तपवत् । तत्पुण्यवशेन श्रीसहितता प्राप्ता । श्रिय आत्रामस्तत्रासीन्न पदभाव ।
तामरस अधोवक्त्रभावेन 'सरमता' जाता । या च सरमता सैव सश्रीकता । रमया
सहितस्य भावः सरमता ॥ १७७ ॥

ननु माभूत्पदसामुच्चं मुह्यलक्ष्या निवासत्वान् । पदे नलिनौपम्यं तर्हि स्यान्नेत्याह ।
नलिनमिति । मुह्ययाया माया लक्ष्या आवामो यत्र । मुह्ये आद्ये वर्णे मकारस्यावामो
यत्र । यत्र च आद्यो नकारस्तत्र मकारादेशे नलिनं मलिनं भवति ॥ १७८ ॥

श्रीरामस्येति । चंद्रः पंचदश्या पूर्णकलः सन्नात्मानमति सुभगं मन्यमानः श्री-
रामनखं जेतुं गतः । गतमात्र एव तत्प्रभया हतप्रभोऽभूत् । अयात्त्वयसुया करोति ।
नखेत्यादि । तदा हि क्षीण कुलगुरुं सूर्यमेतत्पुत्रस्य दृष्टता कथयितुं तद्दाम

रामश्चंद्र इवेति तद्विषयिता नीतोऽसि शिष्टैः सखे
 तर्कि ग्लायसि याहे सांखित इति प्रायः शनैर्वर्धते ॥१७९॥
 ॥ अयाचनं ॥ गौऽतस्थिताऽमृतरसस्तुष्ट्यै पुष्ट्यै च नो गवाम् ।
 सभाजनगतो नित्यं सेवितस्तुष्टिपुष्टिहृन् ॥ १८० ॥
 नैरंतर्येण यस्मिन्नतिसुलभतया जायते स्वस्य लाभः
 श्रीरामाराधनं तत्सुरवरमहितं हंत संस्पृश्य लोकैः ।
 सेव्यंते ते नरा अप्यतिकठिनतराराधना अप्यधन्या
 हा हा हा कोऽयमेषां कलितमिरकृतो नष्टचाक्षुष्कभावः ॥१८१॥
 नागायणे नेच्छति यो निरंतरं नरः सहावस्थितिमेष यस्ततः ।
 पुरा श्रयेद्भक्तिनिर्मितां सतां मूर्तिं मतां तां वरधर्मसंस्कृताम् ॥१८२॥
 गतः । मूर्त्येण तत्सर्वं ज्ञान्वा कोऽयमतिमूर्खशिष्टः परमेतस्य कथमपि सात्वतं तु
 कतव्य खल्विति विचार्योक्तं । रे आयुष्मन्, अधुना रामचंद्र इति शिष्टा रामे त्वा-
 मुपमानं कल्पयंति । उपमेयादुपमानं गुणाधिकमिति सार्वजनीनं । तत्कृतो ग्लायसि ।
 हंहो किमेवं खल्विति स्वस्यः सन्पुनर्वधेते । जलध्यात्मजत्वात् । पुनःपुनराकल्प-
 मेतदेवेति । जलाधिः समुद्रः, जडधीश्च ॥ १७९ ॥

कमप्राप्तमर्चनमाह । गा इति । यथा गवामंगेषु स्थितोऽमृतरसस्तावां तुष्टये
 पुष्टये च न भवति । तं ताभ्यो दुग्ध्वा भाजनगतं कृत्वा ताभ्यः पायितश्चेत्तुष्टिपुष्टिदो
 भवति । तथाऽमृतरसो ब्रह्मरसो गौऽतः मनआदिष्विन्द्रियेष्वभिव्यज्यमानोऽस्त्येव ।
 परमसौ तन्पुष्टये पुष्टये न भवति । तर्हि सभाज्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति सभाजनं
 पूजाधिकरणं प्रतिमादि तत्रावाद्य सेवितश्चेत्तुष्टिपुष्टिद इति ॥ १८० ॥

भगवःपूजा विहाय द्रव्यार्थं प्रयतमानास्त्रिदति । नैरंतर्येणेति । अखंडतया ।
 स्वलाभः आमलाभो, द्रव्यलाभश्च । कथं नैरंतर्येणात्र द्रव्यलाभ इति चेत् ' श्रीः
 राः मा राः धनम् ' इति । एवं च धनमयमपि श्रीरामाराधन विहाय धनार्थं ये नराः
 सेव्यंते ते तु न राः द्रव्यं न भवति । अधन्याश्च । मत्सु (!) तेषां धन्यता नास्ति ।
 धन्या धनहंतवश्च न भवंति । आराधनमपि तेषामतिदुष्करं ॥ १८१ ॥

नागायण इति । दक्षेण चतुरेण शिल्पिना निर्मितां सत्प्रं विदुषां मतां । ययो-
 क्लक्षणसंपन्नत्वात् । वरेण धर्मेण प्रतिष्ठाविधिना संस्कृतां मूर्तिं प्रतिमां श्रयेत् ।
 अर्चनं कुर्यादिति यावत् । यथा दक्षेण प्रजापतिना उत्पादितां मूर्तिं नाम कन्या
 वरः पतिर्यो धर्म एतन्नामा ऋषिस्तेन संस्कृतां विधिवत्पाणिगृहीतामाश्रित्य नरस्य
 नारायणेन सहावस्थानं तथा । ' धर्मस्य दक्षदुहितरि मूर्तीं नरनारायणौ यमलौ जा-
 तौ ' इति भागवतादौ ॥ १८२ ॥

स्रग्गंधसुंदरीगीतं नैव श्रीफलमिष्यते ।

तदेव श्रीफलं येन पूज्यते गिरिजापतिः ॥ १८३ ॥

कुंदात्सौगंधिकाद्वा न बहति तुलसी गंधमेषा तथापि

प्रेषा दृष्टा मुकुंदं प्रति कति यदहो पत्रमात्रेण यस्याः ।

सोऽमुष्मै स्वात्मभावं प्रदिशति यमिनां दुर्लभं यत्सदोद्य-

चृष्णं कृष्णप्रियार्थं त्यजति न सुरसाऽद्यापि वृंदावनं या ॥ १८४ ॥

तुलसी रामचंद्रस्य प्रेयसीति किमु ब्रुवे ॥

यदस्याः पश्य दासोऽपि प्राणप्रियतमोऽभवत् ॥ १८५ ॥ युग्मं ॥

यस्त्वमार्गमपोद्यास्ते स भातु धृतशेखरः ।

पश्यापामार्गपत्रं हि हरिर्मूर्ध्नाऽभिनंदति ॥ १८६ ॥

रामाग्रतो विरचयन्सह गीतनृत्यं

नित्यं नयेदुपनतं पुरुषः प्रदोषम् ।

किं च सत्यपि द्रव्ये तस्य फलं भगवत्पूजनमेवंत्याह । स्रग्गंधेति । श्रीफलं लक्ष्मीफलं, विष्णुं च ॥ १८१ ॥

पसंगात्पूनासाधनेषु प्राधान्यतया तुलसी वर्णयति द्वाभ्यां । कुंदादिति । तुलसीति च । तुलसी कुंदादिभ्योऽर्धकगंधा यद्यपि न भवति तथापि मुकुंदस्य कियन्नाम प्रेयसी । यस्याः पत्रमात्रेण दलमात्रेण, लेख्यमात्रेण च । स्वात्मभावं कृष्णः समर्पकाय प्रदच्छति । एतावत्प्रेष्ठवं कुत इति चेत् । पुरा किल कृष्णस्य वृंदावने गोपीभिर्विहारः परमः प्रेष्ठोऽभूत् । युग ते तु भगवान्गोप्यश्च गताः । यद्ये पुनर्भगवंतं प्रति वृंदावनविहारेच्छा स्यात्तदा तत्र तं रमयितुं कापि नास्तीति कृत्वा पत्रं पत्रं वृंदावननाममात्रं तत्र तत्र सुरसा सत्यद्यापि तत्र त्यजति । इत्थं भगवदुपरि तस्या महानुपकारभारस्तेन यस्याः पत्रमात्रेणापि पत्रार्पकमुद्गरति । सुरसा सङ्गाररसा, तुलसी च । वृंदावनं प्रसिद्धं, इष्टकादिना निर्मितं तुलसीनिवासस्थानं च ॥ १८४ ॥

किं च । तुलसीति । अस्या दासस्तुलसीदासः, तन्नामा कश्चिद्द्वाराणसीस्यो महाभगवद्भक्तश्च । भगवान्नामभद्र. सालादेन सह शारिकाक्रीडने कुर्वन्नभूदिति आविद्धद्वालं प्रागिद्धिः ॥ १८५ ॥

पसंगात्सुंदरीप्रेयसपामार्गं वर्णयति । यस्त्विति । योऽपामार्गमपोद्यास्ते तेनात्र शेखर धृत्वा शर्तितव्यं । निःशंकतयेति यावत् । सोऽप्यंतं साधीयानिति । पश्य यस्य पत्रं दलं, लिखितं च । हरिर्मूर्ध्नाऽभिनंदति । अपोहितोऽपामार्गो येन सोऽपामार्गः, [अपामार्गः ' अघाडा ' इति प्रसिद्धश्च] ॥ १८६ ॥

किं च भगवदप्रे नृत्यगीतादिकमापि कार्यमित्याह । रामाग्रत इति । रामाग्र-

संशिक्षयन्निति जनान्भगवान्महेशः

शक्रादिभिः किमिव नस्यति भृत्यवर्गैः ॥ १८७ ॥

दानोदकाद्रः सततं दधद्हरिमहादरम् ।

करः कटकशोभाद्यः स वै नागस्थितो मतः ॥ १८८ ॥

भगवति परमेश्वरे निवेशो भवतु ममेति यदीहसे तदागु ।

रचय मनस एव सुष्ठुभावं सुमनस ईशतनौ हि निर्विशन्ति ॥ १८९ ॥

धन्यानहं तु कथयामि कुजन्मिपादा-

श्लेत्रं गता (घ) न्यनरसाङ्गतिमावधाना(नाः)न् ।

पाश्चात्यया ससुमनस्कतया सशोभा

ये स्वात्मनः सफल्यन्ति हरीभवन्तः ॥ १९० ॥

सत्तारकं नादि नातं यस्यांतवन्तं स्थितिः ।

अतो नयन ते सख्यं भवेन्मुख्यं मुरारिणा ॥ १९१ ॥

तः श्रीरघुपराग्रतः भक्तैः सह संभूय नृत्यं गीतं च कृत्वा नित्यमुपनतमुत्पन्नं प्रदोषं प्रकृद्दोषं नयेद्दूरीकुर्यादिति शिलयन्भगवान्भयो रामाग्रतो गौर्यग्रतो नृत्यं कुन्त्रित्यमुपनतमागत प्रदोषं कालविशेषं नयति क्रमयति । रामा स्त्री, रामचन्द्रश्च । [रामाया अग्रतः, रामस्य अग्रतश्च] ॥ १८७ ॥

हरैः पजनेनैव करस्य निरपराधत्वमित्याह । दानेति । दानार्थमुदकेनार्द्रः । हरौ महानमादरं दधानः । कटकस्य करभूषणस्य शोभायाद्यः । स न आगः अपराध स्थितः । दानोदकेन मदधारया । हरैः सिद्धान्महान्तं दर भयं । कटावेव कटकौ करटौ तच्छोभायाद्यः । करः शुडार्ड । नागस्थितः गजस्थितः । हरिपूजनमन्तरण । ' शार्वा करौ नो कुरुतः सपथी हरंलसत्काचनकंकणौ च ' इति शुक्रेण गार्हतत्वान् ॥ १८८ ॥

पुष्पं वर्णयति । भगवतीति । सुमनसः पुष्पाणि, साधवश्च ॥ १८९ ॥

भगवदाश्रितत्वात्लग्निसंज्ञाणादेरप्याराधनहेतुत्वात्तदुपयुक्तावपवानुदिश्याह । भगवदाश्रयं यौ पादौ पुष्पलेत्राणि न गच्छतस्तौ निदन्नाह । धन्यानििति । कुजन्मिपादाः वृत्तमूलानि । लेत्रं काश्यादि, फेदारं च । घनरसाङ्गं तीर्थस्नानं, जलार्द्रभावश्च । सुष्ठु मनः सुमनस्तेन सहितः ससुमनस्कस्तद्भावस्तत्ता तथा, सुमनोभिः पुष्पैः सहिताश्च । सफल्यन्ति कृताप्यैकुर्याति, फलसहितान्कुर्याति च । हरीभूता, हरितरूपाश्च ॥ १९० ॥

सत्तारकमिति । हे नयन, च । सर्ता तारका यस्य तत् । हरिरपि सत्तारकः । त्वं नादि । नकारः आदिर्दिस्य तत्, आदिरहितश्च । त्वं नात । नकारान्तं, सौऽतरहितश्च । 'य' स्य यकारस्यातर्मध्ये स्थितिरस्ति त्वयि, यस्य हरेरंतर्पामित्वेन स्थितिः ।

पृथुरुच्चपदे सहसा कथमारोक्ष्याम्यहं विनापचितिम् ।

इति मधुवनसेवनतो व्यधादुदारः सदात्मनोऽपचितिम् ॥१९२॥

॥ अथ बंदनं ॥ सर्वांगेषु वरांगता तव कृता नैतावता सार्थता

गुह्यं देशमपीह शब्दनिपुणाः स्त्रीणां वरांगं जगुः ।

तस्माच्छीरघुनंदनस्य चरणं ब्रह्मादिवंद्यं मुहु-

नत्वा याहि वरांगतां मम सखे मूर्धन्सतां संमताम् ॥१९३॥

भूषणोत्तमकिरीटकलाभादुद्धतत्वभिह मा वह मूर्धन् ।

यन्मुकुंदपदपंकजयुग्मं सर्वदैव नमति स्म किरीटी ॥ १९४ ॥

अक्रूरोऽहमपि प्रसंगवशातो भाता मम क्रूरता

श्रीमद्रोकुलवासिनां भगवतः प्राणप्रियप्राणिनाम् ।

हेनोस्तस्य हरिर्ममोपरि पुनारुष्टस्तु न स्यादिति

प्राप्ताशंकतया क्षमापनकृते श्रीशं वन्दे मुहुः ॥ १९५ ॥

समानशीलत्वेन सख्यं भवति । न्वमेकदा भगवद्विग्रहं पश्य । ततस्तव तेन विना न क्रम्यंतति तात्पर्यं ॥ १९१ ॥

य-पृथुराजा प्राधान्येन पूजा कृतवांस्तदुक्तमेवेत्याह । पृथुरिति । यश्च पृथुः पीवरतनुस्तेनाञ्चैः पटुभिरपि दुगरोह पदे महमा गतुं कथं शक्यते विना देहस्य काश्यं । तदर्थं स पृथुरिति कृत्वा उदारः मन्मतामात्मकः हरिस्तस्यापचितिं पूजां व्यधात् । उदार इत्यनेन शरीरकृशीकरणे उत्साहोऽभिधीयते । स भगवन्मन्दिर-समार्जनसंचनोपलेपनजलाहरणपुष्पगधादिसपादनं स्वयमेव राजा संश्रुके । अथ च काश्यंमापादितवान् । मधुवनं वदावन तत्र स आसीदिति कूर्मपुराणे प्रसिद्धं । अन्यच्च । मधु लोद्द्र वनमुदकं च । तस्य मेवनात्मनो वर्तमानस्य देहस्यापचितिरपचयो भवति । तथा च वेद्यां ' शिशिराबु पिबेन्मधुप्रयुक्तं गणनायो-ऽपि भवेत्किलास्थशेष ' इति ॥ १९२ ॥

अथ बंदनं वर्णयति । सर्वांगेषु वरांगता । ' वरांगं मूर्धगुणयोः ' इत्यमर ॥१९३॥

भूषणोति । सर्वेष्ववयवेषु ममैव किरीटमिति गर्वो मा वह । किं तु हरिचरणं प्रति नमः । यन्नित्यदा किरीटेषुपि अर्जुनोऽपि नमति स्म ॥ १९४ ॥

अक्रूरे, हि प्रधानतया वदनभक्तिमेव चकार तदुक्तमित्याह । अक्रूरोहमिति भाता नामते स्म । अपराधतमापनं हि यथा दृढपादपीडनेन भवति तथा ना-योपापेन ॥ १९५ ॥

॥ अथ दास्यं ॥

ज्ञानेन मुक्तिः किल तत्रु सत्त्वतस्तत्सिद्धये श्राम्यसि रे वृथा कुतः ।
स्वं नित्यदासत्वमुपाश्रय प्रभोस्तास्मिस्तु सत्त्वं किमु नास्ति नित्यदा
॥ १९६ ॥

ज्ञानादेव तु मुक्तिरेवमवदन्त्रेदांतिनस्तत्पुनः
श्रद्धात्रौल्लभते न चान्य इति हि श्रीवासुदेवो जगौ ।
सा सत्त्वोदय एव तच्च ललना अप्याहुरेतत्कृते
नैवान्यत्कुरु हे सखे भव सदासत्त्वोदयः श्रीपती ॥ १९७ ॥

सोऽहं सोऽहमिति स्थितिं स्पृहयसे चेत्तर्हि सर्वात्मना
भ्रान्तः श्रीस्वगगामिनो भगवतो दासोऽहमिदं स्मर ।
अस्यासाद्भ्रमाहनाद्विगतदाकारो भवार्थादथ
स्यात्ते किं न मनोरथः सुफलितोऽतोऽन्यथा मा कृथाः ॥ १९८ ॥
स्वानन्दभाक् श्रीगुणन्दनस्य दास्यान्नरः स्याद्विषयाकुलोऽपि ।
यदंजनानन्दपदं हन्माश्रिरंजनानन्दपदं बभूव ॥ १९९ ॥
कुतः श्रियं त्वं यतसे निकाम श्रीरामदामां भव मानव स्वप्न ।

श्रीरामदासस्य पराङ्मुखस्य सदानपायिन्युपतिष्ठते श्रीः ॥ २०० ॥
अथ दास्यमाह । ज्ञानेनेति । नियं परामत्वं तान्न-यदासत्वं । तन् ध्ये नित्य-
दा सर्वदा सत्त्वं नास्तीति न । तस्माद्भगवदास्येनेव मुगमा मुक्तिगिति ॥ १९६ ॥
ज्ञानादेवेति । ' ज्ञानादेव तु 'कथयं' । ' श्रद्धात्रौल्लभते ज्ञानमिति ' प्रमा-
णद्वयमुक्त । 'मत्वं श्रद्धा' इत्यत्र प्रमाणमितिप्रामिद्रामि याह । ललना इति । सत्त्वं गर्भं
सत्त्वेव श्रद्धा दोहद । ' दोहद दाहल श्रद्धा ' इति यादवः । सदासत्त्वोदयः ।
दासत्वस्य दास्यस्योदयस्तेन माहितः सदासत्त्वोदयः । तत्र सदा सर्वदा सत्त्वो-
दयोऽस्येवेति ॥ १९७ ॥

सोहं सोहमिति । स्वगगामिनो गरुडगामिनो दामोऽहमिति स्मरणाभ्यासे दृढे
सति विना गच्छतीति विगो गरुडगामि तेन सह तदाकारो भव । समुद्रे
गंगाबुवत् । विगते दाकारो यस्मादिति च । एव च दामोऽहमिति स्मरणादाकारो गत-
श्वे मोऽहमित्येवावतिष्ठत इति यतवार्थाष्ट तदर्थमिदमध्ययति ॥ १९८ ॥

स्वानन्देति । अंजनाया एतन्नाभ्या मानुरानदस्थान, अजनेन विषयसंबंधेना-
न्दस्तत्पदं च ॥ १९९ ॥

धनाद्यर्थोऽपि श्रीरामदास्येनातिमुलभ इत्याह । कुत इति । त्वं श्रियं यतसे ।
श्रीस्तु त्वा प्रति पराङ्मुखी । रामदासस्तु श्रियं प्रात पराङ्मुखो भवति । श्रीस्त्वन्-
पायिनी तं प्रति सम्मुखी उपतिष्ठते । यथा ' श्रीरामदाम ' इति पराङ्मुखं चेत्

निरकारणं सेवनमीहमानो जनस्तनोत्यस्य मनोविनोदम् ।

तथा धनोपाधि न हीति युक्तं वित्तापहार्यव्यय एष हीशः ॥२०१॥

श्रीरामं न विना गती गविकुले, तत्पक्षपाता ध्रुवं

दृष्टो वाल्मिकुण्ठयोः स कलहे, संजातमात्रस्त्वहम-।

तस्यार्कस्य बहेलनं विहितवास्तं स्वापरार्थं प्रभु-

दास्येनैव सहेत नान्यत इति श्रीगमदासोऽभवत् ॥ २०२ ॥

अस्त्येषा परिपाटिका सुमनसां यः स्यात्पितुः पोषक-

स्तत्पुत्रोऽपि करोतु निष्कपटतप्तस्यैव दास्यं विभोः ।

वायोर्नंदन एव आशुगभृतं पश्यन् जगन्मंडले

त्वेकं श्रीरघुनायकं सुचरितस्तत्तस्य दासोऽभवत् ॥ २०३ ॥

दासश्चेत्परमेश्वरस्य भविता तर्ह्येव धीमानसौ

दासो यो हि स एव धीवर इति स्पष्टं जगुः शाब्दिकाः ।

पश्याम्यप्यमनस्थितिं पुनरसावेवेह धत्तेतरा-

मेव स्वात्मनि चिंतयन् पवनजः श्रीरामदासोऽभवत् ॥ २०४ ॥

न स्वस्मिन्विपरीतभाव उदयेद्योऽनर्थकारी कदा-

प्येवं श्रीरघुनंदनं परमया भक्त्या भजेयं सदा ।

इत्येवं मुकृता कृती दृढमनिः सर्वात्मना यः सदा

दासः सत्रघुनंदनस्य हनुमान्वन्द्योऽपि धन्योऽभवत् ॥ २०५ ॥

‘सदापराश्रीः’ इत्यलराप्युपनिष्ठत । सदा अम । अनपायिनी श्रीरित्यर्थः । ‘सर्विदु-
काविदुक्तयोः सविसर्गाविसर्गयोः’ इत्येक्यात् । पक्ष सविसर्गत्वमेष्टव्यं ॥ २०० ॥

अहेतुकं दास्यमेव भगवतेऽपि रोचत इ-याह । निष्कारणामिति । वित्तापं
घतं तापं हरति, वित्त चापहरति । अव्ययो नाशरहितः, रूपणश्च ॥ २०१ ॥

हनुमान् प्राधान्येन दास्यमेव चकार तद्युक्तमित्याह । श्रीराममिति । सुकंठः
सुधीवः । बहेलनमवहेलनमनादरं ॥ २०२ ॥

अस्त्येषेति । आशुगो बाणः, तापश्च । त विभर्ति धारयति, पोषयति च ॥२०३॥

दासश्चेदिति । अमृतास्थितिं मेतरिस्थितिं, ज आशये स्थितिं च । धीवरा हि
सर्वदा जलाशय एव निष्ठति । [‘कैवर्ते दाम्धारायै’ इत्यमरः] ॥ २०४ ॥

न स्वस्मिन्निति । विपरीतभावो यत्र भक्तौ कदाऽपि नापद्येत तथाऽहं भ-
जेयं । यो हि सदा दासोऽहमिति ब्रवीति स कदापि स्वामिभाव नापद्येत । कदा-
विदुःपुत्रोऽपि साऽनर्थकारा न भवति । अनयकारा स्वायहान्निकरः । उभयत्र
सणन दासरूपोऽर्थ, शब्दाभिधेय च । तादृशभक्तस्तु दास्यमेव । न यजनादि ।

॥ अथ सख्यं ॥ क्षमा दया सत्यमुदारभावो संगो विरागः समता प्रबोधः ।
एते गुणा यस्य हरेः सखाऽसौ शीले समाने हि बहंति सख्यम्
॥ २०६ ॥

मैत्री चेद्विहिता समं भगवता स्वात्मप्रियावाप्तये
स्यादेवेत्यनुभूतमस्ति सकलं पूर्वेऽवतारे विभोः ।
शक्कांशः स इति स्म बुद्धिनिपुणो मध्यः पृथायाः सुतः
सख्यं मुख्यतयाऽकरोदिव हरेः सर्वासु तद्गच्छिषु ॥ २०७ ॥

॥ अथात्मनिवेदनं ॥ श्रियस्ताः शतं या विरागादिनिष्ठा
अधिष्ठाय भाष्यं मयेतीहसे चेत ।
अहं श्रीश तेऽस्मीति नारायणाग्रे
सदा ब्रूहि कामं स्वमापूरयस्व ॥ २०८ ॥
धृता याऽरूपात्मस्वादहह विपुलाशा भगवता
गताशंकं योऽहं सपादि सफलं तां उपरचयम् ।

तथा हि सदादासो यस्तस्मिन्विपरीतभावे कादाचित्के उत्पन्नेऽपि अनर्यकृष्ण भवति ।
'सदादाम' एतत्पद वैपरीत्येन पठितमपि 'सदादाम' रूपमवापै वक्ति । कनकवत् ।
'यजन' रूपायां तु भक्तौ वैपरीत्य चेत 'नजय' इत्यर्थांतरमनर्थापादक भवति । वयं
तु वन्धाः ज्ञानशून्या अतः सर्वते मुत्पयस्वार्थायांभव भक्तौ अभियोक्तव्यामिति वा ।
स एवाभवदिति तात्पर्यं ॥ २०५ ॥

अथ सख्यमाह । क्षमेति । तमादयो हि गुणा भगवति विन्वसन्ति । अतः
कनिपयतादशगुणवतामंतरण सख्य कथं स्यात् ॥ २०६ ॥

अर्जुनो मुख्य वेन सख्यं कृतवास्तद्युक्तमित्याह । मैत्रीति । पूर्वेऽवतारे रामवतारे
तावच्छुक्रो वाल्मिरपाशेनासीत् । कृष्णावतारे पार्यरूपाशेन । तत्रार्जुनो विचरित-
वानात्मप्रियावाप्तिरपेक्ष्यते चेद्भगवता मैत्री कार्या । यथासुर्यायेण मैत्री कृताऽभूत्तेन
तस्यात्मप्रियावाप्तिरभू-स्वस्त्रीत्याभोऽभूत् । तदपहारकवालिघातेन । इदं सर्वं
मयापूर्वेऽवतारेऽनुभूतमनः सैव कर्तव्यमिति निश्चिन्त्य तामेव कृतवान् ॥ २०७ ॥

आत्मनिवेदनमाह । श्रिय इति । वैराग्यज्ञानादिनिष्ठाः याः सर्वाः शोभास्ता
अधिष्ठाय मया भाष्यमितिच्छा चेद्भगवते आत्मनिवेदनं कुरु । तत्प्रकारमाह ।
अहमित्यादि । एवमात्मनिवेदने कृते तत्र तव कामः सिद्ध एव । 'अहं श्रीश
तेऽस्मि' इति वचने 'श्रीणां शतं तत्राहमस्मि' इत्यर्थांतरमुपलभ्यत एवेति ॥ २०८ ॥

यद्वलिनाऽऽमर्षणं कृतं भगवते तद्युक्तमित्याह । धृतेति । भगवतात्प्रात्म-
त्वाद्दामनत्वाद्द्विपुलाशा महती आशा, पृथ्व्या आशा च । धृता। यो हि अल्पो भव-

महाभूतस्यास्य त्रिभुवनगुरोः किं बलिरयं
 निह्न्यां तन्वाशाभिति स सहसाऽत्मानमददात् ॥ २०९ ॥
 नाचर स्वहितजातघातकं पातकं तु निरये निपातकम् ।
 शंभवे स्पृहय मानसानिशं शं भवेऽपि भवतो भवेद्भृशम् ॥ २१० ॥
 आशात्रिगहितो यस्तु नाशस्तस्य न विद्यते ।
 यतो न संति यस्याशा अनाशः सोऽभिधीयते ॥ २११ ॥
 आशात्रिगहितो यस्तु स मुक्त इति तर्कये ।
 आशा अपगता यस्य सोऽपाशः सद्गिरीयते ॥ २१२ ॥
 याचनायां प्रवृत्तस्य का का नाम न दुर्दशा ।
 चेतश्चेत्क्रियते यस्यां यातनैवोपतिष्ठते ॥ २१३ ॥
 आशा हि परमं दुःख नैराश्यं परमं सुखम् ।
 यदाशासहितस्तातो निराशः शांत उच्यते ॥ २१४ ॥
 स्त्री सतीयं ममास्तीति प्रतिभाति विनिश्चितम् ।
 भवंति मूर्च्छिताः शूरा अपि यद्बलक्षिताः ॥ २१५ ॥

नि स ब्रह्मशा करोतीति युक्तं । तामहं सफलितवान् । अधुना महाभूतेन तेन
 तदनुरूपा तन्वाशा अन्वाशा, देहस्य मम आशा च । कृता । तामहं किं विह-
 न्यामिति आत्मार्पणं कृतवान् ॥ २०९ ॥

सर्वथा हेयान्प्राह । ननि । भवेऽपि शं मुख भवेत् ॥ २१० ॥

आरोति । न संति आशा यस्य सोऽपाश, नास्ति नाशो यस्य सोऽपि च
 स एवेति ॥ २११ ॥

आरोति । अपगता आशा यस्य सोऽपाश । न संति पाशा यस्य सोऽप्य-
 पाशः । यश्च पाशाहित स मुक्त एव ॥ २१२ ॥

याचनायामिति । याचना करोति मनस्थानीतं चेदातनैव उपतिष्ठते । 'या-
 चना' शब्दे 'चे' चकारस्थाने 'त' । तकारः कृतश्चेदातनैवेति ॥ २१३ ॥

आरोति । तातो ग्लानिभाषन्न । तमु ग्लानौ । आशासहित इति शब्दस्त-
 कारात् । निराश इति शब्दस्तु शातः ॥ २१४ ॥

' न तथाऽस्य भवेत्केशो बधश्चान्यप्रमगतः । योपित्सगाद्यया पुनो यया तत्सं-
 गिसंगतः ' इति भागवतांके. स्त्राणा च हेयत्वमाह । स्त्रीति । अस्त्रमास्ति यस्य सोऽ
 स्त्री । यस्या गावौ नेत्रं ताभ्या लक्षिता विलोकिताः । यस्य गावः बाणास्तैर्लक्ष्या-
 क्त्वा । ' गोरतद्वितलुके ' इति गोशब्दादृच् ॥ २१५ ॥

यद्धरनुलाप्रसंगात्सद्यः प्रज्ञा हरस्यहो तुंडी ।

तस्याः साक्षात्संगः किं किं न हरेदिदं न जानीमः ॥२१६॥

यच्चेद्देव जघन्यकर्मवशातोऽधःगतमेति स्वयं

सद्यः संगभृतां तनोति महतां पंथां च्यार्तिं तेजसाम् ।

इत्थं नित्यममंगलं समुदितानंगं कुरगाहरा-

मंगं तत्र तु संगमः सुमनसां मा भूत्प्रसगावपि ॥ २१७ ॥

मुखेन रम्या याः काता नित्यं रेफांतराश्च याः ।

नरका इति ता मन्ये तासु सज्जेत कः पुमान् ॥ २१८ ॥

हा हंत संहारमुगेजमङ्गलं स्त्रियाः क्रमे लोचनयोश्च रौरवम् ।

पश्यन्बतास्यां रमतेतरां जनो मनोभवो हंत दुरंतविक्रमः ॥ २१९ ॥

एकार्तेऽकगता स्वबिभ्रमभरं संदर्शयंती मधुः

सात्कारं नस्त्रलेखने विदधती व्यकानुरक्ता सती ।

यद्धरेति । स्पष्टं । 'मद्यःप्रज्ञाहरीतुंडी मद्यःप्रज्ञाकरा वचा' इति ॥२१६॥

स्त्रीणामग परममंगलमित्याह । यच्चेति । जघन्यकर्म नीच कर्म, मैपुन च ।

अधःपातो नरकावाप्तिः, रतिप्रयोगार्थं अधःपतनं च । संगः सहवासः, समागमश्च ।

तेजो माहात्म्यं, रेतश्च । इह केनाश्रित्य कर्म कृत चेतस्याधःपानरूपं फलं

प्रेत्य भवति । अस्य तु अत्रैव । महादूरसज्जनसहवामः कृतश्रेयिकपता कालेन

सत्तेजश्च्युतये भवति । इदं तु मद्य एवेति ॥ २१७ ॥

स्त्रियः केवलं नरकरूपा इत्याह । मुखेनेति । या मुखेन रम्याः रमणीयाः ।

यद्वा । मुखे नकारेण रम्याः । स्वापेक्षितमुत्ताविषयेऽपि या नकारमेव प्रयुजते ।

रेफ कुम्भितमनरं मनो वामा । बाहिः साधवाभावं दर्शयत्येऽपि अंतः केनापि

पुरुषविशेषेण संगता इति भावः । नादृश्यः काता 'नरका' एव । शब्दतोऽपि या

मुखे आदौ नकारेण रम्याः । रेफो रवणाऽतरे मध्ये वामा । या. काताः ककाराताः ।

एवं च नरक इति मिथ्येति ॥ २१८ ॥

हा हंनेति । महार मध्यमहारपुक्त, संहारनामा नरकविशेषः । हरोः कृष्ण-

सारस्यायं रोगश्च, एतन्नामा नरकविशेषश्च । 'महारीश्वरोरवाः' । 'संहारः काल-

सूत्रं च' इत्यमरः । चकाराःकालसूत्रं कठं ॥ २१९ ॥

कातामगजन्म मुखं क्षणिकं मर्दनेऽतीव क्लेशदमित्याह । एकांत इति ।

इयं रामा एकार्तेऽकगता मयीपगताःसंगगता वा । स्वस्य विश्रमोविजासः सस्मितन-

यनचमत्कारादिस्तमादीं दर्शयति । ततोऽकृण्णिकामेन कतिन स्तनपाटनचंचना-

दिवाद्यमृत आरब्धे सात्कारं तनोति । ततो बाह्यरतेनानुरागं गता सती मधुव-

त्वाद् मादक च यद्रतं तत्र य आपेशस्तेन कातं रमयती सती क्षणमानंदं ज-

आनन्दं जनयेत्क्षणं मधुरतावेशेन पामेव रे
 रामेयं पुनरंततः किमपि यत्कुर्वति तद्धितय ॥ २२० ॥
 नूनमुन्नतपयोधरो भवेत्कारणं घनरसस्य भूयसः ।
 तेन पूर्णतमता जलाशये तत्र विह्वृततया निमज्जनम् ॥ २२१ ॥
 यो रामभजने सक्तः स रामां दूरतस्त्यजेत् ।
 रामाभक्तिर्यतो षक्ति भक्त्यभावं रघूत्तमे ॥ २२२ ॥
 उद्गाहः प्रथमार्तबोत्सवविधिर्गर्भाहितिः पुंसवः
 सीमंतोन्नयनं प्रसूतिरसकृञ्जातक्रियाश्चाखिलाः ।
 आकरुपा मणिमौक्तिकादिस्वचिता वासांसि सूक्ष्मोत्तमा-
 न्येवं वै पुरुषार्थहानिकरणे मृष्टाः स्त्रियो वेधसा ॥ २२३ ॥
 लोके प्रथमताभाजः काता रसहितांतराः ।
 तारका इति ता मन्ये ह्रस्वरे भवसागरे ॥ २२४ ॥

नयति । न तु चिर । परमते परमसतापकारिणां भवेदिति चिंतय । कथं । यया
 पाया । सार्यकगता प्रायेणास्ते । तत्कंडूपनं लज्जावशाज्जनसमक्षं न भवति ।
 स्वयमेकते यदा एक एवावनिष्ठते तदा सा स्वविभ्रमं कंडूतिशयं दर्शयति । ततो
 नस्वैलेखने खर्जन आरब्धे साकारो भवति । ततो व्यक्तमनुगतं रक्तं यस्यां सा ।
 किंचिद्रक्तोद्गमे जाते मधुरता पुनः पुनः खर्जनविषयिका रुचिस्तया य आवेश उ-
 त्साहस्तेन क्षणं सुखं स्यात्परमनतर भगभगापितः संतापो भवति तय ॥२२०॥

स्त्रीणां प्रसंगेन निमज्जतीति युक्तमिःयाह । नृनमिति । उन्नतं स्तनमंडलं
 साद्रक्षुंगाररसस्य कारण भवति । ततो जडानां मूढानामाशये तेन पूर्णतमता तत्र
 विह्वृतता व्यसनिता तया निमज्जो भवति । यया उन्नतमघेदयो बहुजलस्य का-
 रण । तेन जलाशयानां पूर्णता । तत्र विगतं द्रुतं क्लवन जलतरणपाटवं यस्मात्तत्तया
 निमज्जनं युक्तमेव । 'कूड्' गतावित्यस्य धातोः 'उडुपं तु क्लवः कोलः' इत्यादौ
 जलतरणरूपार्थदर्शनाद्वाव क्तः । 'विह्वृतो व्यसनविह्वलः' इति हेमचन्द्रः ॥२२१॥

य इति । रामाभक्तिरि युक्तं रामेऽभक्तिः प्रतीयते ॥ २२२ ॥

उद्गाह इति । आकरुपा भूषाः । पुरुषार्थो जन्ममरणातीतभवनं, पुरुषद्रव्यं
 च ॥ २२३ ॥

प्रसंगाद्दुत्तमस्त्रीलक्षणं तदुपादेयत्वं चाह । लोके इति । प्रथमता श्रेष्ठं ।
 या लोकेन साध्वीयामित्युच्यते । रसो हितं च भर्तृविषयक अंतरे यासां त दृश्यः ।
 महालसा चूडालापभृतपः संसारसागरे तारका भवति । याभिः स्वकाता ब्रह्मभा-
 वमापिताः । तारणस्योत्सर्गतः पुं धर्मतया पुंस्त्वनिर्देशः । शब्दतोऽपि याः प्रथममादौ
 'तां' ताकारं भजति, 'रेण' रेकेण साहितमनरं यासां, याः काताश्च कका-
 रता । एवं चादौ 'ता', मध्ये 'र.', अन्ते 'क.' इति तारकपद निष्पद्यते ॥२२४॥

परमैव या स्वभावादपकारं प्रापिता वदधि ।
 सा किं स्वाकस्थित्या दैन्यापादनकरी भवेत्पुंसः ॥ २२५ ॥
 पुत्रदारादिसंबंधोऽमृतस्युदिव भासते ।
 तत्प्रसंगः पुनः पुंसां सेहुंड इव तापदः ॥ २२६ ॥
 मोदिष्यसे मनश्चेत्स्यात्सदामोदरसद्रवम् ।
 रोदिष्यसि त्वं हृदयदारकार्तस्वरो ध्रुवम् ॥ २२७ ॥
 स्यात्पुंसां तु यथा यथाधिकतरो योषिष्कुमारादिषु-
 ल्लेखस्तत्र तथा तथा नवनवा प्रातुर्भवेन्माधुरी ।
 तत्पश्चादनरकता न यदहो संतापयुग्जीवनम्
 प्रेष्टं तत्र निदर्शनार्थमवमां पामां समालोकये ॥ २२८ ॥
 पुरुषज्ञपः संसाक्षूपारप्रसक्तकामिनीजाले ।
 पतितोऽपि बलान्निरियाह्वालिशबेधः परं विनाशाय ॥ २२९ ॥

परमैवेति । या स्वभावनः परमा साऽपकार प्रापिताऽपि भर्तुर्दैन्यापादनरुद्ध
 भवति । उत्तमत्वात् । 'परमा' हि अपकारं पकारभावं प्रापिताऽपि 'रमा' एव भवति ।
 या रमा सा किं दैन्यापादनकरी ॥ २२५ ॥

पुत्रेति । अमृतं सुधा श्रोतति तत् । तत्रातीवासक्तिश्चेतापाय । यथा सेहुंडो
 वृक्षांशोपः । 'शोर' इति भाषाया । तत्संबन्धः । अमृतं क्षीरं स्वति । तत्रात्यंतं
 प्रसंगश्चेतापाय ॥ २२६ ॥

मोदिष्यस इति । दामोदरस्य यः सद्रवः उत्तमद्रव्यः वेदरूपः रामकृष्णा-
 दिनामरूपो वा तेन सहित यन्मनस्तत्सदामोदरसद्रव । हृदये दाराः कार्तस्वरं च
 यस्य साः, हृदयदारका आर्तस्वरा पश्येति च ॥ २२७ ॥

स्यात्पुंसामिति । योषिदादिषु यथा यथाधिकमधिकमुल्लेखः परिचयस्तथा
 तथा तत्र माधुरी रूचिरुपद्यते । ततोऽनंतरमनुक्तता भवति । सा च कीदृशी । यत्र
 संतापयुक्तमपि जीवनं प्रेष्टं भवति । यदीयभरणेन संतापोऽपि माभूदितः परमिति
 निर्वेदो न भवति । यथा पामावामुल्लेखः उल्लेखनं च । ततः माधुरी सुखास्वादः ।
 ततोऽनुरक्तता अनुगतरुधिरता । तत्र संतापयुक्तमपि उष्णमपि जीवनं जलं प्रेष्टं
 भवति ॥ २२८ ॥

पुरुष इति । अक्षुपरः समुद्रः । जलमानायः । जालके पतितमत्स्यानां मध्ये
 कश्चिद्दलेन बहिर्निरिति । बालिशोऽन्यं, बलिशस्यायं बालिशः । दलयोरैक्यं ।
 कदाचित्प्रियामपि स्त्रियं त्यक्त्वा कश्चिद्दण्डत्परं बालिशं त्यक्तुं न शक्नुयात् । यथा
 मत्स्यो जालादलेन निरियात् । परं बलिशेन विद्धो म्रियेतैवेति ॥ २२९ ॥

वित्तं वित्तभ्रमकरं जिज्ञासो मा स्म संग्रहीः ।

वित्तस्य तस्य तु त्यागे नूनं विदुपलभ्यते ॥ २३० ॥

कोऽयं हंत महामोहग्रहग्रस्तोऽखिलो जनः ।

अर्थस्यार्थे कदर्थः सन् परमार्थं त्यजत्यहो ॥ २३१ ॥

मधुपोऽपि कुजन्मिसंगतोऽपि प्रविजह्याद्यदसौ सुवर्णगधम् ।

अमुना किमुनामना (१)त्तगंधाः शतधाऽमी सुमनोगणाः क्रियेरन् ॥ २३२ ॥

अत्रिवादि धनं यत्तु नैव स्यात्तद्विवाधनम् ।

यन्निकारेण मिलितं तद्धनं निधनं भवेत् ॥ २३३ ॥

रे नानारामाणां मुख्यमधुनि सौम्य पाद्मकोशेषु ।

लंपटतया द्विरेफो भ्रमरश्चिह्नं च नरोऽपि सन्मा भूः ॥ २३४ ॥

स्रष्टा सर्वस्वहान्यै स्वत इव जगतो निर्भर्मी (मे) वस्तुनी द्वे

शस्त्रीस्येकं तथा न्यत्रिधनमिति ततः शंकितः को नु चैते ।

द्रव्यं ह्यमित्याह । वित्तमिति । हे जिज्ञासो, वित्तं मा संग्रहीस्तत्संग्रहं मा कुरु । यद्वित्तस्य तस्य त्यागे दाने ' वित् ' ज्ञानमुत्पद्यते । ' धनं तु धर्मैकफल-
म् ' इति भागवतानुवित्तशब्दसंबन्धिनस्तकारस्य त्यागे ' वित् ' इत्येवावतिष्ठत
इति ॥ २३० ॥

कोयमिति । स्पष्टं ॥ २३१ ॥

मधुप इति । मधुपो मधुपो, भृंगश्च । कुजन्मिनो नीचाः, वृसाश्च । सुवर्ण-
गंधं स्वर्णलेश, स्वर्णचपकगंधं च । आत्तगंधाः पराभूताः, गृहतिगंधाश्च । सुम-
नोगणाः साधवः, पुण्याणि च ॥ २३२ ॥

धनमपि न्यायोपाजितमत्तममित्याह । अत्रिवादीति । अस्ति विवादो यत्र
तद्विवादि । तद्धनं विवाधनं न भवति । यत्तु निकारेण शाब्देन मिलितं तन्निधनं
मरणहेतुः । शब्दतश्च ' अत्रिवा ' इत्यानुपनी आदिर्यस्य तद्विवाधन । बवयो-
र्भेदादत्रिवाधनं । निकारेण यत्संगतं तद्धनं निधनं ॥ २३३ ॥

उक्तस्त्रीधनपोरामक्या त्वं निर्यो माभ्रुगित्याह । रे इति । अनेकस्त्रीमुखगंध-
धिमधुमि लक्ष्म्या कोशेषु च लंपटो भूत्वा भ्रमर इव द्विरेफः द्वाभ्यां कारणाभ्यां रेफः
कुलितो मा भूः । नरः सन् नाना ये आरामास्तत्संबन्धि मधुनि पुःवरमे पद्म नामिमे
पाद्मस्तं च ते कोशाः कोरकाणि तेषु च लंपटः सन्भ्रमरो द्विरेफो भवतीति युक्तं ।
यतो भ्रमतीति भ्रमरोऽज्ञानी तिर्यक्त्वत् । रेफद्वयविशिष्टश्च । न तु नरो ज्ञानया-
त्रवर्णरहितश्च ॥ २३४ ॥

स्वाधनप्रसंगेन सर्वस्वहानिर्भवतीत्याह । स्रष्टेति । विश्वकर्तेद जगत्स्वत एव
ससरणाप कल्पतामिति वस्तुद्रव्यं निर्मितवान् । एका शस्त्री । अन्यत्रिधनं । इत्यते

स्वीकृतीति वर्णं प्रथममप्य तयोः कोविदो गोप्यार्थं

त्रिचिह्नयापातरम्यैर्मञ्चुरिमनिवहै रंजयमास पूषः ॥ २३५ ॥

तत्राशेषा त्रिदग्धा अपि बत विविधापातमाधुर्यमुग्धाः

स्निग्धाः संतो रमंते कलवति कुशलः कोऽपि नैतस्वभावम् ।

त्रिचिह्नं वर्णयुग्मं तादिह शनिरभूद्दृष्टिमार्गं गतोऽसौ

कीदृक्षोऽस्तीति पूर्णं विमृश मम सखेऽद्यापि बुध्यस्व मूर्खम् ॥ २३६ ॥ युग्मम्

सष्टा पक्षिमृगादिकानि विविधानीराः पुराण्यास्मनाऽ-

तुष्टस्तैरुचितांतरोऽय पुरुषः सृष्टोऽभवत्सृष्टये ।

सोऽयं चेन्निजलिगहायमहह स्याद्वीसमेतांतर-

स्तुष्ट्यै स्यात्कथमश्वरस्य परमामोदोद्गमोह्लासिनः ॥ २३७ ॥

हिंस्यतेऽप्या शस्त्रा तरवारिः । निहन्यतेऽनेन निधनं । एतपोरुभयोराकलनया

स्वत एव नाशो भविष्यतीति । अयं शंकित एते दाक्षणे को नाम ज्ञातांगिकु-

र्यादिति । ततः स तत्प्रज्ञानभंगायादिभं वर्णमपत्तवान् । ततोऽप्यारोहं 'स्वीधनम्'

इति । तत्राप्यापातमाधुर्यरूपेण रागेण रंजितवान् । येन सर्वथा तत्स्वभावो मापि-

रभूदिति । तत इमे सर्वे चतुरा अपि तन्माधुर्येण मोहं गताः सक्ता भवन्ति । परं

कोऽपि निपुण एतपोर्वास्तवघातुकं पूर्वस्वभावं न वेत्ति । स चावशिष्टरूपेण क-

दापि न ज्ञातुं शक्येत । माधुर्यरंजितवान् । अतस्तग्निज्ञासा चेतयोर्वी वर्णावपहृत्य

निहितौ तत्र रंजना नास्तीति तत्रैतयोर्वास्तवस्वभावज्ञानं स्यात् । अतस्तदवलोकय ।

स च 'शनिः' । स दृष्टौ संगतः सर्वस्वहान्यै भवतीति सार्वजनीनं । तद्देवते अपीति

ज्ञात्वा तत्र प्रमंग माकारिरेति तात्पर्यं ॥ २३५ ॥ २३६ ॥

सृष्टेति । परमेश्वरो हि नानाविधान्प्राग्निनः सृष्ट्वाऽपि नावुष्यत् । ततः उचितं

स्वनिरीक्षणयोग्यमंतरं बुद्धिर्यस्य तं पुरुषं सृष्ट्वा तुष्टोऽभवत् । तथा च भागव-

तं 'सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृत्तान्सरीष्वपञ्चूत्खगमःस्यदंशान् ।

तैस्तेरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय आम्नावलोकधिषणं मुदमाप देवः' इति । यदि

स पुरुषः स्वीयमूचितानरस्वरूपं निजलिगं हित्वा 'ई' समेतातरः स्यात् । इः

कामः, ईः श्रीस्ताभ्या समेतातरस्तर्हि परमामोदोद्गमोह्लासिन आनंदरूपस्य तस्य

तुष्ट्यै किं स्यात् । यदर्थमनेनेत्पादितस्तदकर्ताऽयमिति । शब्दतोऽपि पुरुषो

हि उचितातरः । 'उ'ना उकारेण चित अनरं मध्य यस्य । 'पुरुष' इत्यत्र मध्यमवर्णे

रेके 'उ'कारः संगतोऽस्ति । तदुचितातरत्वं विहाय 'ई'कारेण समेतः स्यात्तेन्

'पुरुष' इत्यस्य 'पुरीष' इति ज्ञापने । यच्च पुरीषं नत्परमामोदैरकृष्टधुग्धिः

समाहितस्य तुष्ट्यै कथं स्यात् । स तन्मनसा न स्मरति । न च पश्यति । न

शृणोतीति ॥ २३७ ॥

एवञ्जाह्वयशक्तं ताम्रं या महानर्थकारिणी ।
 यथा विनष्टसर्वस्वा बुध्दिष्टिरनलादयः ॥ २३८ ॥
 जगत्सामग्रं जनता मता का मरणोन्मुखी ।
 प्रख्यापयिष्येवैतद्दुत्तराय प्रजायते ॥ २३९ ॥

वृषैव रे कामरतोऽसि शत्रुं दुरासदं तं भगवानवादीत् ।
 जनो महासङ्घगतोऽपि न स्वां किमाक्षिपस्येष कृपाद्राचितः ॥ २४० ॥
 रामो म्बन्धिषत्तामये द्विजनिना दोषस्थितेर्ज्ञापकः
 पश्यास्य क्षणिकप्रसंगवशतः सन्मार्गवर्त्यप्यसौ ।
 आदित्यो मधुषैचञ्चुंबितमहापद्मिन्यभीष्टाय य-
 स्कोशेषु स्वयमर्पयन् श्रियमयं न प्रेक्षयतां गाहते ॥ २४१ ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्चयमपि परमं कष्टमाहुस्तथापि
 ज्ञावाप्यी तत्र सौम्यी कथमपि हि परं त्वंतजोऽस्यंतचंडः ।
 बत्स्वातां पंगुलौ द्वी रतिरसविरतावादिमोऽन्यो विरोधि-
 च्छंसे त्वेत्स्य लाभाद्दुपरि पदचतुष्कप्रतिष्ठा हि दृष्टा ॥ २४२ ॥

इंद्रियवशे माभूरित्याह । स्यजेति । अक्षाणि इंद्रियाणि । अक्षाः पाशाश्च ।
 यया अक्षवशतया यतं कृत्वा सर्वश्वं हारितवंत इति ॥ २३८ ॥

जगत्यामिति । प्रश्नः । का जनता मरणोन्मुखी मता । उत्तरं । कामरणो-
 न्मुखी । कारणः वेद्याभिः सुरतोत्सवः । जनता जनसमूहः ॥ २३९ ॥

वृषैवेति । ' नहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ' इति गीतासु । आ-
 क्षिपात् निषेधति । वृषैव रे का (का) मरतोसि । महाराष्ट्रभाषानुकरणमिदं २४०

राग इति । द्विजनिना त्रैवर्ष्येन । रागः कामः । तिरस्क्रियता । यस्माद्दोषस्थि-
 तेर्ज्ञापकः सः । तदेवाह । यस्य क्षणं प्रसंगेन सन्मार्गवर्ती त्रय्यात्ना वैदिकोऽपि
 मरणाना गणैश्चञ्चितामपि पश्चिनीमुत्तमवेश्यां वशयितुं तत्कोशगृहे स्वसंपत्तीरर्पये-
 त् । जनैरस्य पापिनः मुत्समपि नावलोक्यते तादृग्भवति । यया सन्मार्ग आकाश-
 स्तद्धती त्रय्यात्मा सूर्यः । मधुषा भृंगाः । पश्चिनी कमलिनी । कोशः कोरकः ।
 श्रीः शोभा । अभेक्ष्यता । ' नेक्षेदुद्यंतमादित्यं ' इति स्मृतेः । एत. केनेति चे-
 त्क्षणं रागप्रसंगेन । स च द्विजकृता निनादा यत्र तस्या उपस्थितेः प्रातःकाल-
 वास्थितेर्ज्ञापकः ॥ २४१ ॥

काम इति । कामः सुरतावसाने पंगुलः । क्रोधः प्रतिरोधिनाशे पंगुलः ।
 लोभस्तु तत्तल्लाभेऽपि पंगुलो न भवति । किं तु पदचतुष्कप्रतिष्ठा एव । यया
 ' लोभः, लोभः, लूभः, लेभः, लोभः ' । लाभोपर्वेतरस्य मात्रेत्यपि बोध्यं ॥ २४२ ॥

देहदारकदाराही यावम्मोहाकुलः पुमान् ।

तावन्न त्रिसविषयतर्कसंपर्कवर्जितः ॥ २४३ ॥

नरकोपास्थितिं नाम नाम्यां मन्यामहे वचम् ।

या चैषा दृश्यते ऽमुष्मिन्नरे कोपस्व रे स्थितिः ॥ २४४ ॥

बिंदुमात्रेण यो हि स्वादंतरे समदः पुमान् ।

स मंद एवेत्वेतस्मिन्न कस्वाप्यस्ति संशयः ॥ २४५ ॥

मत्सरः समुपादेयो शमो ऽम्बुदयकारणान् ।

पणनात्तु पुनर्मत्स्यहेतुर्धोऽल्प्यहानिकृत् ॥ २४६ ॥

अनेकधातुश्रेष्ठं यत्कल्याणं संगृहाण रे ।

कल्याणसंग्रहे तात नैव दुर्गतिमाह नरः ॥ २४७ ॥

यस्तु निरयं शमापन्नः सद्यप्रोत्सृज्य लोलताम् ।

स नैव सुखमापन्न इति कः पंचितो बहेत् ॥ २४८ ॥

शामस्य साधनं तात कर्तुं यदि न शक्यते ।

शमो भविष्यति शनैः शमलं स्वमलं कुच ॥ २४९ ॥

देहदारकते । दासका अपत्यानि । मोहेमाकुलः, मायाः संपत्तेर्विषये ये ऊ-
ह स्तकास्तरकल्यश्च ॥ २४३ ॥

नरकोपोनि । नरे मनुजे या कोपस्थितिरवस्थानं सैव नरकोपस्थितिः ॥ २४४ ॥

बिंदुमात्रेणोनि । अंतरे मनसि बिंदुमात्रेण समदः मदसाहितः स मंद एव ।
अंतरे मध्य ' म ' वर्णे बिंदुना युक्तत्वात् ॥ २४५ ॥

मत्सर इति । यागार्था मत्सर उपादेयो भवति । अपुना पशुनेष्टं मया ज्यो-
तिष्टोमेनेज्येतेति (?) पापकृत् भवति । पणनं व्यवहारस्त्वं प्राप्य कृतश्वेदनिष्टहेतुः ।
यया मत्सरः सोमवर्द्धायाग उपादेयस्तस्य पणन विक्रयः कृतश्वेदनिष्टकृत् ।
' सोमविक्रेता हंत-यो बहिःकार्यो वा ' इति श्रौतसूत्रे प्रसिद्धं ॥ २४६ ॥

अयोपादेयमाह । अनेकेति । अनेकप्रकारेण यच्छ्रेष्ठं कल्याणं साधु कर्तुं
तत्संगृहाण । ' न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ' इति गीतोक्तेः ।
अनेकेषु धातुषु श्रेष्ठं कल्याणं स्वर्णं । दुर्गतिं दारिद्र्यं, निरयं च ॥ २४७ ॥

शामान्यत उक्त विशेषेणाह । यस्तिष्ठति । शमं आपन्नः शमापन्नः, शं आप-
न्नश्च । शं सुखं ॥ २४८ ॥

शामस्येति । अरे त्वं शमलं पापं अलं कुच मा कार्षीः । तेन शनैः शनैः
शमः स्यात् । शमलं अलं' लकाररहितं कृतं चेत् ' शव ' इति
भवति ॥ २४९ ॥

शमी क एवं परिपृच्छमाने प्रश्नोऽयमेवोत्तरतां विभर्ति ।
 परीक्षिता यः परिहेलितोऽपि निर्भर्त्सयामास सुत शपंतम् ॥ २५० ॥
 नूनमविद्याविजयाजनिता देहोऽहमिति मदो भूयान् ।
 तस्यैक एव सद्भिः प्रतिकूलो हठतमो दमो दृष्टः ॥ २५१ ॥
 यः सर्वदा संश्रितरामपादो दांतं तमेनं सहजं ब्रवीमि ।
 यः केवलं स्याद्विनिष्कृशुकुः स क्वांत एवेह भवेन्न दांतः ॥ २५२ ॥
 स्याच्छेदुपरमः सौम्य भवतश्चित्तमंदिरं ।
 स साक्षाच्छ्रीनिवासोऽयमिति निश्चिनुमो वयम् ॥ २५३ ॥
 येषां सदासमाधानो दृश्यते ह्यंतराशयः ।
 इंद्रियाधिपतिस्तत्र बसतीति प्रतीयते ॥ २५४ ॥
 यस्यां नु दृश्यते श्रद्धा बुद्धिः सा सत्त्वभाविता ।
 अदूरादेव बोधाख्यं तनयं जनयिष्यति ॥ २५५ ॥

शमी क इति । शमी कम्पुकः क इति प्रश्ने इदमेवोत्तरं । शमीकः ।
 एतन्नामा मुनिः । यस्य कृतसमाधेः कंठे परीक्षिता मृतसर्पकलेवरं प्रतिमुक्तं । निर्भ-
 र्त्सयामास । तपोव्यपो नास्माकं धर्मः किं तु शांतिरेवेति त्वया मूढेन तस्मै शापो
 दत्तस्तदसांप्रतमिति ॥ २५० ॥

दयमाह । नूनमिति । देहोऽहमिति मदोऽविद्यैव विजया मदद्रव्यं । ' भांग'
 इति लोके । तज्जनितः । तस्य प्रतिकूलो दम एव बाह्योद्भवनिग्रहः । स च
 परंपरया ज्ञानद्वारा तन्नाशको भवति । ' दम ' इति ' मद ' स्य प्रतिकूल एवेति
 ॥ २५१ ॥

य इति । ' हरेः प्रसादो येन रशनादश साधनं कुरु ' । तच्च रामपदसेवनं ।
 तत्र कृते दमः सहजः । संश्रितरामपादो हि दात एव । तदकृत्वा केवलं हठेन
 शुक्रनिरोधः कृतः दमो न तेन । स क्वांत एव स्यात् । न दातः । शुक्र इति
 पाठे । क्रांतः सर्वैराक्रांतः । दातः दकारातः । क्रातः ककारातः; ककारातश्च
 ॥ २५२ ॥

स्याच्छेदिति । उपरम इंद्रियाणां मगवद्विषयव्यतिरिक्तविषयेषु निर्वेदः, उप
 समीपे रमा यस्य सः इति च ॥ २५३ ॥

वेकामिति । सदा समाधानेन सहितः । दासी चासौ मा च दातमा । तस्या
 आधानं स्थितिस्तत्सहितः । हरेरावास विना श्रिय भावासो न संभवतीति
 ॥ २५४ ॥

यस्यमिति । श्रद्धा मिथासः, दोहल च । तच्च सत्त्वं विना न संभवति ।
 तस्मात्सा सत्त्वभाविता । सत्त्व गर्भं, सत्त्वगुणश्च ॥ २५५ ॥

आख्योऽयमित्थं क्षितिपोऽयमित्थं किं भूयसा श्रीपतिरेष इत्थम् ।

अर्हति वक्तुं त्रिविधा भवंतं सखे यदि त्वं बहुलक्षमोऽसि ॥ २५६ ॥

यां वर्तते शुचित्वेन स वैश्वानर उच्यते ।

यां वर्तते शुचित्वेन स वैश्वानर उच्यते ॥ २५७ ॥

नृनं ब्रह्मभवः कृतोपनयनोऽनङ्गाहमारूढवा-

स्तम्याप्यस्य महेशितुः शिरसि रे दोषाकरः संगतः ।

काशं कार्यतयोपदिष्टमिह यच्छेदराजेन त-

स्त्रोद्धेव जनः कथं कथमपि प्राज्ञः समर्थोऽपि सन् ॥ २५८ ॥

यथा कथंचिद्दर्शनस्य ग्रहणाद्दर्शनसंग्रहः ।

विनाऽर्थलाभाद्दर्शानां सामर्थ्यं नु न संभवेत् ॥ २५९ ॥

परमार्थस्य निदानं परमार्थं श्रुतिगतं समृत्सज्य ।

अर्थकृते प्रतिमदनं श्रुतिमातरमहह नर्तयत्येते ॥ २६० ॥

वेदानधीत्येति यो व्यर्थः स स एवेति तर्कये ।

तत्रैव यः समर्थः स स एवेति न कां वदेत् ॥ २६१ ॥

आख्योऽयमिति । बहुधा लमा यस्य सः । तातिमान्तर्यर्थः । बहुलक्षप्रमाणा
मा धननसन्निभस्यति आदत्त । नन कि धनसपन्त्या यदि सत्ता नास्ति ।
बहुधा लमा भूमिर्भवेति न पते । ननु किमन्वयायस्या सत्तया बहु लक्षं विता-
वसितिर्यन्त्याः मा तादृशी मा रमा यस्मिन् म इति श्रीपातपते ॥ २५६ ॥

ज्ञानमाह । यो इति । ज्ञान. शुद्धः, आसन्न । वैश्वानरः अग्निः । यः अशुचिः
म नर. यो शुद्धः । ये निश्चयतु ॥ २५७ ॥

वेदान्तमेव कुर्वन्त इति । ननमिति । ब्रह्मभवः ब्राह्मणः, शिष्यश्च । स हि
ब्रह्मयोः अद्वैतपक्ष इति प्रसिद्धः । कृत उपनयनं प्रतबंधस्तृतीयनेत्रं च । दोषा-
करश्चैव, शिरसि नृत्ये ॥ २५८ ॥

यथा कथंचिदिति । वर्णानां वेदान्तराणां गुरुमुखात्मस्यग्रहणेन वर्ण-
संग्रहः । न ब्रह्मभवः सन् मतिरिति । पर यद्वैतपक्षेनन सामर्थ्यं तदर्थलाभं विना
न स्यात् । वर्णी अन्तराणां, ब्राह्मणादयश्च । सामर्थ्यं शक्तिः, संप्राप्तार्थत्वं च ।
योऽर्थेज इत्येकं मदनश्रुतेः इति श्रुतं ॥ २५९ ॥

परमार्थेति । परमाथा मोक्ष, परमो निर्वाणो योऽर्थो वेदार्थश्च । अर्थकृते ध-
नार्थं ता श्रुतिमातरमहह प्रतिगृह नर्तयति मुदा. ॥ २६० ॥

वेदानधीत्येति । व्यर्थः विगतोऽज्ञातोऽर्था येन स व्यर्थ एव । अक-
तार्थ एवेत्यर्थः । यः समर्थः संप्राप्तोऽर्थो यस्य स स एवेत्यर्थः ॥ २६१ ॥

वेदार्थज्ञो हि ना कस्य पृष्ठमारोक्ष्यतीति चेत्- ।

पृच्छ्यते, पश्य तत्रासौ प्रश्न एवोत्तरायते ॥ २६२ ॥

विना शास्त्रं तु यद्वर्त्म विनाशाथैव केवलम् ।

अमाधवस्तु यः पंथाः स महातामसः स्मृतः ॥ २६३ ॥

धिगस्तु काव्यव्यासंगं मूलमासुरसंपदाम् ।

अतो भागवतं सत्त्वापादकं शीलियामहे ॥ २६४ ॥

काव्येनासुरसंपत्तिनाटके प्राकृतक्रमः ।

न रामताऽलंकारिस्त्रे वरा भागवतस्थितिः ॥ २६५ ॥

बालकानां यथा माता तथा गीता हितावहा ।

अमेध्यहारिणी सद्यः स्वत्तद्याऽमृतदायिनी ॥ २६६ ॥

वेदार्थज्ञ इति । वेदार्थज्ञो ना नरः कस्य पृष्ठं आरोक्ष्यतीति पृष्ठे नाकस्य पृष्ठमित्युत्तरं । नाकः स्वर्गः ॥ २६२ ॥

विना शास्त्रेति । अशास्त्रायं यद्वर्त्म तद्विनाशस्यास्त्रमेव । ' तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्थव्यवस्थितौ ' इति गौतमोक्तेः । माधवेन रहितो यः पंथाः सोऽ-
माधवः । अमा अमावस्या तस्या धवः पतिः । अमा तमस्विनी तत्पतिरर्यान्महा-
तामसः ॥ २६३ ॥

धिगस्तिविति । काव्यं कादंबर्यादि । तच्च आसुरसंपदो रजस्तमोमय्या मूलं ।
शृंगाराविपरत्वान् । काव्यः शुक्रस्त-मूलकैवासुरसंपत् । भागवत तु सत्त्वापादकं ।
सत्त्वं सत्वगुणः । साधुत्व, दवत्व च । शुद्धसत्त्वस्य भगवतस्तत्र वर्ण्यमानत्वात् ।
॥ २६४ ॥

काव्येनेति । काव्येन कादंबर्यादिना, शुक्रेण च । आसुरसंपत्तिः ' ईश्वरोऽ-
हमह भोगी ' इत्यादि रूपा । नाटके प्राकृतक्रमो बालभाषाप्रचारः, प्राकृतजन-
प्रचारश्च । अलंकारशास्त्राभ्यासेनालंकारि-त्रे संपादिते रामत्व नास्ति । लंकाया
धरिः शत्रुस्तत्वे सति रामत्वं । अतो भागवतं स्थितिनिष्ठा वरा । या हि भा-
गवतस्थितिः सा भगवत एव स्थिति । भगवत इयं भागवती सा चासौ स्थि-
तिश्चेति विग्रहे ' स्त्रिया पुवत् ' इतिपुंषद्भावः । सा च साधारणी न । किं तु
भागवतो महाभागवतस्तत्र स्थितिः । न त्वल्पभाग्यस्य ॥ २६५ ॥

बालकानामिति । बालकाः शिशवः, अज्ञाश्च । या माताऽमेध्य मूत्रपुगी-
पादि हरति स्वयं निष्कासयति । स्वस्य हृदये तन्मयस्तने भवं यदमृतं दुग्ध
तन्माशयित्री । अमेध्यं दाघजालं । स्वस्यामनो हरेर्दृष्ट्य भियममृतं मांसं भ-
क्ति य ददाति ॥ २६६ ॥

ब्रह्मचर्यनिरतास्तपस्विनो दूरमुद्दिशतगृहा विवेकिनः ।

पद्भ्रवंति सुरतार्थिनोऽपि तद्विस्मयाय त्रिपुलाय जायते ॥ २६७ ॥

संपूर्णप्राणभृन्प्राणविश्राणनपरायणः ।

यथार्थं राजतेऽत्यर्थं सकलत्रः किलाश्रमः ॥ २६८ ॥

यो नित्यं मार्गणं विभ्रत्स वै देही वरो मतः ।

यो नित्यं मार्गणं विभ्रत्स वैदेहीवरो मतः ॥ २६९ ॥

विप्राः शांताश्च द्रौताः सकरुणमनसः सात्विकाः सत्यशीलाः

सप्रज्ञाश्चेति दृष्ट्वा निपुणतरमथाध्याश्रमं श्रीमतेषाम् ।

संन्यामः स्थापितोऽभ्रत्स यदि विधिवशाच्छ्रम्यते येन पुंसा

पुक्ताचारं विचारं स च रचयति चेद्दीयते किं स्वलाभः ॥ २७० ॥

सूत्रं शिखामप्यविहाय देभान्नरश्चतुर्थाश्रममाश्रितोऽपि ।

विधाय साहाय्यकमस्य कृष्णः क्षिप्रं सुभद्रावगमं तनोति ॥ २७१ ॥

कर्ममार्गं यथा शूद्रा एकगोत्रावलंबिनः ।

मोक्षमार्गोऽपि ते तद्देकगोत्रावलंबिनः ॥ २७२ ॥

नैतिकं ब्रह्मचरिणं वर्णयति । ब्रह्मचर्येति । गृह गेह, भार्या च । सुरतं मैथुनं
सुरता देव्य च ॥ २६७ ॥

गहस्य वर्णयति । संपूर्णोति । विश्राणन दानं । कलत्रेण महितः, सकलास्त्रा-
पत इति च ॥ २६८ ॥

योनित्यमिति । मार्गणं याचकमतिथि, बाण च । म देही वरः श्रेष्ठः । स
वैदेही सीता तस्या वरो राम । विभ्रति पोषयति, धारयति च ॥ २६९ ॥

संन्यासं वर्णयति । विप्रा इति । आभता भगवता, केनचिदाद्येन च । विप्रा
योग्या इति कृत्वा । अश्रमश्रम गृहश्रमेषु च । संन्यासश्चतुर्थाश्रमः, सम्यकूप-
सश्च । द्रव्यनिधिः स्थापितः । तत्रैतद्व्ययस्तयोरनधिकारात् । स यस्य विधिवशा-
च्छ्रमः । लब्धे आचार विचार च करोति तस्य द्रव्यलाभः, स्वरूपलाभश्च क-
दापि न हीयते । सम्यगाचारविचाराभावे तु निधेरीतः सासंन्यासस्य भ्रष्टत्वात्स्वला-
भाद्धीनो भवतीति ॥ २७० ॥

संन्यासं प्रस्तौति । सूत्रमिति । संन्यासवेपमात्रमपि फलदं । किं पुनः
संन्यतया । यथाऽर्जुनत दमसंन्यासं क्रियमाणेऽपि भगवता साहाय्यं कृत्वा सुभद्रा-
वाप्तिः कारिता । अन्वयं नरः मानवः । सुभद्र कल्याण तदवगमश्च ॥ २७१ ॥

कर्ममार्गं इति । एक काउपमेव गोत्रं येषां । तथा । एक गोत्रं भगवन्नामैव
साधनं । नान्यत् ॥ २७२ ॥

आदौ यत्परिशोष्यते दृढतरं तच्चाग्रतो धावती-
त्यर्थो डिडिमकर्णशृंगानिनदैर्लोकैषु संभावितः ।

तस्माद्वाञ्छसि सत्पदं यदि सखे मद्राक्षयमंगीकुरु
प्रेम्णा संश्रय सत्पदं भवमहाकूपारपारप्रदम् ॥ २७३ ॥

दोषोद्रेकभवे प्रभूततमसि व्याप्तं द्विजानां ब्रजो
मूढो नष्टसुदृक् समीपगमपि स्थाणुं परं स्वाश्रयम्- ।

द्रष्टुं न क्षमते, चरन्ति पण्डिता यच्चात्मशोषाद्रिपो
हंसस्तत्र यदृच्छया समुदितश्चेत्स्यात्समृद्धं हितम् ॥ २७४ ॥

शुचिमानसावगम इह हंससमागमवशादाद्रिजेन्द्राणाम् ।

तदमृततमाः शांताः संतो विहरन्ति कुवलयेषु सुखम् ॥ २७५ ॥

स्नग्ंधाशुपभोगेषु विरक्तस्य वन सतः ।

नरस्य रामावाभिस्तु नूनं हंससमागमात् ॥ २७६ ॥

सृष्टिं वर्णमयी स लेखकपतिः पश्यन्नदो दृष्टवा-
नत्रस्थं सदपीदमक्षरमसंवेशेन बाधे स्थितम् ।

वर्णास्तेन विना भवेयुर्हहानर्थाकुलाः केवलं

तस्माद्धंसपदं कृपापरवशस्तल्लब्धये निर्ममो (मे) ॥ २७७ ॥

उक्तज्ञानभक्तिप्रेरणायाः प्रथमं प्रसूयते अक्षरमिति तत्प्रतीतिः । आदाविति ।

सत्पदं ब्रह्मपदं, साधुचरणं च । कयोः अर्थाभेदः ॥ २७३ ॥

दोषोद्रेक इति । इदं पदं पूर्वं (५०-१०-५०-३७) व्याख्यातम् । हंसः
परमहंसः साधुः, सूर्यश्च ॥ २७४ ॥

शुचिमानसेति । द्विजेन्द्राणां विप्राणां, पण्डिताणां च । शुचिमानस्य शुद्धात्म-
रणता, शुचि शुद्ध यन्मानसं शरीरं । हंसः परमहंस, नारायणश्च । जन्तुः जल, स्व-
रूपलामश्च । कुर्याद्ये कर्मणोऽपि, प्रयत्नोऽपि च । तद्वशात् । मां मायामेता-
करणशुद्धिद्वारा ज्ञानमप्राप्तिर्भवति । यतो जीवन्मुक्तं । न सुखं चरति । अन्तर-
लिङ्गा मानसप्रतिरोधदुर्बलात्मस्वरूपं नरमपि विदितव्यं । तयोः शोभा च नृणांमा-
गमन्तरेण न भवति स्यादिति ॥ २७५ ॥

स्नगिति । यथा नलस्य हंसः मायामेतां च दमयन्ति स्त्रियमस्तथा नरस्य
रामस्य भगवतः प्रतिहंसमागमादिति ॥ २७६ ॥

सृष्टिमिति । लेखाः पत्र लेखकाः देवदेवो वा वाचंश्च । तयोः द्विजादपर-
प्रधाना सृष्टि कृताऽऽद्याः । तेषां सृष्टितत्त्वस्योपरस्य । तेषां सृष्टिवत् । अन्तर्मा-
शेन । सृष्टिर्हि परब्रह्मणि एकदेशे विरक्तिरूपानुसृत्य न सहितम् व्युत्पत्तेः । वर्णानां तन्मा-
भिस्तन्त्रयमस्यादिति । तेषां पदं ज्ञानं नार्ति । चन्द्रयोः अन्तर्मा-मादिरूपं गताः

प्रमादाद्भिस्मृत यत्तद्वाहोऽवस्थितमक्षरम् ।
 अनायासेन तद्ब्रह्मै नान्यद्व्यङ्ग्यं विना ॥ २७८ ॥
 सत्यपि व्यापके दिव्ये परमे तीव्रतेजसि ।
 स्यात्ते पाकस्य संसिद्धये सन्मण्यदिनमेव तत ॥ २७९ ॥
 कौटिल्यं स्वगतं स्वबंधकमिदं युक्तं पुनर्भुक्तये
 सांद्रानंदकदंबकागिसुगतात्रिर्भावकर्तुः परः ।
 संगः स्यात्पुरुषोत्तमस्य निभतानंगप्रसंगात् किं
 स्पृष्टं दृष्टमिदं कचेपु कुचयोः कामं कुरंगीदृशाम् ॥ २८० ॥
 स्तोतुं कथं नु कल्पेय संगं सुमनसामहम् ।
 मलिनोऽपि गतो येन मधुसूदनतामलिः ॥ २८१ ॥

स्वामोदहेतुसुमनःसमयं श्रितो यः

पश्चात्कृतः सपदि तेन भगप्रसंगः ।

स्युस्तस्मात्तद्ब्रह्मै माधुसूदन निर्मित । तत्रश्च तन्वमस्यादि तास्योपदेशेनानुपहिनेन
 सहैक्यवर्णा मुक्ताः स्युर्गति । यथा कश्चित्प्रायाना परिर्विमर्शमक्षरमयी सृष्टि
 पुस्तक लिखित्वा पठति अहो यत्प्रियं श्लोकैरि तस्यैकमत्तमममावेशतः क-
 श्चित्पक्षयपक्षया वाप्रे लिखित । ततो यथांता मर्षया साधार्यो न संगतो
 भवेदिति तज्ज्ञानार्थं ह्यपद अत्रकतेन निर्माति । तेन वाप्रास्थतस्यात्तरस्य
 प्राप्तिर्भवति ॥ २७७ ॥

प्रमादादिति । गतार्थमिदमुक्तश्लोकायैव ॥ २७८ ॥

सतीनि । यथा तीव्रेऽपि सुवृत्तज्ञान मति पाशानां दर्शनं किं तु मध्ये सूर्यकाने
 कौ तज्ज्ञानेन तेजसा । तथा प्रहाय न्यस्यनुस्येऽपि पाकः प्रमत्तया कोरण परि-
 पाको न भवति । मध्ये मता मया च अष्टस्य हीयैव विधातो भाति ॥ २७९ ॥

कौटिल्येति । कुचं कौटिल्यमस्तदाकारश्चतुस्त त्वाति कौटिल्यः । तद्वायः
 कौटिल्य । कुचं तु वक्रता त कौटिल्यं । संगतं सत्यम् । कुचयोः कंचुकन
 द्वयं । कचाना मुक्तादामादिना यमित्तरमण्य । उभयोर्बद्धयोर्भुक्तकारणं तु सुग-
 तस्याविर्भावकर्तुः पुरुषोत्तमस्य रतिक अर्कैरिदस्य जगत् । तथा संगतदुर्गतामिर्ब-
 द्धस्य नरस्य मुक्तभावः । सुगता देव । तद्विष्णुस्य न्यस्यार्थमस्यति ॥ २८० ॥

स्तोतुमिति । सुमनसा साधुना, सुभाषा च । मधुसूदनात्तत्रमत्र, माधव-
 च ॥ २८१ ॥

स्वामोदेति । स्वामोदः निजानन्द, सुदुर्गाश्च । तस्य हेतुर्गः सुमनसा
 साधना समय आचार । पुनरममयो वचनश्च । भगप्रसंगः स्वैत्र्या अलुप्य, भगः
 एतदाद्यपदेवता तदुपलक्षिता काव्युत्तमात् । ' उत्तराकाव्युत्ताना भगो देवता '
 इति उच्यतेप प्रतिद्व । तन्नतत्रस्य तद्वचपदेशकत्वाद्भोग्यनेन स विवक्षितः ।

सर्वत्र चात्र किल चैत्रविलासभाजः

श्रीमाधवः सविध एव भवत्यमुष्य ॥ २८२ ॥

अपत्रपा अपि प्रायः सर्वथाऽपि कुजन्मिनः ।

सुमनःसमयस्याश्चेद्दरीभूय स्फुरंत्यहो ॥ २८३ ॥

यस्तु द्विजैर्द्रः कुटिलो मंतक्योऽपूर्ण एव सः ।

यस्तु पूर्णस्वमापन्नः स सद्गतो हि दृश्यते ॥ २८४ ॥

पुण्यक्रियादौ फलनिःस्पृहत्वं बोधो विशुद्धोऽप्यथ भक्तियोगः ।

मोक्षः क्रमेणेति तु यत्र पंच सोऽयं पुमान् स्यादिति मे मनीषा २८५

यदृच्छालाभसंतुष्टाः परदारपगड्मुखाः ।

स्वच्छंदस्वारिणः केचिद्द्विजा विष्णुपदानुगाः ॥ २८६ ॥

योगं यः प्रथयन्हरेरिह पुनर्भोगं महातं स्वयं

वाऽछेदेप हि शेष एव स पुनर्याता वताधोगतिम् ।

चैत्रसंबंधी यो विलासः, चित्राणां लेख्यानामयं चैत्रः स चासौ विलासश्च । माध-

वो हरिवैशाखश्च । यथा यो वसंतमाश्रितस्तेन फाल्गुनः पश्चात्सारित एव ।

वसंतेऽपि चैत्रविलासं भुक्त्वतो वैशाखः समीप एव । तथा सतामाचारमनुतिष्ठता

श्रास्त्रीलोकूपमपसारितं स्यात्ततः सर्वत्र जगति चित्रतुल्यतां पश्यतो माधवः समीप

एव । यथा मृन्मयगजमानेऽपि मृदुद्विस्तया जगद्गानेऽपि चैतन्यबुद्धिर्यस्येति

चित्रविलासत्वं ॥ २८२ ॥

अपत्रपा इति । कुजन्मिनो वृत्ताः । पत्ररक्षणमकुर्वन्तो वसन्तोपनतौ पूर्वपत्राणि

पतन्तीति । सुमनःसमय वसंतं प्राप्ताश्चेद्भरितभारं वहन्तां विराजते । तथा पाप-

योनिषोऽपि निर्लज्जा अपि साधूनामाचारमनुतिष्ठन्तो हाररूपा भवन्तीति ॥ २८३ ॥

य इति । द्विजैर्द्रो विप्रादिश्चद्रश्च । कुटिलो दुर्गुत्तो, वक्रश्च । सद्गतः सुशीलो,

वर्तुलश्च ॥ २८४ ॥

पुण्येति । यत्र पुमि पुण्याक्रियादौ फलनिःस्पृहत्वं विशुद्धो बोधो भक्तियोगो

मोक्षश्चानि क्रमेण दृश्यते स एव पुमान् । नात्रः । पुमानि-युक्ते पु. पवर्गो वि-

दाते पर्य स पुमान् । 'कुचुटुपु एते उदिताः' इति पाणिनीयानां संकेतः । शब्दतो-

ऽप्ययमर्थो भवति । स च उक्तपत्रपदाद्यर्तैर्घटित एवेति । 'बोधोत्तरं भक्तियोगो

ज्ञानी च भरतर्षभ' इति भगवदुक्तं ॥ २८५ ॥

यदृच्छेति । केचिद्विद्येनेन चटकादयः न कुडुटादयः । चटकादयः के-

चिद्युग्मवेनापद्यते मियुनीभावश्च तयोरेव । नात्र कुडुटादौ नियमः । विष्णुपद

आकाश, हरिश्चरण च ॥ २८६ ॥

योगमिति । यो हरेर्योगं कुर्वन्नपि महात्त भोगो गच्छेत् स शेष एव । न तु

मश्चेत् । प्र-यत्नायोगतिं यात । किं च आनन्द विपुलो य आधिभरो दुःखजाल

आकल्पं विपुलादिभारगहने स्थाता नभोयस्तु यः
सुव्यक्तं द्विजनायकः किल शुकः सोऽव्यक्तवाक् मुक्तिभाक् ॥ २८७ ॥

रोमांचोऽप्ये कपो वचनविरचनाऽपाटवं नेत्रचंद्र-

प्रावद्रावस्तमो द्रागपसरति चचिञ्चंद्रिकांच [१] त्यक्त्वात् ।

मन्येऽहं तस्य धन्येशिनुरमलतपोयोगमासाद्य सद्यः

शीतोल्हासाधिवासोऽधित्दयगगनं रामचंद्रोऽवतीर्णः ॥ २८८ ॥

श्रीरामाविर्भावो यत्र स इह दृश्यते महस्त्वेन ।

यदनेकतारकत्वं पुनर्वसुत्वं च सर्वजनसिद्धम् ॥ २८९ ॥

जानुचिञ्चैति विकृतिं कुसंगप्रभवैर्गुणीः ।

सर्वत्र तु सदा मोदमाधत्ते सुमनोगणः ॥ २९० ॥

प्रसिद्धः सुमनस्त्वेन सर्वदामोदसंभृतः ।

स्वत्वं कुसुमवस्त्रैश्च शिरश्छेदेऽपि नुचति ॥ २९१ ॥

तदेव गहनं कष्टं तत्र स्यात् । यथा हर्योगं शयनसंबन्धिनं प्रथयन्महातं भोगं सर्पदेहं वाञ्छति स शेष एव । अधोगतिं पातालमूलं गतः कल्पपर्वतं च । विपुलायाः पृथिव्याः अधिको यो भारस्तदेव गहनं तत्र स्थितश्च । अथ यो हरेर्योगं भक्तियोगं प्रथयन्नभोगः नास्ति भोगो यस्य । विषयपराङ्मुखः स द्विजनायकः सुव्यक्तं शुक एव । मुक्तिभाक् अव्यक्तमिति । यद्वा । अः वासुदेवः व्यक्तवाचि यस्य । कीर्तनपर इत्यर्थः । यथा हरहरिद्वर्णस्य योगं प्रथयन्नभोग आकाशगामी । द्विजनायकः पत्नीद्र. शुक. कार एव । स च मुक्तिभाक् स्वच्छंदचारी, अव्यक्तवाक् च ॥ २८७ ॥

रोमांच इति । यस्य हृदये मीतया उद्भासस्थानं रामचंद्रस्तपोयोगमासादावतीर्णस्तस्य एतानि चिन्हानि भवति तद्युक्तमेव । पतस्तपोयोगो माघयोगस्तमाषाद्य यश्चंद्रः स शीतोल्हासाधिवासोऽप्यत शीतं वर्षति । सहायैरेक्यात् । अत एव रोमाचः कपो वचनापटुत्वं च संपद्यते । तमोऽज्ञानं, तामिस्रं च ॥ २८८ ॥

श्रीरामेति । यत्र पामि रामभ्यामिर्भावः स्फूर्तिः स महान् । अनेकेषां च तारको भवति । पुनः पुनर्वसु द्रव्यं यस्मिन् । समृद्ध इत्यर्थः । यथा यत्र नक्षत्रे रामावतारस्तन्महस्त्वेन दृश्यते । तन्पुनर्वसु नक्षत्रं द्वितारकमिति ॥ २८९ ॥

जानुचिदिनि । कुसुमो दुःखग. । विकृतिः शाठ्यादि, मूढंधश्च । एवमोदं सर्वदानदं, उत्तमगंधं च । सुमनसा मायना, पुष्पाणां च । 'आमोदं कुसुमभवं मृदेव धने मूढंधं न हि कुसुमानि धारयति' इति ॥ २९० ॥

प्रसिद्ध इति । शिर आद्यात्तरं तस्य छेदेऽपि 'सिद्ध' इति कृत्वा न स्वत्वं गत । यथा 'कुसुम' स्वशिरश्छेदेऽपि 'सुम' । तथापि न स्ववापगमः । 'कुसुमं सुम' इत्यमर. ॥ २९१ ॥

द्विजिह्वपीडिताश्चापि विक्रियां नैव तन्वते ।
 परतापोपशमने गुरवोऽगुरवो जनाः ॥ २९२ ॥
 लाभेषु नूनमखिलेषु वदन्ति संतो
 मुख्यः कुलाभ इति तस्यकृतेऽपि नाशे ।
 नैव त्यजति सहजप्रवणाः कुलीनाः
 शुद्धात्मनः कुसुमवस्परमात्मभावम् ॥ २९३ ॥
 उपसर्गप्रकाराऽपि निर्मितः संमुखे यदि ।
 नैव स्वभावंकलयं वराणां जायते क्वचित् ॥ २९४ ॥
 गतोऽपि द्विजराजो यः क्षयं वा वृद्धिमेव वा ।
 नैव विष्णुपदं जहात्सचामृतकरः स्मृतः ॥ २९५ ॥
 तद्दयप्रणिहितकृष्णो नित्यं यो विष्णुपदभजनधुर्यः ।
 क्षपयन्स्ववपुर्विनुधान् पुष्पात्येनं द्विजेंद्र इति मन्ये ॥ २९६ ॥
 गूरुः स एव यो वै विष्णुपदस्थः प्रचंडकरपालः ।
 नक्षत्रलोपकृद्यः सद्यो द्विजसंघेऽन्यभंगकरः ॥ २९७ ॥

द्विजिह्वेति । द्विजिह्वा सर्पा, पलाशश्च । गुरवो महातो जनाः । अगुरवो
 गुरवो वपमिति न मन्मनाः, अगुरवश्चदनाश्च । ' अगुरु अगुरु ' इत्युभयम-
 पि काशप्रसिद्धं ॥ २९२ ॥

लाभेतिवति । कुलाभ भूमिलाभ, ' कु ' इति वर्णस्य लाभश्च । तस्या-
 पहारेकृतेऽपि ' कुलीना ' उच्छ्रित्वला न भवति । ' लीना ' एव स्युः । कुसुमस्यापि
 क्षपहारः । ' कु ' इत्यस्यापहारः] सुभरत ॥ २९३ ॥

उपसर्गेति । वरस्य समत उभयो उपसर्ग न्यकारादि तस्य प्रकारे नि-
 र्मितेऽपि न समाप्त भवति । ' वर ' स्य न्यस्य पुरस्तादुपसर्गो यः ' प्र ' कारस्त-
 स्यात्सजनेऽपि ' प्रारो ' भवति । पर्यायवातोऽप्यधिको भवति ॥ २९४ ॥

गत इति । द्विजराजो विनाशश्च, चन्द्रश्च । तदमापति, कलातय च ।
 वृद्धि मरति, कलातय च । द्विगुणद भगवच्छरण, आकाशं च । अमृतं मोतः
 करं यस्मैति, अमृतरूपाः करा यस्मैति च ॥ २९५ ॥

तद्दयेति । य कृष्णध्यानररस्तद्गुणश्रवणानांदिपरायण. स्ववपुश्चंदन-
 वलपयन् विदुषः प्रीणयति स एव । द्विजेंद्र । यथा चन्द्र. कृष्ण कालिमानं
 मण्डले दृश्यमानं यमकमिति वदति । आकाशे नक्षत्रजने धुर्यः कृष्णपले स्वमंडले
 क्षपयन्नक्षत्रेण देवान्पुष्पात् । अत एव द्विजेन्द्र । ' पर्यायपीतस्य सुरोर्हिमाशां. कला-
 क्षय श्लाघ्यतरो हि वृद्धे. ' इति कालिदासे ॥ २९६ ॥ गूरु इति ॥ २९७ ॥

कृतपर्यन्तिकारंभो जलामृतविवेचने ।

यः शुचिः स्वात्मना नित्यं स द्विजां हंस उच्यते ॥ २९८ ॥

यद्भिन्नकठिनत्रिपयजसं रसज्ञा रसाकुला दधते ।

विशदस्वभावसुभगास्त एव मुख्या द्विजा विगजंते ॥ २९९ ॥

निजमहिममद न मनाग्ज्ञानघना आत्मना जना दधते ।

यस्माच्छुक्काऽपि हंसो हंसः सन्नप्यहंम इति मनुते ॥ ३०० ॥

या साध्वसंगता युक्तं जनता साध्वसं गता ।

या साधुसंगता चित्रं जनता साऽध्वसंगता ॥ ३०१ ॥

उत्तममूर्धन्येऽस्मिन् जगतीतलभ्यणायिते पुरुषे ।

उपकारित्वं मर्त्यं नन्दे किल तदनुरुच्युक्तत्वम ॥ ३०२ ॥

संप्रार्थिता भव्यजनो न काळतः

स्वात्परिभारस्थितिरस्य उवाचि ।

कृतेति । पर्यन्तिकारंभो जलामृतविवेचने । शुचिः पवित्रः, शुद्धः । स्वात्मना नित्यं स द्विजां हंस उच्यते ॥ २९८ ॥

यद्भिन्नेति । यत्तु भिन्नकठिनत्रिपयजसं मुख्याः । के । यैर्मिन्ना-
श्र्वर्षिता ये काठिनयित्वा स्वशुचि-भावे जसं रसज्ञा निष्ठा दधन्त विभर्षि ।
'दध धारणे' इत्यस्य रसज्ञा । न तदर्थं शुभ्रा यः स्वभावेन सुभगास्तया
यैर्मिन्नाः स्वष्टता गता ये तद्वत्तरागता विभ्या आश्रमिद्वातास्तज्ज रस
रसज्ञा रसिका दधन्ते इत्यर्थः । न तदर्थं शुभ्रा यः स्वभावेन सुभगास्तया

निजेति । शुक्लाहंशे द्विजा कठिनमजसं । स हंगता गतो हंगः सन्नपि
तत्संगत्वं न भजते । शुक्लाहंशे द्विजा कठिनमजसं । 'प्रहंगः' साऽहं साऽहंमि
ति मनुते । न 'हंसा हंस' इति ॥ ३०० ॥

येति । या जनता जनार्थेति । न तु 'जा' नामात्तत्र भ्रमप्रार्थिता युक्त ।
परं तु या साधुसंगता सा साधुसंगता चित्रा । 'सा भ्रमसंगता' मन्मार्गलभ्येति
विरोधपरिहारः ॥ ३०१ ॥

उत्तमेति । पुरुषो हि परमेश्वरेण यः नष्टः स उत्तममूर्धन्य इति नष्टः ।
कस्मान्पश्य । उत्तमेऽप्य मूर्धन्य-पकारा यस्य । अन्यदपि स्पष्ट । किं । मु-य
मुपकारित्वेन उपकार एव कार्ये इति । कस्मान्पश्य मुख्यमावात्तर 'उप' कार-
युक्त उकारयुक्त पकारयुक्त चास्ति । नन्वस्य संशयो मुख्यता भावुर्नैव । तच्च
तदनंतरं न तु मुख्य । 'पु' इत्यक्षरादनंतरमेव 'ह' णाकारेणापयुक्त-
त्व दृश्यते । तस्मादुक्तं ॥ ३०२ ॥

संप्रार्थित इति । यो हि भव्य उत्तमो जन मोर्धन्य प्रार्थितस्तस्य

भ्राम्यन्स्वयं स्पर्शनमल्पशोऽर्पयं-
 स्नोपं स जोपं तनुयाद्विशेषतः ॥ ३०३ ॥
 नृनं भवेद्विगलितं बहुलाहजातं
 व्यक्तं गते किल यदंतरनंतदेवे ।
 यस्माच्छ्युतानि सहसा वसुदेवकारा-
 गारे स्वयं निगडतालकशृंखलानि ॥ ३०४ ॥
 जानद्भिः परम ज्योतिः सैलुग्रधिपणैरपि ।
 किं नाद्भियंत सद्यागकरणं चोत्तमा तिथिः ॥ ३०५ ॥
 जानति ये परं ज्योतिस्ते नु धन्यतरा नराः ।
 येषां लीलावतीमध्ये पश्य व्यासोऽप्यवस्थितः ॥ ३०६ ॥
 जातस्वात्मपरांपाको नन्वपामार्गशेखरः ।
 रंजनायेह जायेत नाप्रत्यक्प्रवणात्मनाम् ॥ ३०७ ॥

कालवशात्पवभावस्थितिं पूर्ववन्मद्वता यद्यपि नास्ति तथापि यत्र क्वापि स्वयं
 भ्रमनं किंचि सपाशात्पर्माप स्पर्शनं दानं ददत्ताप कुर्यादेवेति । एतच्च युक्त-
 मेव । यो हि 'भव्यजन' स्तस्य पूर्वभावस्थितिः पूर्वो यो ' भ ' कारस्तदवस्थानं
 न चेद् ' व्यजनो ' ज्ञानः । यत्र व्यजनं स तस्य भ्राम्यन्स्वयः स्पर्शनं वायुं
 ददत्तापयन्वव । व्यजनस्य पुन्यं कांशान्तरं दृष्ट ॥ ३०३ ॥

नूनमिति । यदतर्भगवानाभिर्भूतस्य बहव उहास्तर्जानं संति । लोहाना
 नात लोहजातं बहु तत्र तद्लोहजातं । तालकं ' कुलुप ' इति लोके । शृंखलं
 ' कडी ' इति ॥ ३०४ ॥

जानद्भिरिति । परमा मजानपूर्वकं सति ब्रम्हणि लम्ना विषणा येषां तैः ।
 ब्रम्हनित्रा अपि उत्तम योगनष्टागं, करणं वर्णाश्रमकर्माणि, उत्तमातिथिपूजनं च
 न त्यजति । पूर्वनिवृत्ताऽऽनन्दस्य । न तु निषिद्धानि । यथा दैवज्ञा गमनादि-
 मुहूर्तदाने लग्नाभा प्रयत्नं भवति । तत्र सति समवे नक्षत्रयोगकरणातिथान्मुन-
 मानामारं न कुर्वति न ॥ ३०५ ॥

जानतीति । लीलावतीः स्त्रियं, तन्नामा (लीलावतीनामा) प्रयश्च । -यातो वे-
 दवृत्तः, वृत्तादीनां विस्तारश्च । एतन्नाम युतमना साक्षात् हारां स्तु पवित्र एव ।
 परमासास्त्राणां गराः । एभिः ज्ञानपत्तापैति कृत्वा तत्र व्यासं प्रस्थितो भवति ॥ ३०६ ॥

जात इति । अपामार्गशेखरः । अपामर्गाः स-मार्गस्य स्तेषां मध्ये शेखर इव ।
 यो जातस्वात्मपरीपाकः । अप्रत्यक्प्रवणात्मना विपरिजनानां रंजनाय न स्थान् ।
 परिपक्वा अपामार्गभजरी इति लोमभास्फालयता दयोति ॥ ३०७ ॥

सन्नाथमंडलस्था भजंत इह जंतवोऽमृतं संतः ।

यद्विषयमाननस्था दुरंतमृत्युं तदप्यचितमेतत् ॥ ३०८ ॥

निलयः कष्टाय स इव, यानिता स्वहिताय जायते सेव ।

यं प्रति किल स्वलौह्यं तदिव स हि जनो विगजते विरलः ॥ ३०९ ॥

बहुतगहिते रसातल उत्तिष्ठते हि सुमनसस्तपसि ।

कांतारैजनवेगे विषहा मद्रसफलास्तु विरलाः स्युः ॥ ३१० ॥

पंकोद्भूती रजोभिः कलुषितहृदयः कंटकावह्वसंग-

श्चेत्सूर्यात्तप्रमादो भ्रमरगहित इह स्यात्सदाभोदपूर्णाः ।

सन्नाथेति । सता नाथाः माधुश्रेयास्तेषां मदके निविष्टाः अनाऽमृत मेतं भजते । यदि च विषयानां माननं संस्कारं स्थिता दुरंतमृत्युमिदमप्यपि युक्तं । सता नतयाणां नाथश्रद्धः । अमृतं सुमा । विष गरल । यमश्च । तयोर्मानने मुखे स्थिता ॥ ३०८ ॥

निलय इति । निलयो गृह । रथ्येरेण्यस्त्रियो नरकः । यानिता वनमस्यास्तीति वनी । तद्वायो यानिता वनस्यः सा । यानिता स्त्री । स्वस्यामनो लौब्ध-माभजानो कडा तन्म लौब्ध, द्रव्यलोलुपा च ॥ ३०९ ॥

बहुतगिति । कर्मभूमिं सादरा अप्यत्र जन्म याचते इयं यत्कृतकारिके रसातले तपसि तपोवपयं सुन्नतः मायया बहव उत्तिष्ठतः । ' उदात्तन्-र्कर्मणि ' इत्यात्मनपरं । उचितता भवति । परं तत्रानरायभूतं काताः स्त्रियः, रा द्रव्य, जना अनुचिंचिन इति च, तद्विषयकं वेगं संनिकल्प्य विषय मद्रसा प्रचरन्तं फल येषां तादृशां विरलाः । तथा च गीतासु ' मनुनाथा मद्रसपुं काश्चिजानि सिद्धये । यत्तानानि सिद्धानां कश्चिनां कति तेषां ' इति । अथमात्रं स्थानतः । यथा ' बहु ' इति । अत्र परं । ' त ' इति तत्रास्तेषां ' प्रमादो ' तत्रापाहारं मां ' रसातले ' इति ज्ञाता तत्र आस्र । तस्यै मायया । सुन्नतः पूर्णतया बहु यथा स्थालया उत्तरो । परं ज्ञातव्यं तस्यं तस्यैव यं यत्तन् सातादनां कथनं तस्य वेगं विषय मनुचमा रणे येषु तानि फलानि तेषां तादृशां ज्ञानात् । एवावतिष्ठत इति ॥ ३१० ॥

पंकेति । सापदेतिगति रजोभूमिं यः कृशितोऽपि फलव्यपि चमृगिन्यो जा-तिभ्यः भक्ताशा प्रमादं पुत्रयो उद्वेगवर्ति प्रमोद गति । सदा मानं तर्पणं पणोः स्वातु । यत्ततोऽप्यं तं को वने । स्वयं । तत्रासु । तदपि कश्चिनां तत्र । समा-प्य । कटके, शरीरे भवति । दिति तपोने नि । रसातले महाप्रचरं पुं कटका इ-इति । ' बहु ' इति । अत्र परं । ' त ' इति तत्रास्तेषां ' प्रमादो ' तत्रापाहारं मां ' रसातले ' इति ज्ञाता तत्र आस्र । तस्यै मायया । सुन्नतः पूर्णतया बहु यथा स्थालया उत्तरो । परं ज्ञातव्यं तस्यं तस्यैव यं यत्तन् सातादनां कथनं तस्य वेगं विषय मनुचमा रणे येषु तानि फलानि तेषां तादृशां ज्ञानात् । एवावतिष्ठत इति ॥ ३१० ॥

तं धत्ते वासुदेवो निजकर्ममले पद्मवत्सादरं तन्-
किं वाच्यं तत्र लक्ष्मीर्भवसति निभृतं नि यदा निर्व्यलीकम् ॥३११॥

यः प्रीतिमानपि सदैव काले तन्नौ
संकीर्तयन्नदति कृष्णयशः पवित्रम् ।
स ब्रह्मभूत इति सुप्रथितस्त्रिलोक्यां
दृष्टा करेभ्यः सततं महतीं प्रतिष्ठा ॥ ३१२ ॥
वीणाया अपि भुवनत्रयत्रियोऽपि
मायाया अपि निपुणं गुणान्महत्याः ।
ध्रुवानः समभिधान आजिहानो
दिव्यात्मा विहरति नारदो जगत्सु ॥ ३१३ ॥

प्रन्हादप्रमुखा हि वाचसन्धो विष्णोर्गुणग्राहिणो-
भुवन्नादसंगजं पल्लविषि प्रसवे सि यान्द्रुगम् ।
तावत् स्मृतिमार्गमागतमिदं यत्पर्यतः सर्वतो
गायन्त्रिष्णुगान्म ह प्रजति मदाचरन्वतो मुद्रिताः ॥ ३१४ ॥
हीनजातिरपि यच्छब्दार्थमन्वशीरो गदकण्ठमास्पदम् ।
इत्यवेक्ष्य बदरीफलं मुनिस्तद्वनं वसति यादनायणः ॥ ३१५ ॥

कृष्णं देवापानं वेदे सदाभारतमोदिनम् ।
पुराणपुरुषं ब्रह्मिणोऽपि तस्यं तमे ॥ ३१६ ॥

मति । पतन्तः प्रसवे सि यान्द्रुगम् । तावत् स्मृतिमार्गमागतमिदं यत्पर्यतः सर्वतो गायन्त्रिष्णुगान्म ह प्रजति मदाचरन्वतो मुद्रिताः ॥३११॥

गामा न्तं गमुः किं वाच्यं तत्र लक्ष्मीर्भवसति नारदो य इति । क-
लियमा, के कव्य । न प्रकृतं । गान्म यान्द्रुगम् । महतीनाम्न्या वी-
णायाः प्रतिष्ठा, स्यात्तत्र ॥ ३१२ ॥

वीणायादिति । तत्र त्रिष्णुगान्म ह प्रजति मदाचरन्वतो; मह पा ब्रह्म्या त्रिभु-
वनत्रियो भुवन्नादसंगजं पल्लविषि प्रसवे सि यान्द्रुगम् । तावत् स्मृतिमार्गमागतमिदं यत्पर्यतः सर्वतो गायन्त्रिष्णुगान्म ह प्रजति मदाचरन्वतो मुद्रिताः ॥ ३१३ ॥

प्रन्हादेति । पर्यतो न नारदो जगत्सु कश्चिद्भारतम् । परितः सन्दि-
गुणान्मात्रं प्रजति मदाचरन्वतो मुद्रिताः । तावत् स्मृतिमार्गमागतमिदं यत्पर्यतः सर्वतो गायन्त्रिष्णुगान्म ह प्रजति मदाचरन्वतो मुद्रिताः ॥ ३१४ ॥

व्यासं वर्णयति । हीनजातिरिति । सन्तः ॥ ३१५ ॥
कृष्णमिति । इति । पुराणपुरुषं ब्रह्मिणोऽपि तस्यं तमे ॥ ३१६ ॥

५६.५५५ पु. द्विपदं । नारदो जगत्सु कश्चिद्भारतम् । मह भारतेन

यद्ब्रह्मसूत्राणि विधाय कंठे सपद्यं ब्राह्मणभावमेति ।
 वेदोपदेशारमिमं पुराणाचार्यं मुहुर्ह्यासमहं नमामि ॥ ३१७ ॥
 आशावसाना लोकेषु निजगुह्यप्रकाशकाः ।
 उपहासास्पदं प्रायो नूनमेकं शुकं विना ॥ ३१८ ॥
 द्विजेषु शुक एवेह मुनीनां सुमनःस्थितम् ।
 रसमास्वादमास्वादं सुखं चरति सर्वतः ॥ ३१९ ॥
 द्राक्षाणिबकणिज्जेषु यस्य साधारणी रुचिः ।
 तादृशः शुक एवेह द्विजैरेषु विलोक्यते ॥ ३२० ॥
 सदुपासनसंपन्ना कृतस्वारिपरिक्षया ।

अबला शवरी नूनं शम्भारी परः पुमान् ॥ ३२१ ॥

शवरी कोलवितरणोपि भवजलधेमहोर्भिघोरस्य- ।

पारं परं गतवती, येन स लाघवसमाश्रयो जयति ॥ ३२२ ॥

मोदते । महान् यो भागः स एव तमस्तस्य तमगो दिनं दिवसरूपं । पुराणवक्तारं पुरुषं, अनारिं च । नरे मनुष्ये, पार्ये च । ब्रह्मविद्या ब्रह्मसूत्ररूपां, गीतारूपां च ॥ ३१६ ॥

यद्ब्रह्मेति । यस्मिणीतब्रह्मसूत्राणि ' अयातो ब्रह्मजिताना ' इत्यादीनि, यज्ञोपनिषत्तानि च । ब्राह्मणानि, ब्रह्मज्ञानं च । वेदविभाजक वेदमध्यापयंतं च । पुराणाचार्यं पुराणवक्तारं ॥ ३१७ ॥

शुकं वर्णयति विमि । आनेति । आशा दिशो वगाना दिगंबराः, आ-
 शाकुल्यः ? । निजगुह्यप्रकाशकः, उपदेश च । शुकस्तु आशानामवसानं
 यस्य तादृशः ॥ ३१८ ॥

द्विजेष्विति । मुनीनां ऋषीणां, अगस्तितृक्षाणां च । शुद्धातःकरणगतं
 ब्रह्मरूपं, सुमनःस्थितम् च ॥ ३१९ ॥

द्राक्षेति । कणिज्जेषु लुप्तमयी च । ' भिरचति ' लोक । कमपि रसविशेषं
 नर्षति ॥ ३२० ॥

शवरी वर्णयति विमि । सदुपासनेति । उपासन उपनिषत्, शशाभ्यामश्व ।
 अग्निः कामादिः, तदुपासनादिश्च । अबला स्त्री । व ल्यति बया । न बला अबला
 च । शवरी ' व ' कारहीना चेत् ' शरी ' भवति । स च राम एवेति ॥ ३२१ ॥

शवरीति । कोलवदमकं तद्वितरणं दानं । लाघव लघुत्व, राघवश्च ।
 महतो भवजलधेः पारं कोलेन चर्मामनद्वयंशविदलनिर्मैतभादेन ' टोकराख्येन '
 गन्तुमशक्यं तत्रापि गता । तत्र देवुर्वाचवसमाश्रयः । योद्धवीव लघुस्तूलप्राप-
 स्तेन शक्यते गत । शुभतोः । यशस्य ॥ ३२२ ॥

आत्यंतिकं स्वकृशालं परिलिप्समानाः

क्षेत्रं एव सृजना बहुशोऽपि रामम् ।

सर्वेषु तेषु रघुनाथगृहीतसेवा

सैकैव भाति शबरी परिशुद्धभावा ॥ ३२३ ॥

महाकापिः श्रीरामांघ्रिसरसोरुहत्त्परः ।

विलोपितान्तको यस्मात्सस्माद्वाच्यो महाकविः ॥ ३२४ ॥

सत्त्वं सुखे संजयतीति हि स्मृति-

श्रेन्नित्यदा सत्त्वमथानिशं सुखम् ।

इतीव विद्वान्पवनस्य नंदन-

स्तस्मिन्निददासत्त्वमसौ दृढं दधौ ॥ ३२५ ॥

बिभीषणो राक्षसवैशादीपकः सभाजनोऽहामदशास्यदूपकः ।

सर्वोत्तमस्नेहभरेण पूरितश्चिरं ज्वलत्यत्र परं निरंजनः ॥ ३२६ ॥

अहो सदारामपदं श्रितस्य कुजन्मनः सद्रससंस्तुतस्य ।

समुद्रवेत्सस्तुमनस्कताऽस्य निदर्शनार्थं यवनः कवीरः ॥ ३२७ ॥

आत्यंतिकमिति । सेवा परिचर्या । ' मुष्टिप्रमाणं बदरं सेवामित्यभिधीयते ' इति भोजनकुनूहले वचनात् । सेवानि बदराणि ॥ ३२३ ॥

महोति । विलोपितोऽन्तको येन स महाकापिर्हनूमान्महाकार्ष्णिक्तव्यः । ' वि ' ना विकारेण लोपिनः अंतोऽपवर्णो ' पि ' कारो यस्य स तादृश एव भवति ॥ ३२४ ॥

सत्त्वमिति । स्मृतिर्भगवतो गीतारूपा । ' सत्त्वं सुखं संजयति रजः कर्माणि भारत ' इति । नित्यं यदासत्त्वं दास्यं तन्नित्यदासत्त्वं । नित्यदासत्त्वमंगीकृतं चेत्तत्र नित्यदा सर्वदा सत्त्वमस्त्येव । नित्यदा हि सर्वोऽनिशं सुखं । यतः ' सत्त्वं सुखे संजयति ' इति भगवानेवाहति ॥ ३२५ ॥

बिभीषणं स्तैति । बिभीषण इति । दीपकत्वं साधयति । सभाजनेषु उदाहरो यो दशास्यो रावणस्तं दूषयति । रामो हि मन्त्राशादिनारायणस्तेन सह विरोधं मा कार्षीरिति सभाया येन रावणं प्राति बोधः कृतः । भाजनं पात्रं तेन सह वा उदाहदशा महती वार्तिस्तस्या आस्यं मुखे दूषयति । सर्वोत्तमो रामस्तत्र यः स्नेहस्तस्य भरेण पूरितः । सर्वोत्कृष्टो यः स्नेहस्तैत्र च । अत एव निरंजनो विषयवामनाशून्यः, कुजन्मलहितश्च । निरुष्टतैले च कुजलवहुव्य ॥ ३२६ ॥

द्वाम्या कवीरारूपं भगवद्भक्त वर्णयति । अहो इति । मनु आरामः उद्यानं तत्पदं, सदा रामस्य चरणं च । कुजन्मनः वृत्तस्य, नीचयोनिपवनस्य च । सतोत्तममेव रसेन जलेन, ब्रह्मानंदेन च । सत्यः पुनतनः पुन्यागि यस्य तस्य भावस्तत्ता, उत्तमसाधुता च ॥ ३२७ ॥ ०शानं स्यात् ० शानं प ० ० ० ॥

यो ह्यादिमवर्णोत्तररसंगतोऽसौ कुजन्म्यपि कबीरः ।

सुमनःसहस्रमध्ये श्रेष्ठं न समाश्रयेत्कथंकरम् ॥ ३२८ ॥

नृणां मूर्धस्वक्त्वं (न्यत्वं) कलवाति कबीरस्य तनयः

कमालेत्येतस्मिन्त्रिपय इह हेतून्संभुचितान् ।

उपन्यस्तुं यावत्कृतपरिकरस्तावदचिरान्

समाख्यैत्रास्येयं मम समवर्द्धे मतिगतिम् ॥ ३२९ ॥

आत्मारामसमद्भूतिस्तुलस्यामोदमंदिरम् ।

सुमनःकोटितः प्रीत्यै श्रीरामस्य भवेन्न किं ॥ ३३० ॥

लोकोऽयं किल मोहितो ममत्या काः का न नामाचरेत्

प्रेतासंगमहाभुजंगमपरिष्वंगाविघोरक्रियाः ।

यो हीति । यः कबीर आदिमो यो वर्णो ब्राह्मणस्तस्य योग्यो य उत्तमरस उत्कृष्टरसो ब्रह्मरसस्तं प्राप्तः स साधुमहस्त्रे श्रेष्ठः कथं न स्यादपि तु स्यादेवेति । यो हि कबीरः कुजन्मी वृतः । आदिवर्णः कः 'क'कारस्तदुत्तरं 'रे'ण रेकेण संगतः 'करवीरो' भवति । वयोरैरुभ्यात् । यश्च करवीरः स पुष्पसहस्रमध्ये श्रेष्ठः । 'एकतोऽन्यानि सहस्र पुष्पाणि, एकतः करवीरम्' इति पारिजातादौ द्रष्टव्यं । 'बकुलापुष्पसाहस्रान्ध्यावर्त्तं विशिष्यते । नद्यावर्त्तणहस्ताद्धि करवीरं विशिष्यते' इति नृसिंहपुगणे ॥ ३२८ ॥

कमालं स्तौति । नृणामिति । कमाला इयं समाख्या नाम । इयमेवायं नृमूर्धन्य इत्याममयं कथयति । के मस्तके माला पुष्पस्त्रज्ज कमाला । या कमाला मुंडमाला सा मूर्धन्येति ॥ ३२९ ॥

तुलसीदासं द्वाभ्या स्तौति । आत्मोति । आत्मारामनामा कश्चित्कान्पकुञ्जो विप्रस्तुलसीदासस्य पिता । आत्मारामात्ममुद्भूतिर्यस्य । आमोदस्य सतोपस्य मंदिरं । एतादृशस्तुलसीनामा साधुः रामस्यान्येभ्यः कोटिसाधुभ्यः प्रीतये भवतीति युक्तं । आमोदस्य गद्यस्य गृह । तुलसी हि अनेकपुष्पापेक्षया रामाय रोचते । तथा च सत्त्वसागरसंहितायां 'योगिना निर्वृतां बाँडा कामिना च यथा रती । पुष्पेष्वपि च सर्वेषु तुलस्या तु तथा हरः' इति । सा चेत्यरोचानसंभूता किञ्चिद्गुणहीना । इयं तु आत्माराममुद्भूतिः ॥ ३३० ॥

लोक इति । अत्रेयमाख्यायिका । 'तुलसीदामो हि राजपुरुष आसीत् । स राजकार्याय क्वचिद्भ्रता क्रियता कालेन गेहमागतस्तापन्ममतानाम्नी तस्य भार्या मानृगुहं गताऽभूत् । तदा काममोहितः सत्रात्री श्वशुरगृहं प्रति गतुं निर्गतः । तदा मध्ये महानदी उपस्थिता । तत्र दृष्टं तात्कश्चित्प्रवृत्तते लघोऽभूत् । तदा मन्यते स्म किमहो वाच्य मम प्रियया नैकेव यदागमनार्थं प्रेषितेति । तत-

तां जह्याद्यदि रामदर्शनसुधालाभस्य सद्भाजनः
 स्यादित्यत्र निदर्शनाच्च तुलसीदासः समुज्जृम्भते ॥ ३३१ ॥
 अकिञ्चनवरेण्योऽपि समर्थपदवीं गतः ।
 दासोऽपि यः किल स्वामी स साधुः कोऽपि राजते ॥ ३३२ ॥
 यो हि श्रीरामदासः स्यात्परित्यज्य श्रियं स्त्रियम् ।
 असौ न परलीनः स्यादिति कः सज्जनो वदेत् ॥ ३३३ ॥
 यो रामदासः स्यात्तस्य कल्याणस्थितिरालये ।
 समाजयति तं प्रेम्णा दृर्गाधीशः सदा शिवः ॥ ३३४ ॥
 रामदासपदाभोजरजःस्पर्शो विराजते ।
 यः कुशीलजनस्यास्य कल्याणाय प्रकरूपते ॥ ३३५ ॥

स्तदुपर्यारुह्य पारं गतः । श्वशुरगृहं गतस्तावन्प्रियानिद्रागेहगवात्कृष्णभुजंगो म-
 हाच्छ्रवमानोऽभूत् । तदा मन्यते स्म किमहो मत्प्रियया मदारोहणार्थं महारज्जुर्मु-
 क्तेति । तेनारुह्यांतर्गतो निद्रितां ममतां बोधितवान् । सा विस्मिताऽत्रवीत् । किमिदं
 कथमत्रैते श्रीमश्वरणा आगतवन्तः । स आह । किं मम नर्माचरसि । त्वयैव नद्यां
 नौका स्थापिता गवाक्षे रज्जुश्च मुक्ता । हूं पश्यामि परं काऽसौ रज्जुरिति दीपं
 गृहीत्वा दृष्टं तावन्महान्कालसर्पो दृष्टः । शिव शिव केय साहसिकता, हंहो कीदृग-
 पं दुरंतवीर्यः कामः । ततश्च तयोक्तं । एवं सौहृदं भगवदर्थे कृतं स्याच्चैकं नाम
 दुर्लभं (ऊनं) स्यात् । तदाकर्ण्य तदात्व एव विरक्तस्ता नमस्कृत्य त्वमेव मम
 गुरुरिति वनं गतः । ततश्च तत्र रामदर्शनं जातम् ' इति । ममता ममत्वं
 च । केचिद्द्रव्यार्जनार्थं प्रेतमधिष्ठाय मंत्रं जपति । जागलिका भुजंगाना
 कलयति ॥ ३३१ ॥

रामदासं वर्णयति चतुर्भिः । अकिञ्चनेति । दासः स्वामी समर्थ इति तस्य
 समाख्या ॥ ३३२ ॥

यो ह्यिति । रामदासो हि परे ब्रह्मणि लीनः, परल्यास्तन्नामकदुर्गस्य इनः
 स्वामी परलीनः ॥ ३३३ ॥

य इति । यो रामस्य दासः स्यात्तस्य गृहे सदा कल्याणं । तं दुर्गायाः पार्य-
 त्या ईशः शिवः सदा सभाजयति । ' अय भागवता पूयं प्रियाः स्य भगवान्यया ' इति
 भागवतोक्तेः । अय रामदासस्य गृहे कल्याणस्वामी दुर्गाणा पर्वतकोटराणा
 रक्षयिता शिवः शिवाजी नाम राजा तं पूजयति च ॥ ३३४ ॥

रामदासेति । स्पर्शः मणिः । कुशी भावस्यो यः शंकुस्तां लाति । कल्या-
 णाय सुवर्णाय । अन्वत्स्पष्टं ॥ ३३५ ॥

गंगाधरप्रेमरसास्पदं यो यः सूर्यवंशैकमणिप्रवेकः ।
 खरांतकः शोभनलक्ष्मणाढ्यः स रामदासः किल राम एव३३६
 ध्वस्तमहाशोकवनं दलितार्क्षं सद्गुचाफलावासम् ।
 कल्याणशिवप्रभुपदसोद्भासं रामदासमवलंबे ॥ ३३७ ॥
 श्रीरामो विपिनप्रयाणसमये श्वःश्रेयसध्वंसको
 नास्ति क्रोधसमोऽपरो रिपुरिति प्राह प्रियं आतरम् ।
 तद्गुयासमकोपयुक्त इति चत् श्वःश्रेयसावाप्तये
 सर्वस्वं सहसा विहाय तृणवच्छ्रीरामदासो भव ॥ ३३८ ॥
 श्रीरामः किल भिन्नभिन्नविधया मातेष कौनूहला-
 न्याधत्ते स्वजनस्य पूर्णकरुणस्थाने तदेतद्यतः ।
 पूर्वं काननजातयाऽभिरमितो रुद्रः स्वया लीलया
 भूयोऽकाननजातया रमयितुं प्रायः प्रवृत्तः कली ॥ ३३९ ॥

गंगाधर इति । गंगाधरो रामदासस्य ज्येष्ठभ्राता । श्रेष्ठ इति रामीरामदास
 इति च ख्यातः, शिवश्च । सूर्यः रामदासस्य पिता सूर्याजीर्षत इति, रविश्च ।
 खरस्य खलस्य शोभनेन लक्ष्मणेन चिन्हेनार्बुदाख्येन च । ' भाळी अवाळूं
 षसे ' इति रामदासस्य वर्णने प्रसिद्धं ॥ ३३६ ॥

हनूमता सहाभेदं स्तीति । ध्वस्तेति । यया हनूमान् । अशोकवनं रावणस्य ।
 अक्षः एतन्नामा रावणसुतः । सती रूक् रुचिः प्रातिस्तया फलेषु आवासो वासना
 पस्य । सतिासंदेशेन । कल्याणस्य यन्त्रिष्ठवं कल्याणं तादृशं रामपदं । ' मंगलानां
 च मंगलम् ' इत्युक्तेः । तत्र सोद्भासं । अन्यत्र महाशोकस्तदेव वनं । अक्षाणि इंद्रि-
 याणि । संत उत्तमा द्रुमा यत्र तादृशश्चाफलाख्यो ग्रामस्तत्र वसतिः । कल्याणः
 शिवश्च तयोः शिष्ययोः पदे रत्ने ॥ ३३७ ॥

श्रीराम इति । ' नास्ति क्रोधसमो रिपुः ' इति लक्ष्मणं प्रति राम आह । त-
 स्मात्कोपयुक्तेन न भविन्यप्यमिति चेद्रामदासो भव । ततस्तया स्याः । यो हि राम-
 दासः सोऽप्तोपयुक्त एव । अकानाम्नी काचिच्छिष्यभावं गता तथा उप समीपे
 युक्त इति प्रसिद्धं ॥ ३३८ ॥

श्रीराम इति । यया माता बालकं प्रति भावाभावरूपेण लालयति । रे
 वत्स, अद्वैततुभ्यं दत्तं, परं श्वो नास्ति, परश्वो दातास्मीति । अकानाम्भ्याः
 पिता रुद्रनामा देशलेखक आर्मान् । रामेण कानने नाता रावणवधादिरूपा
 लीला तथा रुद्रः शिवः अभिरामितः । कली तु अकाननजातया रुद्रं रमयितुं प्र-
 वृत्त इव । अकाया आननं मुखं तस्माज्जातया अभंगपदरूपया ॥ ३३९ ॥

अकामतात्युत्तमेति कृत्वा चेदिष्यते त्वया ।
 श्रीरामदासशरणं ब्रज तत्रास्त्यकामता ॥ ३४० ॥
 आपूर्य स्वमुखेन कर्णविवरं त्रेणुं करांभोरुहे
 कृत्वा वादयता पुग भगवता साधुब्रजस्यापितः ।
 मोहो मंजुरवेण हंत स पुनर्दासेन तु ध्वंसितो
 जानीमस्तदतीव साधु चरितं दासस्य देवादापि ॥ ३४१ ॥
 रामाकाशनृपालसंमितशके संवत्सरे दुर्मतौ
 माघे मासि शनेदिनेऽथ चरमे पक्षे नवम्यां तिथौ ।
 हित्वा दासपदं स सज्जनशिरोभूषामणिः स्वात्मना
 शिष्टः केवलमर्धघनसमये श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४२ ॥
 यस्त्यक्तत्वा तृणवच्छिद्यं स्त्रियमपि श्रीरामदासोऽभवत्
 सोऽयं षोडशशान्यपूर्वकतया लीनोऽधिरामं भवेत् ।
 इत्थं दर्शयितुं शकान्दगणनासंस्थामुखेनास्थितो
 रामाकाशनृपालसंमितशके श्रीरामदासो लयम् ॥ ३४३ ॥

अकामतेति । निष्कामता परमश्रेष्ठेति कृत्वा बांछसि चेच्छ्रारामदासो यः
 शरणं रक्षिता तं प्रति ब्रज । तत्र अकामता वर्तते । श्रीरामदासस्य शरणं मठं
 ब्रज । तत्र अका मता मान्याऽस्ति ॥ ३४० ॥

आपूर्येति । पुग भगवता वेणु करे कृत्वा मुखेन कर्णविवरमंत्यच्छिद्रभापूर्य
 तग्नन्यमंजुरवेण साधुर्षो ब्रजा गोकुलं तस्य मोह उत्पादितः । दासेन तु वेणुं
 हस्ते धृत्वा तत्कर्णं स्वमुखेनापूर्य मत्रोपदेशं कृत्वा तदुत्प्रेने रामायणादिप्राकृत-
 प्रंपरचनया साधुसमूहस्य मोहो ध्वंसित इति । वेणुनाग्नी काचित्त्वां शिष्यत्वे-
 नागताऽभूत् । तत्कृतरामायणमतीव रामगीयकशालि ॥ ३४१ ॥

श्रीरामदासस्य प्रयागोत्सवं वर्णयति । रामेति । रामस्त्रय . आकाशं
 शून्यं । नृपाः षोडश । एवं च ' अंकाना वामतो गतिः ' इति शालिवाहनशकः
 श्रुत्तषोडशशती संख्यश (शके १६०३) । तत्र दासपदं हित्वा स्वात्मना
 शिष्टो राम एवाभवदिति । सज्जनेषु श्रेष्ठः । सज्जननामदुर्गस्य भूषणं । परच्छी-
 दुर्गस्य सज्जन इति नामांतरं ॥ ३४२ ॥

उक्तसंख्यशक एव कृतः प्रयागमित्यत्र हेतुमाह । यस्त्यक्तत्वेति । यः
 श्रीस्त्रीयागपूर्वकं रामदासोऽभूत्तस्य षोडशकलाः, पंचज्ञानेन्द्रियाणि, पंचकर्मेन्द्रियाणि
 पंचप्राणाः, चित्तचतुष्टयमेकमिति । एतच्च लिंगमित्युच्यते । तच्छून्यपूर्वकतया तद्गुण-
 पूर्वकं रामे ब्रह्मि लयः स्यत् । ' इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधायते ' इति ताप-
 नीयश्रुतेः । तथा च षोडशकां लिंगबोधरुदनदुपरि शून्यं कृत्वा श्रंकाभिहिते
 रामे लयः । एवं सूचयन्निव स्वयं निदर्शनाशभवत् ॥ ३४३ ॥

यः पुंसा मनसा नियम्य सहसा स्वार्थाय पुण्यस्तपो-
योगस्त्वास्थित एनमार्यमहितं संत्यज्य सर्वात्मना ।
त्यागो नैव वरस्तनोरिति जनान्संदर्शयन्किं तपो-
योगे तापसशेखरो निजतनुं श्रीरामदासोऽत्यजन् ॥ ३४४ ॥
आदौ दुर्मतिसंगतिस्त्वसुभृतां प्रायो मनोभ्रंशिका
चेत्त्रापि भगप्रसंग उदयेत्यागस्तनोस्तद्वरः ।
स्थेयं न क्षणमात्रमित्युपदिशन्पक्षेऽतिभे सत्तमो
माघे मासि जगद्गुरुर्निजतनुं श्रीरामदासोऽत्यजन् ॥ ३४५ ॥
अस्मिन्भूत्रलये विधाय विमलां चंद्रप्रभां कोमलां
र्षति जेतुमितो नरः परपदं यो रामदासो ब्रजेत् ।
तत्रैत्रेष चिरं वसेन्न पुनरागच्छेदिति द्योतयन्
जेतुं मंददिने जनेशपदवीं श्रीरामदासो ययी ॥ ३४६ ॥
स्नातानां गुरुराजपूर्णकरुणापीयूषधारांबुभिः
श्रीगोविंदपदांबुजस्मृतिसुधास्त्रादैकनृतात्मनाम् ।

माघे प्रयाणे हेतुरित्याह (तुमाह) । यः पुंमेति । यन यस्तपायोग आस्थितस्तेन तत्रै-
षावसानं कार्यं न तु तत्परित्यज्य । आरूढपतित्वदोषस्मरणात् । अतस्तपस्येवावसान-
मकरोत् । 'तथा माघेऽप फाल्गुने' इति कोशात्तपः शकरो माघवाचकः ॥ ३४४ ॥

दुर्मतिवत्सररूपगपलाभिप्रायमाह । आदौ दुर्मतीति । आदौ दुर्मतीनां विप-
यिणा संग एव निवृत्तः । भवतु नाम सः । यथा कथंनन पारयामः परं तत्र भग-
प्रसंगः सुरतप्रसंग उपनमेच्छेत्तदा देहावसानमत्र वरं । नत्पश्यान् । 'न तथाऽस्य
भवेत्क्लेशो बंधश्चान्नप्रसंगतः' । योषि मगाद्यथा पुत्रो यथा तत्संगिपगतः ॥ इदाऽपि
युवति भिक्षुर्न स्थशेदारश्रीमपि' इति भागवतत् । तथा मम दुर्मतिस्तन्नामसंवरस-
रसंगोऽभूत् । पुनस्तत्र भगप्रसंगः फाल्गुनप्रसंगः मपीष उपनतः । अतो मया
देहस्त्वक्त इति निदर्शनं लोकसंभ्रहार्थं । कारिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं
द्वयं । अंत्योपायी पंचमश्च त्रिमं मासत्रयं स्मृतम् 'इति सुर्भिद्धांतोक्तैर्नक्षत्राणां
मासव्यपदेशत्वात् । भगः पूर्णकृष्णुनी तद्युक्ता मासः फाल्गुनः । लक्षणा 'अशी-
द्यच्' (अशी आदिभ्योऽच्) वा ॥ ३४५ ॥

मंदवारप्रयाणोऽेतुमाह । अस्मिन्निति । 'मंदवारगमने पुनरावृत्तिर्न' । नि काचि-
त्कज्योतिःशास्त्रं मनसि कुर्यात् । यो गमदासः परं पदं जेतुं गतः स तत्र
चिरं तिष्ठतु न पुनरागच्छेदिति सूचयितुं मंददिने ज्ञातेऽप्रभवत् ॥ ३४६ ॥

पुनश्च रूपगपलावसानहेतुमाह । स्नातानामिति । गुणकरुणापिठराणा सं-
स्था ग्यतिः । शुक (कृ) पक्षे आमुरभावेन स्यात् । किं तु रूपगपले दैवभावे ।

संस्था नैव च शुक्लपक्ष उदयेदेवं जनान्सूचयन्
 संस्थामाप स कृष्णपक्ष इव नः श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४७ ॥
 पुण्यादौ मधुशुक्लपक्षनवमी श्रीरामजन्मोत्सवै-
 दासस्याप्यथ तेन ता विजहमुस्ताः कृष्णपक्षस्थिताः ।
 ता एनं शरणं गता इव सतां प्राणप्रयाणोत्सवैः
 कारुण्यात्तपसि स्थितां व्यरचयत्पुण्यां शरण्याग्रणीः ॥ ३४८ ॥
 पूर्वाह्णोऽवभृथोत्सवेन भवता संभाव्यतामीदृशं
 देवौघैर्गभियाच्यते स्म पितृभिः स्वीयो पराह्वस्त्विति ।
 तत्रासावुभयानुरोधवशातस्तत्संधि मध्यंदिनं
 किं संभावयति स्म मानुपहितः श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४९ ॥
 किं युक्त्या प्रतिपादयामि बहुधा श्रीरामदासः सतां
 नाथोऽत्रातरदेपरामयशसः ख्यात्यै हनूमानिति ।
 आर्ह्यैवास्य यतः समस्तजनताश्रोत्रातिथित्वं गता
 चेत्तावत्प्रभवत्यभेदाधिपणा श्रीमन्मरुत्सूनुना ॥ ३५० ॥

गुरुर्देविको, बृहस्पतिश्च । शुक्रो देवगुरुः, पूर्वः पक्षश्च । रलयोरभेदात् । कृष्णो
 विष्णुर्वराश्च । नत्ववयः । सस्या स्थितिर्मरणं च ॥ ३४७ ॥

नवम्यां प्रयाणे हेतुमाह । पुण्यादाविति । चैत्रशुक्लनवमी रामजन्मोत्सवेनादौ
 पुण्याऽभूत् । पुनरस्य दानस्य जन्मनापि । रामदासस्य जन्माप्यस्यामेव तिथाविति
 वदंति । तेन कारणेन अतीव महत्यभूत् । ततश्च राज्ञात्याशावत्यः शुक्लपक्षस्या
 नवम्यस्ताः सर्वा गल्लफुल्लं रूपगर्तीया नवमीर्जहसुर्न भवत्योऽस्मादृश्य इति । ततश्च
 ताः सर्वा एनं शरणागता इवाभवन् । अनेनोक्तं 'पुण्यं विना न हि भवंति
 समीहितार्याः' इति तपस्तप्पतामिति । तत्र काचित्तपोयोगं कृतवती । तामयमवदत्त्वां
 प्रति जन्मोत्सवेन कृतार्थयिष्यामि । परं मम पुनर्जन्माभावः । अतः प्रयाणोत्सवेन
 भवतीं संभाव्य पुण्या करिष्यामीति । तदैव ता पुण्यतिथिं कृतवानिति ॥ ३४८ ॥

मध्यंदिनहेतुमाह । पूर्वाह्ण इति । पूर्वाह्णे वै देवानामपराह्णः पितृणां,
 मध्यंदिनं मनुष्याणामिति । तैस्तैः स्वस्वकालपुण्यत्वायाभ्यर्पितः सन्सर्वेषामपि
 पिपाय मध्यंदिनमंगीचकार । तत्र त्रयाणामपि संबधोऽस्तीति । अवभृथः मरणं ।
 'यन्मरणं तदवभृथः' इति श्रुतेः ॥ ३४९ ॥

श्रीरामदासो हनु (नृ) मदवतारत्वात् एवेत्याह । किं युक्त्येति । अस्य
 अभिधा नाम रामदास इति । सैव हनुमानयमिति बोधयति । तदर्थमुक्तिप्रपञ्चेच्छो
 न कार्य इति ॥ ३५० ॥

गद्यं । दुस्तरतरसंसारसागरपरपारदस्य, साक्षात्पारदस्यैवशारदशरा-
घरगौरवपुषो, गौरवपुषः सिंहसंहननस्याशेषतमस्तोममिस्तीदनिपुणैर्दो-
दशभिरैकैरिवोर्ध्वतिलकैरलंकृतस्य, तीव्रतरतपःप्रभावास्संभूय स्वयमय-
स्नोपनता अणिमाद्यनेकसिद्धीरेताः खलु भगवद्विमूतय इति शिरसा श्ला-
घं श्लाघं निबध्य निहिता इवातिर्पिगटा विशंकटा जहा विभाणस्य, वि-
धातृकरविलिखितमहाभाग्याक्षरपंक्तिश्रया उदयमानेन फलेनेव लघुना-
र्द्धेन घटमानललाटपट्टस्य, जातमात्र एवैष श्रुस्यंतदर्शीति दर्शयद्गद्या-
माकर्णाविशालाभ्यां नयनाभ्यां विराजमानस्य, श्रीमद्भ्रामप्रभुनामधेय-
संकीर्तननिगूढरागेणैवोष्ठपटेन विनटमानस्य, कलिमहिमगलितजीव-
नीयगुणमात्मानमनवरतनिःसरन्नामपीयूषशीकरैराप्याययितुमिष मख-
मभितः प्रकृद्भ्रमश्रुमिपेण समाश्रितौषधिजालस्य, अनेन निगीर्णमिष
श्रैगुण्यमिति सूचयता रेखात्रयेण त्रिलसत्कंठस्य, एष साक्षाद्भगवतो
रामस्य दास इत्यस्माकं दासस्य भूमंडलविसृत्वरामपि कीर्ति महिम्ना-
पसारयति न कञ्चिदिति शंकाकुलतया महता विताभरेण शुष्काभि-
र्मणीभूय कतिपयीभिरुपकंठं लुठंतीभिः कतिपयीभिश्चास्मादासकीर्तिः
स्वीयकीर्तेः सखी करणीयेति रहस्यवादं कर्तुमिष लाघवसमाश्रयेण श्रु-
त्यंतं लग्नाभिस्तुलसीभिरुपशोभमानस्य, दीनजनकाङ्क्षकंदलस्पांक्रु-
षमाणैरिव लोमभिः परिचितवक्षःपीठस्य, पुरा किल श्रेतायामसंमानि-
तया यया साम्राज्यच्युतिरभवदिति द्वापरे मथुरायां भगवता वासुदेवे-
नादावेव कृतपरिग्रहायां यस्यां सद्यः स्वसाम्राज्यसिद्धिरपादीति निपुण-
तरदर्शनेन स्वसाम्राज्यसिद्धय इव कणाकादस (इत) कुब्जापरिग्रह-
स्य, एतस्य खल्विन्द्रियगणो मुष्टिगत इव वशीभूत इति द्योतयंत्याक्षमा-
लयाभिलक्षितस्य, सकीपीनः सकीपीन इत्यंतर्गाभिताशयां 'क्रीपीनर्बतः
खलु भाग्यवंतः' इति श्रीमदाचार्यमणिति स्वस्मिन्प्रवर्तमानाभ्यां स्वामी-

गद्येन तं नमति । दुस्तरेति । गौरवं पुष्णाति तस्य । सिंहसंहननः स्वंगः ।
यपोक्तलक्षणायव इत्यर्थः । तमस्तामाऽयकारः, अज्ञानं च । श्लाघं श्लाघं श्लाघ
यित्वेति णमुलंतं । विशंकटा विशालाः । अर्बुदं 'अवाळू' इति लोके । श्रुस्यं-
तदर्शी वेदाताबलोचकः । राग.प्रेमा, रक्तिमा च । अस्माकं दासस्य तुलसीदासस्य ।
उपकंठं समीपे, कंठसन्निधौ च । राघवो रामः, लघुत्वं च । रलयोरभेदः । श्रु-
त्यंतं वेदान्तं, कर्णसामीप्यं च । स्वसाम्राज्यं ब्रह्मसाम्राज्यं, राज्यं च । रामावतारे
कुब्जा मंथरानाम्नी, कृष्णावतारे कंसदामी कुब्जानाम्नी, कुब्जा पृथिविशेषः
'कुबडी' इति । अक्षमाला स्मरणी, इन्द्रियमाला च । यः सकीपीनः स क्री

समर्थशब्दाभ्यां समर्थयितुमिव कौपीनं परिदधानस्य, समाश्रितानां मनोरथान्स्ववया पूरयाभि परमन्यत्र ज्ञानादिति तादृकौशलीं शिक्षितुमिवोपसदनसंपत्तये त्रयसा शृङ्गाकृतवपुषा पृच्छतो महाराष्ट्रान् श्रीरामदासचरणे किमपि न परिक्षीणमिति चट चट चटेति जल्पितेनोत्तरयतेव हरिचंदनेन पादुकीभ्रम समुपासितपादयुगुलस्य, सर्वांगीणामरविंदाक्षकृपाकटाक्षपातप्रभामिव शीतार्तिभोजनीमानीलपाटलां मेखलां उभयपार्श्वी (मेखलाकहयपार्श्वी) वसानस्य, ब्रह्मानंदोद्धारानिव जय रघुवीर जय रघुवीरोति मुहुर्वाक्यान्पुदाहरतो, ब्रह्मविद्विरक्तभक्तसार्वभौमस्य, श्रीरामदासस्य गुरोश्चरणसरोजयोः पंतविह्वलत्रिभितानंतप्रणतयः संवतमङ्कसंघ ॥ १ ॥

ब्रह्मया सकल मनुजजनि अवलंबुनि रामदासता राहे ।

श्रीरामदास होता वा या जनिं (नि) चाकलावगम आहे ॥ ३५१ ॥

बोधस्य यत्नं स्यज राघवस्य दासो भव त्वं यत एव बोधः ।

न दासपृष्ठं स्यजतीति गुह्यं प्रबोधयन्भाति स दासबोधः ॥ ३५२ ॥

शूरकुलकंकरं विबुधात्पारतपदांबुजद्वितयम् ।

पुयिव्यां पानः समृद्धः । आचायाः शंकराचायोः, धर्मप्रवक्तारश्च । स्वामी ऐश्वर्यवान् । समर्थः शक्तश्च । एतस्य लोके ' स्वामीसमर्थ ' इति संज्ञा प्रसिद्धा । आचार्योक्तधर्मः गङ्गाप्रवर्तितश्च प्रचरति नान्यथेऽप्यर्थः । कल्पवृक्षो हि ज्ञानवज्रं सर्वं भोगजातं ददधति । तादृकौशलीं ज्ञानप्रदानकौशलं । अक्षौ कल्पवृक्ष न (ग)वता एवं तपसा त्रपुः संश्लेष्य रामदासपदयुगं समाश्रितं तर्हि तत्र किमस्ति चेति पृच्छतो महाराष्ट्रजनास्तर्हिपभाषया चट चट चट इति उत्तरयतेवेति । 'चट' इति सर्वनाम महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धं । चट चटचटेति पादुकाशृङ्गानुकरणं च । सर्वांगीणा सर्वांगव्यापिनी । शीतार्तिः ज्ञानकीदृःज्ञः शीतपीडा च । आनीलपाटला ' दुर्मुनी ' इति लोके ॥ १ ॥

ब्रह्मयेति । मनुजजनि नृजन्म । रामदासता रामदासत्वं । या जनिचा अस्य जन्मनः । कलावगमः साकल्यं । या जनिं अत्र जने । चाकलावगमः ' चाकल ' नामकप्रामप्राप्तिः ॥ ३५१ ॥

तत्कृं दासबोधस्य प्रथं वक्तुमाह । बोधस्तेति । बोधो ज्ञानं । दासस्य पृष्ठं न त्यजति । दासस्य यत्नं गौदासीनं तत्र तपास्य तपुष्टं न एव । ' दासबोध ' इति शब्दे दासस्य पश्चाल्लभो बोधः स्पष्ट एव दृश्यते इति ॥ ३५२ ॥

रंगनाथनामानं भक्त वर्णयति । शूरेति । स च सर्वदा कचुकोष्णीषवल्ग्वधनुर्वाणादिशूरेष्वेण वर्तते स्म । रंगनाथः रूपगः, अथ च । श कृतपादवकुल तस्य भूषण, शूरकुशयोग्यभूषणशुक्तश्च । विबुधैर्देवैरादनमाराधित पदं यस्य, ब्रह्मी य

निगड्डीकृतसंस्थानं कविनायं रंगनाथमवच्छम्बे ॥ ३५३ ॥
 यस्य मनोहरनामा हरिः सहायो नरस्व नीलजः ।
 अरिवर्गं विजितवतो द्रुतसद्रतयेऽस्य की मुं विवदेत ॥ ३५४ ॥
 गंगा तत्र सरस्वती च यमुना तत्रैव संस्थाहिना
 प्रोक्ता श्रीधरकीर्तनस्य मुनिभिर्निःशेषतीर्थास्मता ।
 लोकप्रत्ययगामिनी तु विहिता सा ते (ने) न धन्यास्मना
 नैके यत्कृतकीर्तने गतिमगुर्यद्ब्रह्मरक्षोगणाः ॥ ३५५ ॥
 साधोः श्रीरंगनाथस्यायतनं चरणे हरेः ।
 इति ज्ञापयितुं गंगा यतः स्रवति नित्यशः ॥ ३५६ ॥
 आनंदं यदि संततं स्पृहयसे कुर्यास्त्वमेकं सखे
 याहि श्रीरघुनाथपादयुगलीमन्यद्वया मा क्लृषाः ।

आस्या नाम तस्य भ्राता तेनाराधितं च । निगडमस्यास्तीति निगडी । निगडीकृतं
 संस्थानं मरणं येन, निगड्डी नामा ग्रामस्तत्र संस्थानं यस्य । की ब्रह्मा, विगडव-
 स्तयोर्नायः, कवीनां ज्ञानिना नाथश्च ॥ ३५३ ॥

यस्येति । मनोहरनामा श्यामलो हरिर्यस्य सहायः । जितकामादिरियोस्तस्य द्रुतं
 सद्रतिर्न स्यादित्यत्र को विवादं कुर्यान्नकोऽपीति । यथा यस्य रंगनाथस्य मनोहरस-
 ब्बकः नीलः हरिश्चः सहाय आसीत् । तेन भाग्यनगरात्प्राप्तुष्टयेन वटग्राम-
 मागच्छतो मध्ये चैरिर्निरुद्धस्ताडित्वा शीघ्रमागच्छदिति । ' रंगनाथः निगडी-
 ग्रामान्निर्गत्य केशवस्वामिनो दर्शनार्थं भाग्यनगरं गच्छन्मध्ये वटग्रामे वसति
 चकार । तत्र जयरामस्वामिनाभ्यर्पितं । भवंतस्तु दूरं गच्छति । श्रीगुरुचरणानां
 पुण्यतिथौ कीर्तनार्थमागमनं भवितव्यं । तदवश्यमित्यगीकृत्य गतः । तत्र तु कीर्तन-
 समारंभवशात्पुण्यतिथिदिनस्मरणं नासीत् । तत्र दिने यदा संध्योपासने देहाका-
 लसंकीर्तनं कृतं तदा स्मरणं जातं । अथ तदात्वं एव निर्गस्य वामचतुष्टयेन
 वटग्राममागतः ' इत्याख्यायिकामाचक्षते ॥ ३५४ ॥

गंगेति । यत्कृतहरिकीर्तने ब्रह्मराक्षसा गतिमाप्नुंति स्मेति प्रसिद्धं ॥ ३५५ ॥
 साधोरिति । यस्य समाध्याख्यापतनाद्वागीरर्षां स्रवतीति कथयति तद्युक्तं ।
 एतस्य हरेः पद एव आयतनं । तत्र सास्येवेति । यदाचापं शिवाजीराजेनाहू-
 तो मार्गेऽधेनागच्छन्नभूत्तदा निगडीग्रामेऽथपदं प्रवाहजले निमग्नं । तत्कदावा
 ताडितोऽपि नोद्धृतवान् । तदा चायमवदद्वाह अत्रैवास्माकमापत्तमिति । ततः
 पदमुद्धृतमिति । हरेश्चस्य पदे ॥ ३५६ ॥

आनंदमूर्तिवर्गयति । आनंदमिति । रघुनाथपादयुगले आनंदो मूर्तिमान्नास्त
 इति नालंबनमितरप्रमाणानुपेक्षं । स्वतः प्रमाणमित्यर्थः । ब्रह्म वेदः । न किं दर्शयति ।

यामासाद्य समूर्तिमान्स्ववमयं वर्वत्यहो सर्वदे-
त्येवं दर्शयति स्फुटं न हि जनं किं ब्रह्मनालंबनम् ॥ ३५७ ॥

भान्वाभिधाननगरे सुरदर्शनार्थं
गच्छन्त्यथा किमपि नर्मपरैस्तुरुष्कैः।

कृष्टोऽधिबुद्धमधिदर्शयति स्म सद्यः

स्वान्वर्षभावमवतात्स हि केशवोऽस्मान् ॥ ३५८ ॥

जलाशयं स्वेन पुरा प्रविश्य संहारकृत्पत्तनमेत्य सद्यः ।

चकार शांतस्य गुरोरभीष्टं कृष्णं वितृष्णं तमहं प्रपद्ये ॥३५९॥

गद्यम् । अदूरयोपुंजं भांडीरकोपनामान्वयं वटग्रामं समासाद्य
कामं सह वयस्यः क्रीडायां स्वपृष्ठमारूढं मामवरोहणसीमामतीत्यावि-
लंबितं लंबमानस्य प्रलंबस्य प्राणनिर्वापणेन परिश्रान्तमश्रांतं सखि-
भानंदमूर्तेर्गुरो रद्भुनाथचरणाः । तत्सन्निधिमासाद्य मूर्तिमानानंदः । आनंदमूर्ते-
रित्यर्थः । आस्ते इति । वनरूपं न तु निवासरूपं । ब्रह्मनालं नाम ग्रामः कथय-
ति । ब्रह्मनालं वने रघुनायापतने समीपे आनंदमूर्त्यापतनं प्रसिद्धं ॥ ३५७ ॥

केशवस्वामिनं वर्णयति । भाग्येति । अत्रेयमाख्यायिका— केशवो हि पूर्वं
पवनकार्यपुरुष आसीत् । अथ केनचित्कारणेन विरक्तोऽभूत् । तस्य कदाचिद्वा-
ग्यनगरे देवदर्शनार्थं गच्छतः केनचित्दवनेन पूर्वपरिचितेन नर्मणा पश्चादेव तू-
ष्णीं शिलां भूत्वा स्थितं । यावत्स्वामी अग्रतो जगाम तावती शिला वृद्धा । तदद्भुतं
दृष्ट्वा पवनैरपराधः क्षमापितः ' इति । स्वान्वर्षभावः केशवभावः । प्रशस्ताः केशा
पस्य स केशवः । ' केशाहोऽन्यतरस्याम् ' इति व्याकरणसूत्रं ॥ ३५८ ॥

कृष्णाप्पानामानं जयरामस्वामिगुरुं वर्णयति । जलाशयमिति । अत्रेय-
माख्यायिका— महादेवगिरिशिखरे शांतो नाम जंगमः सिद्धोऽवात्सीत् । तच्छिष्यः
कृष्णाप्पा । शांतेन स्वदेहावसानसमये उक्तं मया काश्या ऋणं कृतमस्ति । त-
द्विदानीं निर्याप्य मयि जीवति मे ऋणपत्रमानेतव्यमिति । तदानीं कृष्णाप्पा
ब्रह्मसख इत्युक्त्वा तत्रत्यनल्लघये द्रविणं गृहीत्वा निमग्ज्य काश्यां मणिकर्णि-
काघटे उन्मत्तः । अथ ऋणनिर्यातनं कृत्वा पत्रं गृहीत्वा तदात्न एव पुनस्ते-
नैव पयाऽऽगत इति । संहारकृत् शिवः, स च । कृष्णः कृष्ण एव । यया कृष्णो
ब्रह्महायं समुद्रं प्रविश्य संहारकर्तुर्यमस्य पत्तनं गत्वा गुरोः सांहीपनेरभीष्टं
मृतपुत्रानपनरूपं चकारेति ॥ ३५९ ॥

(गद्यव्याख्या) । पुरा श्रीकृष्णो रामादिभिः सह वृदावने भांडीरवटाधः
क्रीडन्भूत् । तदा प्रलंबासुरः शिशुरूपेण तत्र प्रविश्य क्रीडायां रामं स्वपृष्ठमारूढं
जिघोसद्य दूरयनैर्वत् । तद्गत्वा बलभद्रेण स हतः । तच्छ्रमश्रांतं रामं श्रीकृष्णः

भिः समं भूरिशः परिचरतोऽस्य परमेश्वरस्यैतस्साप्रतमपि स्वमास्यंतम-
साप्रतमिति स एष इहैव तादृक् परिचर्य एव विचार्य तस्काभो रामः
प्रतीक्षमाणोऽभूत् । तावत् कलाववतरंतं तारुवदत्रामं समाश्रयंतं प्रलं-
बासुरसंपाद्विधमनेन परिश्रमवन्तं भगवन्तं श्रीकृष्णं समालोच्य त्रे-
तायां दशग्रीवरूपेण द्वापरेऽपि शिशुपालरूपेण च श्रीमच्छरणद्वेषमेवा-
जितवन्तं स्वमंडलीस्थं चैनं जयं 'मामात्मपरदंहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः।
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासु-
रीष्वेव योनिषु' इत्युचिवाभगवान्पुनरप्यासुर्यामेव योन्वां न क-
ञ्चिद्विषतीति शंकमानस्तस्मिन्प्रसाद्दिक्कारयिषया तं जयं पुरस्कृत्येव
निरंतरं यः परिचचार तमाप्तकामं जयरामं शीनानुद्धरंतमनंतं (महांतं)
सन्तं प्रति संप्रति पंतविद्वलकृतानंतनतयः संततमुदुसन्तु ॥ २ ॥

त्रिलोकीसाम्राज्यं तृणमिव यदग्रे स्फुरति तत्

पदं यत्संबंधात्परमनुभवंस्यत्र विबुधाः ।

न यत्र स्थेमानं कलयति कदाचिन्मदलवः

स कोऽप्यास्मिंश्लोके गुरुरमृतराजो विजयते ॥ ३६० ॥

यद्भूनं समजीजनस्सुमधुरं सारस्वतो मां रसः

श्लाघंते स्पृहयंति हंत विबुधा मामेश नैनं क्वचित् ।'

परिचचार । तद्वलरामो न समीचीनमिति मत्वा क्वचिदपि स्वयमेव चिरं कृष्णः
परिचर्य इति कलौ कृष्णरूपेणावतरत्रामः परिचचारव । जयेन शापवग्धेन
त्रेताद्वापरयो रावणशिशुपालरूपेण हरिद्वेष एव कृतः । तेनानिष्टं प्रसज्येतेति
स्वमंडलस्थं तं जयं पुरस्कृत्य परिचचारव । वटप्रामः बहुशिकासंकुलत्वेन एकोऽपि
सस्रनेकवटप्रापत्वेनासीदिति ग्रामव्यपदेशः । अन्यत्र बह्वर्गाव इति । अदूरे गोपुं-
जोऽस्य । अन्यत्र गोपुंजनामको ग्रामो यत्समीपेऽस्ति । भांडीरकेत्युपनाम्नः
आश्रयभूतं । भांडीरकमिति उरनाम यस्य तत्कुलस्याश्रयभूतं । वटप्रामे एतदुप-
नामकमेकं कुलं चिरवाप्तिं प्रवर्तत । प्रलंबस्य यासुरसंपदात्कत्सकीशब्दं, प्रलंबा
महती आसुरसंपात्तश्च । विधमनं नाशः । जयं पुरस्कृत्य वर्तमानो रामा जयरामो
मवर्तति ॥ २ ॥

अमृतराजादयं भक्तं वर्णयति । त्रिलोकीति । अमृतसंबंधाद्विबुधा देवाः स्वर्ग-
साम्राज्यमनुभवंति । किं च तदमृतं मादकमतएव तुच्छं । अथ तु अमृतराजः ।
यत्संबंधाद्विबुधाः संतः तत्पदं ब्रह्मपदमनुभवति । यदग्रे त्रिलोकीराज्यं तृणवद्भूति ।
किं च यत्र मदलवोऽपि नास्तीति । अमी च मम गुरोः परात्परगुरुगुरवः ॥ ३६० ॥
यद्भूनमिति । अहं सारस्वतात्सामुद्राजस्रजलदुःस्वप्नं तन्मामेव विबुधा आ-

तत्कुर्यामहमीदृशं मदधिकं सारस्वतं तं रसं
 आघंतां स्पृहयंस्वितीह (व) धरणी तेनामृतेनोषितम् ॥३६१॥

शिरःस्थितामृतकरो ज्ञानानन्ददयास्पदम् ।

समर्पितशिखानंदः सिद्धराजो विराजते ॥ ३६२ ॥

शिखेन शिरसा आख्यः कलानाथस्तमोऽबहः ।

जगदास्पदादयश्नास्ते रामश्चंद्र इवापरः ॥ ३६३ ॥

द्विश्रुतिस्त्वं द्विदकस्त्वं च तथैवैकरसज्ञता ।

नृमात्रे सहजं स्वेतद्रामे कृत्रिममप्यदः ॥ ३६४ ॥

पुरैश्च सिद्धेशकृतप्रसादो घनोदयाद्यस्य महाप्रकाराः ।

यच्छ्रियोस्त्वन्याद्यं श्रुतिपद्धतिस्थं नष्टं सरामो विद्युरद्वितीयः ॥३६५॥

द्विपंते न तु मम जनकमित्युक्तमिति मत्वेतःपरं सारस्वतं रसमेव यथा मदधिकं
 आघंतां तथा कुर्यामिति किमत्रावतीर्णमिति । यस्य सारस्वतो वाग्भवो रसः कवि-
 तारूपः अपृतादप्यातिस्वादुरिति तत्पर्यं ॥ ३६१ ॥

सिद्धराजं वर्णयति । शिर इति । शिरसि स्थितोऽमृतकरश्चंद्रो यस्य । आ-
 नंदो दया च तदास्पदं । समर्पितः शिखोरुमामहंश्रयाः आनंदो येन । सिद्धरामो
 गणेशः । अन्यत्र अमृतराजेन यस्य शिरसि हस्तः कृतः तच्छिष्य इति । अमृत-
 राजेनेन बहु शिक्षयित्वा स्वगुरुणा ज्ञानानंदाख्यानं निकटे काश्याप्रेषितः । तत्र
 तेभ्योऽपि दया संप्रदिताऽभवत् । शिखाख्यः कर्वाशाधिपो राजा छात्रीभूतस्तस्मै
 आनंददः । एते च मम परात्परगुरवः ॥ ३६२ ॥

श्रीरामचंद्रपंडितं स्तौति । शिखेनेति । चंद्रपक्षे स्पष्टं । गुरु-
 पुत्रत्वात् शिखाख्येन राज्ञा शिरसा वंद्यः । चतुःषष्टिकलानिपुणः किमेतावदेव
 न । तमसोऽज्ञानस्य नाशकः । ज्ञानदातेत्यर्थः ॥ ३६३ ॥

द्विश्रुतिस्त्वमिति । ऋग्यजूर्वरूपवेदद्वयघनाताध्ययनवान् । ज्ञानं शास्त्रीयं,
 विज्ञानमनुभव इति दृश्यवान् । शाब्दे परं च निष्णातमित्यर्थः । एकरसं ब्रह्म-
 समनुभवति सदा । अन्यत्स्पष्टं ॥ ३६४ ॥

पुरैवेति । चंद्रविलक्षणत्वमाह । चंद्रस्य आदौ शापो बतः, पश्चात्सिद्धेशेन
 गणेशानानुगृहीतः । अयं तु पूर्वमेव । चंद्रो हि घनपटलेन हतप्रभः । अयं तु घने-
 न अष्टाविक्रुतिमध्ये चरमो विकारस्तेन प्रकाशमानः । चंद्रस्य ज्येष्ठस्यवा नेत्रगतं
 तमो नश्यति । एतत्कृतज्योत्स्नया एतन्नामकेन प्रातिशारुचसूत्रैकजातीयसंबर्भ-
 रूपघनेन । श्रुतिपद्धतिस्थं वेदपाठविषयकमाध्यं, कर्णपद्धतिस्थं च । एते च मम
 परमगुरवः । एतैः श्रावणैः स्वप्न आगत्य मम गुरुचरणाः श्रित्तपोपासनादीज-
 दानेन कृतापीकृता इति ॥ ३६५ ॥

शेषो लक्ष्मण एष वै मदनजो भूत्वाऽप्यशेषात्मना
 निर्व्याजं यदसेवतास्मि कूपणो स्वर्णस्य निर्यातने ।
 तस्कार्यं स्वयमेतर्षीयचरितं श्रीराम इत्याहृतः
 कृत्वा राममिमं स्वयं तदनुजो भूत्वाऽनुकूलोऽभवत् ॥ ३६६ ॥
 ध्यानेनात्मगतं स्त्रीत्वं गतं बाह्यं विरागतः ।
 लयेन माधवीभूता राधा तन्न तयोर्भेदा ॥ ३६७ ॥
 यक्तुं वयं न शक्ताः स्मो राधायाः प्रेमगीरवम् ।
 यदस्या माधवाग्नेदो न स्याकारं विनेतरः ॥ ३६८ ॥
 सा रंगामायमना राधा स्त्रीशताविधा प्रतीपा चेत् ।
 स्यादेवानर्थकृते केशव इति लालसो बभूवास्याम् ॥ ३६९ ॥
 श्रीकंठादपि पद्मजादपि महालक्ष्म्या अपि ज्येष्ठतो-
 ऽपीष्टोऽभून्न हि केवलं भगवतः किंत्वात्मनोऽप्युद्धवः ।
 तद्धेतुः प्रतिभाति मेऽस्य कृतिनः कालत्रयाद्याधिता
 द्वेषेऽपि व्यभिचारिणी क्वचिदहो यैकातसस्वात्मता ॥ ३७० ॥

बलरामं वर्णयति । शेष इति । रामेण चितितं अयं शेषोऽप्यशेषात्मना मां
 सेवते स्म । तस्य ऋणापकरणे नान्य उपायस्तादृशकरणमन्तरेणेति कृष्णावतारे
 तं रामं कृत्वा स्वयमनुजो भूत्वा तं सेवते स्मेति ॥ ३६६ ॥

राधां वर्णयति । ध्यानेनेति । स्वाभाविकं स्त्रीत्वं ध्यानदाट्येन, बाह्यं लज्जा-
 दिकं वैराग्येण गतं । स्त्रीत्वे गते ' राध ' इति जातं । यश्च राधः स माधव एवे-
 ति तयोर्भेदो न । ' वैशाखे माधवो राधः ' इत्युभयोरैकार्प्यवेनाभेदात् ॥ ३६७ ॥
 यक्तुमिति । स्याकारेणात् ॥ ३६८ ॥

सा रंगेति । सा राधा । रंगे सुरतरंगेऽर्थाय निष्कपटं मनो यस्याः । ननु-
 धनतिलावण्यगुणोत्तमनायकलाभे तादृशा भवेदवेति चेन्न । स्त्रीशतविधा
 स्त्रीणां शतबद्धिषा प्रकारो यस्याः । एकतः स्त्रीशतं एकत इयमिति लावण्यगुणा-
 धिका । इयं प्रतीपा प्रतिकूला चेन्ममानर्थाय स्यात् । एतस्या वैपरीत्ये ' धा-
 वितशस्त्री धारा नाम । यमागारं सा ' इति जायते । तत्र धाविता सद्यःशानो-
 छीटा या शस्त्री खड्गस्तस्या धारा नाम किं यमस्य अगारं गृहं सा । मरणाय
 स्यादिति भावः । स्वयं तां प्रति विपरीतश्चेत् ' वशक ' इति भवति नाम । वश
 एव वशकः । अनर्थाय न भवति प्रयुज्यते हिनायिवेति ॥ ३६९ ॥

उद्धवः वर्णयति । श्रीकंठादपीति । मत्स्यरामकस्य हरेः सत्त्वशीलता प्रिया ।
 शिवे तामसत्त्वं । ब्रह्मणि राजसत्त्वं । स्त्रियां चंचलत्वाद्वाजसत्त्वं । बले उभयनि-
 धत्त्वं । आत्मनोऽपि सत्त्वात्मता क्वचिद्व्यभिचरत्येव । परमस्य क्वचिदपि न व्यभि-
 चरितेति प्रियत्वे हेतुः ॥ ३७० ॥

यस्योपसर्गः क्व च नास्ति लोके सदा समाकारतया स्थिता यः ।
 स उद्धवो माधव एव साक्षादित्थं कथं प्राज्ञजनैर्न वाच्यम् ॥ ३७१ ॥
 अर्जुनेन विभेद्यते द्रुभेदा अपि भूमृतः ।
 कृपामाहास्यमेतद्धि मन्ये भगवतो हरेः ॥ ३७२ ॥
 देवाधीनामिहानूनं नूनमर्जुनवैभवम् ।
 देव एवात एवायं श्रितो वासवसूनुना ॥ ३७३ ॥
 समये शरवर्षाणां श्रीदेवस्य प्रसादतः ।
 हरितस्वस्य छाभोऽभूदर्जुनस्येति सांप्रतम् ॥ ३७४ ॥
 स्वयं सहजतेजस्वी यद्यप्येष धनंजयः ।
 तथाप्यस्तौ स्फुरद्धेतिरहिप्रियसहायतः ॥ ३७५ ॥
 सर्वपार्थप्रियतमा नीलोत्पलदलप्रभा ।
 भिद्यते कृष्णतः कृष्णा स्याकारेणैव नान्यथा ॥ ३७६ ॥
 स्वधर्मपरिनिष्ठया य इह तीव्रया सादरं
 पुमानभिपुनक्ति चेद्धतनरानुकंपे हरी ।
 सुदर्शनकरो हारिर्भवति तं प्रति श्रीपति-
 निदर्शनकृतेऽत्र नः स्मरणमेति देवव्रतः ॥ ३७७ ॥

यस्मेति । उपसर्गः उपद्रवः । उद्धव इत्यस्य उपसर्गः 'उत्' नास्ति चेत्
 'धवः' इति जातं । स समाकारतया माकारयुक्तश्चेत् 'माधव' एव भवति ॥ ३७१ ॥

अर्जुनं वर्णयति । अर्जुनेनेति । अर्जुनः पार्थस्तृणं च । भूमृतः राजानः,
 पर्यताश्च ॥ ३७२ ॥

देवाधीनमिति । देवः कृष्णः, पर्जन्यश्च । अर्जुनः पार्थस्तृणं च ॥ ३७३ ॥

समयेति । शरा बाणाः, उदकानि च । श्रीदेवः कृष्णः, पर्जन्यश्च । हरि-
 तस्वं भगवतस्तत्वं, गीताभिरुपदिष्टं हरितवर्णत्वं च । अर्जुनः पार्थस्तृणं
 च ॥ ३७४ ॥

स्वयामिति । धनंजयः पार्थः । स्फुरंतो हेतय आयुधानि यस्य, ज्वालाश्च ।
 अहिप्रियः दोषशायी कृष्णः, सर्पप्रियो वायुश्च ॥ ३७५ ॥

सर्वेति । स्याकारेणात् ॥ ३७६ ॥

भीष्मं वर्णयति । स्वधर्मेति । नरोऽर्जुनः, मानवश्च । सुदर्शनं चक्रं, सुष्ठु
 दर्शनं च । यद्यपि भगवता समरसाधिन पतितं रथचक्रं धृतं न सुदर्शनं तथापि
 तदपि तः प्रायमेवेति ॥ ३७७ ॥

अनेकधातुश्रेष्ठस्य गागेयस्य लयो विना- ।

धनंजयप्रसंगेन दिव्यभावोत्तरः कुतः ॥ ३७८ ॥

यः कृष्णेन महाप्रसादसुमुखीभूतेन तूत्पादितः

कृष्णेनैव सहोषितो भगवता कृष्णेन चति स्मृतः ।

तस्त्वं कृष्णसखेन यस्य गदितं यः कृष्णकृष्णब्रुवः

सोऽयं कृष्णमयः कथं न विदुरो वाच्यः सता संसदि ॥ ३७९ ॥

न भुंके स्वाद्भ्रं विविधमपि मंदस्य भगवा-

नयो भुंके फलत्रप्यादितरात्रि तज्ज्ञान्युपसृतम् ।

खलप्रत्तं यत्तद्विषमिष परिस्वल्प्य विदुरो-

टजे गत्वाऽभुंक स्वयमहह जोञ्जालकणिकाः ॥ ३८० ॥

श्लोकेषु हंहो मम सोदरं तत्पद्यं बभूव श्रिय आसनाय ।

तत्पुंडरीकेण तदीर्ष्या किं स्थानं रमेशो गमितः किमेषः ॥ ३८१ ॥

भित्तिं कापि बद्धस्यभिसिमपरेत्येवं द्विधाऽपि श्रुति-

स्तत्रादरिं तु भिस्यभाव उचितः श्रीशंकराचार्यभिः ।

अनेकेति । अनेकधा श्रेष्ठस्य गागेयस्य भीष्मस्य लयो मृत्युर्धनंजयस्य पार्थस्य प्रसंगेन । दिव्यभावो वसुता उत्तरा यत्र । अनेकेषु धातुषु श्रेष्ठं गागेयं हेम तस्य लयो विलीनता अभिप्रसंगेन । दिव्यभावो निर्मलता उत्तरा यत्र ॥ ३७८ ॥

विदुरं वर्णयति । य इति । कृष्णेन वेदव्यासेन, कृष्णेन अर्जुनेन, कृष्ण-सखेन उद्धवेन, मैत्रेयेण च । स हि व्याससखः सतीर्ष्यत्वाद्भगवता निर्वाणसमये यस्य स्मरणं कृतं ॥ ३७९ ॥

न भुंके इति । जोञ्जाला पावनालाः ॥ ३८० ॥

पुंडरीकं वर्णयति । श्लोकेष्विति । पुंडरीकः, मितभोजं च । तेन विचारः कुतः । मम सहोदरं पद्यं श्रिय आसनाय बभूव । श्रीस्तत्रास्ते । इतीर्ष्या श्रियः पतिः स्थानं गमित इव ॥ ३८१ ॥

भित्तिभित्ति । कापि श्रुतिर्विशेषोर्भेदमाह । शौरिशोपनिषादिति । 'भिक्षो ऽचिंत्यः परमो जीवसंघातपूर्णः परो जीवसंघो ह्यपूर्णः । यतस्त्वसौ नित्यमुक्तोऽयं च बद्धस्तस्मान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेत् ' इत्यादिका । अपरा अभित्तिभैक्यमाह तत्रै-व । ' स्वनिर्णमापो हि परः स्वतंत्रस्तस्मादसौ धोष्यते नित्यमुक्तः । स एव जीवोऽ-विद्यप्राबंधमेति तस्मादो नु ब्रह्म संपद्यतेऽतः ॥ भिष्याभेदो ब्रह्मभावस्तु सत्यस्त-स्माद्विद्वांस प्रमाद्येत सत्यात् ' इति । तत्राभेदं श्रीशंकराचार्या उचितत्वेन मेनिरे । श्रीमच्छाचार्यास्तु भेदमाचिंत्यत्वेन मेनिरे । अत्र कारणं । शंकराचार्यास्तु आका-शालिगादुत्पन्नास्तेः सर्वत ईक्षिते भित्तिः कापि नास्तीति इष्टं । यथाचार्यास्तु म-

भित्तिः सर्वत ईक्षणे पुनरिति श्रीमच्चपादिरिहा-
द्ये साकाराजता तु हेतुरपरे सा मध्यगेहोत्थता ॥ ३८२ ॥

नित्यानिमेषचक्षुः सत्पक्षसमाश्रयेण मत्स्येन्द्रः ।

विहरति वनैकवृत्तिर्विमलापितुं सर्वतो भुवनम् ॥ ३८३ ॥

लोकोत्तरानुकंपी अनपार्यविभूतिरचितगोरक्षः ।

मत्स्येन्द्रो न विरक्तं कं कं कुरुते स्वकाक्षपातेन ॥ ३८४ ॥

भुवने विचरस्पनिशं शंखं जिस्वैव सर्वशो निगमम् ।

गोरक्षाय समददात्पहितशृंगोऽत्र मत्स्येन्द्रः ॥ ३८५ ॥

उद्योगेहनामभट्टादुत्पन्नास्तैरादौ सर्वत ईक्षितं तावत्परितो भित्तिरेवेति मध्यगेहस्य-
त्वात् । शंकराचार्याणां पिता क्वचित्तीर्थयात्रां कर्तुं गतवान् । पश्चात्तन्मात्राऽऽका-
क्षालिगणेषु धिरं कृता । कदाचित्तस्य महोत्सवे सर्वजनेषु पश्यत्सु आकाशालिगा-
त्तंजो निर्गत्य तस्या मूले प्रविष्टं । तेन सा गर्भवती अभवत् । अय महाजनैस्त-
रैवकृत्यमिति मत्वा न जुगुप्सा कृता । ते शंकराचार्य इति तत्प्रबंधे स्थितं ॥ ३८२ ॥

मत्स्येन्द्रनाथं वर्णयति । नित्येति । निमेषरहितज्ञानः, अनिमेषनेत्रश्च । सत्प-
क्षः साधुपक्षः, सत्पतत्रश्च । मत्स्येन्द्रः, मीनश्रेष्ठश्च । वनं विपिनं, जलं च । भुवनं
जगत्, जलं च । मत्स्यानां स्थिता जलं विमलं भवति ॥ ३८३ ॥

ल्लोकेति । अतिशयितकरणः । अनपार्याऽभोषा या भूतिर्भस्म तेन रचि-
त उत्पादितः गोरक्षो येन । 'येन कस्यैचित्पुत्रार्थेन्यै विभूतिर्दत्ता । इमां भस्मय
तव पुत्रः स्यादिति । तया गृहीत्वाऽनंतरं भीता सती तामुत्करे तत्याज । वर्षेषु
गतेषु मत्स्येन्द्र आगत्य पृष्ठवान् पुत्रः क्वास्ति । तयोक्तं मया भस्म न भक्षितं तर्हि
त्यक्तं । क । उत्करे । दर्शय । दर्शितं । तेनाहूतं । तावद्बहिर्वातः पुत्रः । तं गोरक्ष-
नाम्ना चकार ' इति समाख्यायिका । स मत्स्येन्द्रः स्वस्य यः काक्षः कटाक्षस्तस्य
पातेन कं कं विरक्तं न कुरुते अपि तु यो यो मिलितस्तं तं सर्वं । मत्स्येन्द्रो
विराटः । लोके, उत्तरे स्वपुत्रे रूपालुः । पार्यरहिताऽपार्या । सा न अनपार्या ।
तद्धती संपत्तिस्तया राचता गवां रक्षा यस्य । स्वको यः भक्षः पाशः तेन कंकं
धर्मशमं विगतरक्तं न करोति स्मेति किं ॥ ३८४ ॥

भुवनेति । यथा मत्स्यावतारो हरिर्भुवने जले विचरन् शंखासुरं जित्वा वेदं
गोवर्णिया रक्षकाय ब्रह्मणे दत्तवान् । तस्य च शृंगमभूत् । तयायं भुवने ज-
गत्ति निगमं खं जित्वा मयित्वा शं सुखं गोरक्षापाददान् । वादनायै गृहीतं शृंगं
येन ॥ ३८५ ॥

अथ नाथपथं तात कथं कथयितुं क्षमे ।
 मूर्त्ता यत्रोपलभ्यन्ते निवृत्तिज्ञानमुक्तयः ॥ ३८६ ॥
 यदि ज्ञानं च मुक्तिं च लब्धुमिच्छस्यस्यस्ततः ।
 निःसीमप्रेमभरितो निवृत्तिं नित्यमाश्रय ॥ ३८७ ॥
 यद्विलासवशादात्मवस्तु नैव प्रकाशते ।
 अलं दीपो विनाशाय तमसस्तस्य केवलम् ॥ ३८८ ॥
 सर्वथा सेवकं नामदेवं यः समुपादिशत् ।
 ब्रह्मात्मभावं विदितो गुरुः स इह खेचरः ॥ ३८९ ॥
 सिषेविविरे तृष्णिकेशं संतां नाम सहस्रराः ।
 सेवकत्वं परं नामदेव एव व्यवास्थितम् ॥ ३९० ॥
 यस्य नाम्नः पराक्यातिः सदा सर्वत्र राजते ।
 सत्यं ब्रवीमि लोकेऽत्र सदामोदरसंगतः ॥ ३९१ ॥
 श्रीरमारमणप्रेमा यत्र स्पेमानमास्थितः ।
 अतिधन्या सतां मान्या सैव नाम जनी मता ॥ ३९२ ॥
 लौकिकजनेषु साधुषु दिविपस्वपि समनुवर्तते यस्य ।

नाथपथं वर्णयति । अथेति । नाथ आदिनाथः शिवः । निवृत्तिर्निवृत्तिनाथ
 श्व । ज्ञानं, ज्ञानदेवश्च । मुक्तिर्मुक्तिनाथ च ॥ ३८६ ॥

निवृत्तिनाथं वर्णयति । यदीति । निवृत्तिं वैराग्यमाश्रितस्य क्रमेण ज्ञानमुक्ती
 भवतः । निवृत्तिनाथस्याश्रये कृते तत्र ते स्यातामेवेति ॥ ३८७ ॥

ज्ञानदेवं वर्णयति । यदिति । दीपस्तमसो नाशाय अलं समर्थः । अलं दीपो एत-
 श्चाम प्रामं पति सोऽलं दीपो ज्ञानदेवः । तत्र हि तदापतनं ॥ ३८८ ॥

नामदेवगुरुं त्रिसोबाखेचरं वर्णयति । सचंथेति । नामदेवो हि केवलं भृत्यभा-
 वं गतः श्रीपादुरंगं सिषेवे । तदा तेन खेचरानुसरणं कुर्वति संदिष्टस्तं शरणं
 गतस्तेन ज्ञानोपदेशेन सर्वत्रात्मभावं गमितः । देवं इन्द्रं । खेचरो गुरुर्बृहस्पतिः ।
 खेचरोऽयं ज्ञानदेवश्चाप्य इति वदन्ति ॥ ३८९ ॥

नामदेवं वर्णयति । सिषेविविरे इति । अत्रैव सेवकत्वं दृष्टं । सीष्यतीति सेव-
 कः सिदोलकः । 'शिपीति' लोके ॥ ३९० ॥

यस्येति । यः सर्वत्र गीयते । सदामोदरसंगतः । यद्वा । सदा मोदरसं ब्रह्मा-
 नंदरसं गतः । इमेति नामदेवस्य पिता तदुदरसंगतश्च ॥ ३९१ ॥

जनीं वर्णयति । श्रीति । यत्र नन्यां नन्मनि भगवती प्रेमा सा नाम जनी
 अतिधन्या । बान्नः नामदेवस्य जनीनामिका दासी च ॥ ३९२ ॥

साधताक्यं वर्णयति । लौकिकेति । उत्तमपुण्ययुक्तता नने । प्रेत्य देवेषु उत्त-

हृत्तमसुमनस्तासौ मालाकृत्सावताहुयो जयति ॥ ३९३ ॥
 नन्वर्षितः परस्मिन्माधवदासस्य सर्वे एवार्थः ।
 अतिसारे तत्पटकात्मक्यमिव भगवान् स्वयं न धावयतु ॥ ३९४ ॥
 विध्वस्तसमश्रुतोमो जयति द्विजराज एष आत्रेयः ।
 श्रितसज्जनैकनाथो जनार्दनो यस्य वंशोऽभूत् ॥ ३९५ ॥
 युक्तायुक्तया किमप्यगणयन् जागर्त्यहो सर्वथा
 सत्संकरूपसमर्धनाय भगवान् विन्यस्तपर्यस्तिकः ।
 यज्ञाधस्य जनार्दनो घनरसं यच्छुत्स्विति घ्यातवान्
 दत्तस्तात्रदिहोदशीवधमपि स्कंधे दधार स्वयम् ॥ ३९६ ॥
 याच्यं चेद्विदुषा हरेर्भगवतो भक्ताय याच्यं यतो
 निरयं ते ददते इयार्द्रैस्तदयाः स्वाम्येकनाथो यथा ।

मदेवता । साधुषु उत्तमसाधुता च ॥ ३९३ ॥

माधवदासं वर्णयति । नन्विति । येन यो योऽर्थः संपादितः स सर्वोपि भग-
 वतेऽर्पितः । येन गृहीतस्तेनैव तस्य सर्वं कार्यं करणीयमतएव हरिस्तस्यातिसारे
 पटकात्स्वयं धावयति स्म । युक्तं चैतत् । माधवदासपदयोरर्थः । सर्वः परस्मि-
 न्नन्यपदार्थेऽर्पितः । न तत्पुरुषवदुत्तरपदे ' राजाश्च ' वत् । नाव्ययीभाषवत्पूर्वप-
 दे ' उपकुंभादी' । अन्यपदार्थेऽर्थमाणत्वाद्बहुव्रीहिरयं । तेन 'माधवः दासो यस्य'
 इत्येवार्थः । न तु 'माधवस्य दासः' इति तत्पुरुषः । दासभूतो माधवस्तत्करोतीति
 युक्तमेव ॥ ३९४ ॥

हृत्तपथं वर्णयति । विध्वस्तस्तेति । तमः अज्ञानं, तामिस्रं च । द्विजराजो विप्रेन्द्र-
 श्वंश्रुश्च । आत्रेयः अत्रिकुलोत्पन्नो दत्तः । चंद्रोऽपि तादृश एव । वंशो द्विधा । विद्या-
 या, जन्मना च । यस्य विद्यावशे जनार्दनः जनार्दनस्वामी अभूत् । स कथं । श्रितः
 सज्जन एकनाथ एतस्मात्मा शिष्यः । यस्य चंद्रस्य जन्मवंशे जनार्दनः कृष्णोऽ-
 भवन् । श्रिता ये सज्जनास्तेषामेकनाथः ॥ ३९५ ॥

एकनाथस्वामिनं वर्णयति । युक्तेति । भगवान् सद्भिः कृतं संकल्पं सर्वथा
 समर्पयितुं नागार्ते । यज्ञार्थं ज्ञानपात्रं दृष्ट्वा दत्तचरणैरुक्तं । अस्य जनार्दनो घनरसं
 पच्छुत्तु । तदा भगवता मनस्यानीतं । मया घनरसो ब्रह्मरसो देय उदकदानं च
 कर्तव्यं तर्ह्येव दत्तवाक्यस्य सर्वथा समर्पनं स्यान्नान्ययेति । एकेन जनार्दनरूपेण
 ब्रह्मरसं दत्त्वाऽपरेणोदकं दातु स्कंधे बावधं बभारिवेति । उदवाधं ' पाण-
 कावट ' इति देहाभाषायां । पर्यस्तिका पर्यकः ॥ ३९६ ॥

याच्यमिति । यदि याच्यं तर्हि भगवद्भक्तायैव याच्यं । यतस्तेऽविनाशे
 ददते । यतः एकनाथः गाऊबानाम्नः शिशोऽग्निव्यापै इह वसन्नपि ब्रह्मभागापि

प्रादादुत्तमपूरणं विबुलतो गाऊवमात्मा शिवो-
जिह्वहृद्यै निवसाग्निहाष्यय परब्रह्मप्रपञ्चीऽपि सन् ॥ ३९७ ॥

श्रीविश्वंभरलीलायोगो मुक्तेश्वरभूतिमात्तमुते ।

या हि ब्रह्माभारतरणसमुद्यमे प्राकृतान्सतृष्णत्यति ॥ ३९८ ॥

भाषंते विबुधाः सुधामधुरिमोद्गारं विधत्ते मुध
स्फारं मुग्धकुमारवागिति बुनः सा मैव किञ्चिद्वचयम् ।

आपन्नाऽस्ति चिराय यत्पुनरियं मुक्ताऽथ मुक्ताधिवा-

दुक्ता पर्वचतुष्टयी मधुरतां तस्याः किमु ब्रूमहे ॥ ३९९ ॥

(ब्रह्मभावं गतोऽपि) सत्सुत्तमपूरणं ददौ । अश्रेयमाख्यायिका 'प्रतिष्ठाननगरे काशि-
त्याकक्रियया स्वनिर्वाहकर्त्री योषिदस्सीत् । तस्याः कश्चिच्छिशुबन्धुस्त इवाभवत् । क-
दाचित्तया स्वेन साकं पाकार्यं यत्र गतवती तत्र स नीतः । तेन च तत्र पूरणं भक्षितं ।
तदाप्रभृति स पूरणं विना नैवाभुङ्क्त । माता प्रस्ता सती नायसमीपे गत्वा प्रार्थितवती
महाराजायं पूरणं विना न भुङ्क्त । मया प्रत्यहं पूरणं कुत भान्नेत्ययं । श्रीमद्वृहे श्रीह-
रिर्नैवेद्यार्थं प्रत्यहं तदस्तीत्ययं भगवत्प्रमार्दं भुञ्जानोऽत्र निवसतु । नापैरुक्तं तयेति ।
तस्मै प्रत्यहं उत्तमपूरणं दातव्यं । स तद्भुक्त्वा सर्वदा भुङ्गवद्भुञ्जारवं कुर्वन्नासीत् ।
तेन तस्य गाऊषा इति नामाभवत् । अथ नापैर्देहावसानसमये शिष्यान्प्रापुक्तं
मया भावार्थरामायणं सुदुरकांडात् कृतं । अबशिष्टं कः पूरयिष्यतीति । शिष्यै-
रुक्तं नास्माकं तादृशी शक्तिः । अथ गाऊषामाहूयोक्तं त्वमवशिष्टरामायणं पूरयेत् ।
तेनोक्तं महाप्रमाद इति । तथा चक्रे च ' इति । तथा च जीववशायां उत्तमपू-
रणं दत्तं । पश्चादपि उत्तमस्य रामचरितस्य ' उत्तमं रामचरितम् ' इत्युक्तेः पूरणं
दत्तामित्यपि विश्वंभरं दानं भगवद्भक्तानां ॥ ३९७ ॥

मुक्तेश्वरं वर्णयति । श्रुतिः । श्रीविश्वंभरस्य हरेलीलासंबंधः मुक्तेश्वरस्य ज्ञाननु-
क्तस्य भूतिं संपत्तिं शमदमादिकां तनुते । या विभूतिः प्राकृताऽज्ञानान्महाभद्रस्य
संसाररूपस्य तरणप्रसंगेन सतृष्णाङ्करोति । तद्विषयीत्कञ्च भवतिप्रति पाषात् । यथा
नायस्य लीला नाम कन्या विश्वंभरभद्राय दत्तासीत् । तस्यां मुक्तेश्वरस्य
पुत्रोऽभूत् । भूतिर्जन्म । तेन तु भारतपर्वचतुष्टयी महाराष्ट्रभाषया व्युत्कृता । प्र-
कृतप्रपञ्चवाचकान्प्रति तस्य भूतिर्देहाभारतरणसमुद्यमे ब्रह्मोपार्जि बन्धुव्यवृत्तिः ।
पर्वचतुष्टयीवदिवं व्याख्यातमभिव्यञ्जेत्समीचीनमभिव्यवृत्तिः ॥ ३९८ ॥

मुक्तेश्वरस्य पर्वचतुष्टयव्याख्याकरूपं काव्यमतिमधुरममूर्धित्वत्र हेतुमाह ब्रह्मात्मा ।
भाषंते इति । मुक्तेश्वरो जन्मप्रभृति मूक आसीत् । यदा च नायप्रसादे बोकवत्कवैव
पर्वचतुष्टयं व्याख्यातं तन्मधुरतरमभूदिति युक्तं । कालभाषणं तत्रदत्तं तत्रैव
ईवदपि न व्ययमागतं । अतश्चिरसंचितत्वेन माधुर्यंभरसंबन्धं ॥ ३९९ ॥

या नाथेन समर्पिता भगवते पीयूषबुद्ध्या सिता
 या चास्वाद्य मुखामृतेन हरिणा संभाष्य दत्ता पुनः ।
 न्यस्ता साऽमृतपाणिनास्य रुदतो वक्त्रेऽग वस्सेदृशं
 ब्रूहीति प्रभुणैव तस्य बत वाक् स्वाद्दीति किं ब्रूमहे ॥ ४०० ॥
 मुक्तस्थितेः पर्वचतुष्कमार्या वदंति सर्वत्र सलोकतादि ।
 तामन्यथाऽसौ कथमंग कुर्याद्भूर्या न संतःसदतिक्रमस्य ॥४०१॥
 पूत्रं सर्वमयाचमेव हरिणा सख्या सुवर्णेन म-
 व्यस्यान्नेऽथ कृते सुवर्णमददां जातं किमेतावता ।
 चेद्दास्येऽहमसौ सुवर्णरहितोऽप्यर्ध्याथितं तत्पुन-
 दानं स्यादिति किं तथावतरता धान्यं सुदाभ्नापितम् ॥ ४०२॥
 अभंगकीर्तिग्रामेण तुकारामेण साधुना ।
 अजो दशरथो नित्यं परमानंदसंभृतः ॥ ४०३ ॥
 शृण्वन्वचांसि स जघन्यतुकोदितान्य-
 ष्यक्तान्यपि प्रमु (म) दमेति पिता प्रकामम् ।

या नाथेनेति । कदाचिन्नायचरणानां भगवत्पूजासमये रुदतं मुक्तेश्वरं कटौ
 गृहीत्वा श्रीरुष्णः स्थितोऽभूत् । नाथेन भगवतं खंडशर्करानैवेद्यमुपहृत्यामृत-
 भावनया निवेदि .. भगवता च तां स्वीकृत्य स्वमुत्रामृतेन भावयित्वा प्रसादीकृता ।
 अरे रुष्ण शिशुरपं रोदिति तदस्मा एता चारयेति निवेदिता तां श्रीरुष्णः स्वे-
 नामृतपाणिना पन्मुखे न्यस्येदृशं मधुरं ब्रूहीति वरमदात्ततस्य वाक् स्वाद्दीति
 किं वक्तव्यं ॥ ४०० ॥

मुक्तेश्वरेण पर्वचतुष्टयमेव कुतो व्याख्यातमित्यत्र हेतुमाह । मुक्तेति । मुक्त-
 स्थितेः ' सलोकता, सख्यता, समीपता, सायुज्यता ' इति पर्वचतुष्कमेवोक्तमा-
 र्यैस्तद्व्यथा कथं कार्यमिति । मम कृते. पर्वचतुष्टयमेव विषयः । यतो महदतिक्रमो
 न युक्त इति ॥ ४०१ ॥

दामाजीपंतं वर्णयति । पूर्व्वेति । 'सु' वर्णरहितो यः सुदामा स एव दामा ।
 तादृशोऽवर्तार्ये यत्सकाशे तद्वत् ॥ ४०२ ॥

तुकारामं वर्णयति । अभंगेति । अभंगरूपा (एतत्कृतपद्यविशेषनाम) याः
 कीर्तयस्तद्ग्रामेण दशा रपा देहा यस्य दशावताराः । अजो विष्णुः । अजो दश-
 रथश्च । साधुना तुकाऽपत्यरूपेण रामेण । अभंगा याः कीर्तयस्तद्ग्रामेण । तुक्
 अपत्यं ॥ ४०३ ॥

शृण्वन्वचांसि । तुकारामस्य अभंगरूपाणि वचांसि हरयेऽतिप्रियाणीति युक्तं ।
 प्राकृतः पिता जघन्येन चरमेण तुकाऽपत्येन उक्तानि अव्यक्तान्यपि शृण्वन्व-

तैः शास्त्रगर्भभरितैः किमभंगरूपै-
र्युक्तं द्रवीभवाति विश्वगुरुस्तदेषः ॥ ४०४ ॥
रक्षार्थान्यजनापितीर्ननु धनैर्नित्यं द्विजाना यदि
स्यात्संतर्पणमेष वित्तपतिना गण्यो व्ययो न कश्चित् ।
तद्योगेन हरेः प्रसाद उदितः प्राज्ञप्रकृतो यत्-
श्चात्मप्रस्यय उद्भवेदिह तुकारामं स्मरामो वयम् ॥ ४०५ ॥

ष्टो भवति । तानि चेच्छास्त्रप्रमेयभरितानि निर्वाधानि च तर्हि तुष्येदिति कि
माच्यं । अयं विश्वगुरोः जघन्यं चतुर्थं शुद्धरूपमपत्यं स तादृशं वदति तस्मा-
द्द्रवीभावो युक्तः ॥ ४०४ ॥

रक्षेति । अत्रेयमाखयापिकाः कश्चित्कृषीवलस्तुकारामं प्राह । रे मम प्रवास उप-
स्थितः । क्षेत्रं च पक्षसस्यं । तदिह त्वमत्र पक्षिणो रक्ष मम पुनरागमपर्यंतमिति ।
तथेयंगीचकार । गते क्षेत्रस्वाभिनि तुकारामस्तत्क्षेत्रमंडपिकायामपविश्य भगव-
न्नामसंकीर्तनपरोऽभूत् । प्रातस्तावत्पक्षिणो मिलिताः । तदानीमनेन विचारितं ।
क्षेत्रिणादिष्टं पक्षिणो रक्षेति । यदाहमेतान्दूरमुत्सारयामि तदेतद्रक्षणं कथं स्यादि-
ति । तदेते कामं भक्षयंतु । तैर्भक्षितुमारब्धेऽधिकाधिकाः पक्षिणः संभवति स्मेति ।
एवं क्षेत्रिण आगमनपर्यंतं सर्वं क्षेत्रं निःसस्यमभूत् । ए च तद्दृष्ट्वा तुकाराममुचे ।
अरे मंद किमिदं कृतं । अनेनेक्त यत्त्वयोपदिष्टं पक्षिरक्षणं तमया कृतं । हे हे
अनिधूर्तोऽसि तच्चल ग्रामार्थीशमकाशामिति प्रसद्य नीतः । ग्रामार्थीशेन पृष्टं अरे
किमिदं मात्रचरितं । तुकारामेणोक्त पर्येतेनादिष्टं तयाचरितमिति । तद्वैर्न्यमालो-
च्यायं दंडनीय इत्याह सः । तुका०—अहो मया सस्यं नाशितमित्युच्यते । आस्तां
नामेद । यदाहमेतादृक् नाकल्पितं तर्हि की धान्यमभवावप्यदिति ब्रूहि । कृषी०—एतावा-
न्मम धान्यराशिर्भ्रमितव्यः । तुका०— मर्दय तावद्यदि एतन्न्यूनस्तार्हि दंडमहामि ।
अयं धान्यं मर्दितं तावदुक्तमानद्विगुणो धान्यराशिरभूत् । तद्दृष्ट्वा ग्रामार्थीशो
विस्मयमापन्नः । अस्ति महानयं मिदं इति कृषीवलमुवाच । अरे यावत्स्वयोक्त
तावद्धान्यं गृहीत्वा शेषमेतस्मै प्रयच्छ । ततस्तद्धान्यं तुकारामाय दातुं प्रवृत्तः ।
तेनोक्त नानेन मम किञ्चिन्कार्यं मया श्रीपादुरंगमंदिरमारब्धं तदेतद्द्वययेन समाप-
नीयमिति । अयं ग्रामार्थीशेन हरेः प्रसादस्तद्धान्यव्ययेन निर्मितोऽभूदिति ।
द्विजा ब्राह्मणाः, पक्षिगश्च । यत्. प्रज्ञेषु विद्वंसु प्रकृतः प्रसिद्ध आत्मप्रत्ययः स्व-
रूपसाक्षात्कारः भवेत्त हरेः प्रसादोऽनुग्रहः । प्रज्ञादिशब्दभ्यः प्रकृत आत्मप्रत्ययः
स्वार्थे प्रत्ययः 'अण्प्रत्ययः' । यतः प्रसादस्तस्य प्रसादो भवति । प्रसाद एव
प्रसाद इति । 'प्रज्ञादिभ्योऽण्' इति व्याकरणं ॥ ४०५ ॥

गोरससेवी साधुप्रजतोषकरो यशोदयाशुक्लः ।
 आनन्दसुतो हरिण्य सम इत्याकरतः परं भेदः ॥ ४०६ ॥
 अरणिममुद्गतो यो गोरससेवी परिस्फुरत्कातिः ।
 आनन्दसुतोऽग्निमो भेदस्तु परं नरानरत्वेन ॥ ४०७ ॥
 प्रकटितचाण्डहरिगुणं मञ्जुमधुरवचसमरणिस्मभूतम् ।
 तं कृष्णलेखकं शुक्लमहमानन्दनन्दनं वन्दे ॥ ४०८ ॥
 तंत्रीज्ञानमुनिपुणः सश्रुतचरकातानिष्ठितप्रज्ञः ।
 नवरसनिबंधचतुरो वैद्य इवानन्दनन्दनो जयति ॥ ४०९ ॥
 यः काठ्यं किल सर्वदानत्रमहामोदप्रदं तं रसा-
 स्तस्या शास्त्रविहारदा विरसयाचक्रे पुरा वामनः ।
 सोऽयं जातमहाप्रसादविततिभूयो रसाऽधानतः
 काठ्यं भयतमं द्विजेद्भित्तिलकः प्रोच्छ्वासयामास किम् ॥ ४१० ॥

आनन्दतनयं वर्णयति । गोरसति । गोरसो वाणारसः । माधुव्रजः मता सद्यः,
 साधु गोकुलं च । यशः दया च ताभ्या यशोदयाभ्यां, यशोदानाभ्यां गोप्या च ।
 आकारतः । हरिश्चिन्मयो विप्रहः । अस्य तु पाचभौतिकः, आकारेण च । अयमा-
 नन्दसुतः स तु नदसुत इति ॥ ४०६ ॥

अरणीति । अरणी समुद्गतः । अरणिस्तन्निवासप्रामः । काष्ठमयः श्रौतपात्र-
 विशेषः येनाग्निर्मथयत सोऽप्यरणः । गोरसः वाप्रसः, घृतं च । कातिः प्रभा, कात्या-
 द्यकाव्यगणश्च । अयं नरः, अग्निस्तु अनरः देवः, अनलश्च ॥ ४०७ ॥

प्रकटितेति । प्रकटिता हरेश्वराणां गुणा येन । मञ्जु मधुरवचन रूपं ।
 अरणिनामकं नामं संभूतं । कृष्णो यो लेखः देवः स कठे यस्य । तन्नामजापीत्यर्थः ।
 शुको व्यासपुत्रः । तत्रते । अरणेः संभूतः । 'अग्निमयनममये धृतोत्तरारणेर्व्यासस्या-
 प्सरोदर्शनं न रेतः अरणी पतितं तस्माज्जातः शुक्लः' इति भारते । अन्यत्समानं ।
 कीरपक्षे । हरिहरितरूपो गुणः । अरणकृतं यो वृक्षः पिप्पलस्तत्र जातः । पिप्पलकु-
 हरसंभूतः कीरो हि सभ्यक् वदतीति लोके प्रसिद्धिः । कृष्णलेखा कठे यस्य ॥ ४०८ ॥

तंत्रीति । तंभ्यो वीणागुणाः । तंत्रीवादाने निपुणः, नाडीज्ञाने च । उत्तमशास्त्र-
 चरी । काता रम्या । निष्ठिता भगवत्परायणा । प्रज्ञा मतिर्वस्य । सुश्रुत चरक-
 नामके भाष्येदसंहिते । तदंते निष्ठिता प्रज्ञा यस्य च । नवाः रसाः शृंगारदयः,
 रसायनाग्नि च ॥ ४०९ ॥

वामनस्वामिनं वर्णयति । य इति । पूर्वं वामनो रसाया भूमेगहरणं कृत्वा
 काठ्यं शुकं विरसं कृतवान् । सर्वदानवानां मोदप्रदं । स एव कलौ तत्र जातप्र-
 साद इव रसाऽधानेन काव्यमुच्छ्वासयाचक्रे किं । काठ्यं सुरसं कृतवानित्यर्थः ।
 सर्वदा नवमोदप्रदं ॥ ४१० ॥

स्वबोधयुक्तिकौराक्ष्यं वामनस्य महाद्भुतम् ।
 गिरेरपि समुद्भूता येन चिद्वचनता द्रुतम् ॥ ४११ ॥
 वामनस्य गिरीशस्य चैकमत्यं तु सर्वथा ।
 इत्याह वामनो भूत्वा स्वयमेव निदर्शनम् ॥ ४१२ ॥
 इह मुख्यकलोपेतो कोऽभवत्कविनायकः ।
 इति मीमांस्यमाने तु मयूरेशः स्मरत्यलम् ॥ ४१३ ॥
 आर्यापितमहानंदः सर्वलोककृतादरः ।
 विराजते मयूरेशः कलाधरशिशरोमणिः ॥ ४१४ ॥
 अतिचित्रकलापाण्डुः सदारामपरस्थितिः ।
 कारिकाजनितानंदो मयूरेशो विराजते ॥ ४१५ ॥
 श्रीकालिदासकविकीर्तिकलापमुच्चैः
 कल्पामहे कथयितुं कथमल्पजल्पाः ।

स्वबोधेति । गिरिः एतन्नाम्नी तद्धार्या, गिरिः पर्वतश्च ॥ ४११ ॥
 वामनस्येति । विष्णोः शिवस्य च । परमात्मतयाऽभेदो 'हरिरेव शिवः साक्षा-
 च्छिव एव हरिः स्वयं' इत्यादिवचनजातमैकमन्यभिप्रायमित्याह । यो हि वामनः
 स गिरीशः गिरेरीश एवेति ॥ ४१२ ॥

मयूरकविं वर्णयति । इहेति । कलाभिः काव्यचानुपैरूपेतः कविनायकः क
 इति विचार्यमाणे मयूरेशः स्मृतिविषयो भवति । 'क'स्य लोपमितो गतः कवि-
 नायकः विनायको भवति । यश्च विनायकः स मयूरेश एव । 'क'लोपः प्रथमत्यागे
 मानाभावादाद्य एव विवक्षितः ॥ ४१३ ॥

आर्येति । आर्याभिः आर्याधिकारस्य गीतिभिरपि न आनंदो येन । आर्येभ्यः
 अपित इति वा । आर्या पार्यती च । सर्वलोकं यत्कविना गीयते सर्वत्र पृथ्यते
 च । चतुरः श्रेष्ठः भालचन्द्रश्च । मयूरेशः कविर्गणेशश्च ॥ ४१४ ॥

अतिचित्रेति । अतिचित्राणि यस्मिन्सः । समासात्कप् । सचासौ कलापः
 वाप्यचनं तेनाढ्यः । बहुतरयमकत्वात् । सदारावपरा स्थितिर्यस्य । रामोपामकत्वात् ।
 बहुविस्तृतप्रयस्य सारं गृहीत्वाऽल्पप्रंथेन रचनं कारिका । तामिर्जनित आनंदो
 येन । भारतभागवतरामायणादिविस्तृतप्रया येन गीतिरूपेण अल्पप्रंथेन प्रणीता इति ।
 मयूरेशः कविः ॥ बर्हिणः पक्षे । अतिचित्रः यः कलापः बर्ह । सन्नरामः तपरा स्थि-
 तिर्यस्य । कालिका मेघमाला तथा जनित आनंदो यस्य ॥ गणेशपक्षे । आश्विन-
 पीर्णमास्या पूर्णचंद्रः । ततश्चित्रामतिक्रातः पट्टराशिभोगे जाते योऽवशिष्यते स-
 चासौ कलापश्चंद्रस्तेन । मदा यः रामपरः शिवस्तत्र स्थितिपस्य । कालिका पार्श्व-
 ती तथा जनित आनंदो यस्य ॥ ४१५ ॥

कालिदासं वर्णयति । श्रीकालिदासेति । काली तस्या दासः कालिदासः ।

काव्या यदी गुरुरिति प्राथितापि लोके
 दासेन येन लघुतां गमिता बभूव ॥ ४१६ ॥
 कालीच्या लीला जो ऱ्हस्व करी असुनि दास निजलीला-।
 कवितेअ जागवुनि प्रकटुनि कवि कालिदास निजलीला ॥४१७॥
 श्रीकालिदासकविवर्यसरस्वतीयं
 किं वर्णयाम्बसितरां रसबाहिनीति ।
 वत्कालिका भगवती शुचिभावयोगा-
 वस्वामहो मुहुरनुग्रहमादधाति ॥ ४१८ ॥
 उच्चावचपदार्थानां दर्शिका रसहारिणी ।
 भारती भाति भव्यस्य भारवेर्भा रवेरिव ॥ ४१९ ॥
 युक्तं तु नैमिपारण्ये शौनकादीर्महर्षिभिः ।
 वृतः पारयितुं सूतो हरिवद्धं मनोरथम् ॥ ४२० ॥

' उच्चावचोः संज्ञाछंदसोर्बहुलम् ' इति ऱ्हस्वः । अनेन दासेन सता काव्याः ' ई ' श्रीः गुरुरपि लघुतां ऱ्हस्वत्वं प्रापिता । यस्य त्रियोऽप्रे काव्याः श्रीरल्पेति भावः । बाहुरतोऽपीदं । कालीशब्दस्य ईकारो दीर्घोऽपि यत्संबन्धेन ऱ्हस्वो जातः । कालिदास इति ॥ ४१६ ॥

कालीति । यः कालिदासः काव्या दासोऽपि संस्तःप्रसादजन्यसामर्थ्येन चिरं निद्रिता कवितां प्रबोधय निजलीलाः कविताख्याः प्रथयित्वा तामिः काव्या लीला ऱ्हसयामास । काव्या यज्ञसोऽप्यस्य पशः प्रथितमित्यतिशयोक्तिः । कथमिदमनुभवाकटमिति चेत्कालीशब्दगत ' ली ' कार ऱ्हस्वयति वा नवंति द्रष्टव्यं । ' कालिदास ' इति ॥ ४१७ ॥

श्री कालिदासेति । पतः यस्या कालिदाससरस्वत्या कालिका भगवती शुचिभावयोगेन निर्मलचित्तेन मुहुरनुग्रहं कुरुते । ततः रसबाहिनीति किं वक्तव्यं । शुचिराषाढस्तस्य भावः सत्ता तद्योगेन कालिकाया मेघपत्नेरनुग्रहश्चेद्रसबाहित्वं युज्यत इति ॥ ४१८ ॥

भारविं वर्णयति । उच्चावचेति । नानाविधपदानामर्थानां च दर्शयित्री । रसं हरते आकर्षति । तथा रवेर्भा । यथा सापि पदार्थदर्शिका । रस जलं हरति श्री-
 व्यं इति प्रसिद्ध ॥ ४१९ ॥

सूतं पुराणवक्तारं वर्णयति । युक्तमिति । सूतः सारयिश्च । हरो बद्धः यो मनोरथस्तं पारयितुं संकलीकुरु । हारभिरश्वैर्बद्धं मनोरथं शीघ्रयामिनं रथं पारयितुं गमयितु ॥ ४२० ॥

व्यायस्तमैस्तु शौनकमुख्यैर्मुनिभिर्वृतोऽभवत्सूतः ।

युक्तं पुराणवृत्तिर्बहुदोषभवोपतापशमनाय ॥ ४२१ ॥

पारं भवांबुधेर्गुं शौनकाद्यैर्महर्षिभिः ।

सतो वृतोऽभवद्यस्मात्सूतः पारद इष्यते ॥ ४२२ ॥

बेष्वाक्षीत इति ह्येष निमज्जतु भवांबुधौ ।

तच्चित्रं यत्पुनर्देवाल्लब्धपोतोऽपि मज्जति ॥ ४२३ ॥

यसु भगवदपराधस्थितिमत्सदहो जघन्यकर्मरतम् ।

तत्र निलयमम्रत्वं युक्तं चित्रं तदन्यत्र ॥ ४२४ ॥

परदाररतिः फलाभिसंधिर्बहुदंभो भगकामना ममत्त्वम् ।

चरितं मुहुशीदृगस्मदीयं कथमपवर्गरसस्य भाजनं स्मः ॥४२५॥

कांतं रघुकुलतिलकं सर्वजगत्पालकं त्रिहाय जनः ।

अनुसरति नरं कांतं नानाकष्टाश्रयं शिवाशिवायम् ॥ ४२६ ॥

व्यायस्तमैरिति । अतिवृद्धानां प्रायो रोगशास्त्रे कषापचूर्णादीनि नोपयु-
ज्यंते किं तु रसायनमेव युज्यते । तच्च पुराणवृत्तिर्नीर्णमपेक्ष्यत इति ज्येष्ठतमैस्तैः
पुराणवृत्तिः सूत एव वृतः । सूतः पारदः, अन्यः प्रसिद्धः । बहुदोषेभ्यो भवति य
उपतापो रोगस्तस्य, बहुदोषो यो भवस्तस्येति च ॥ ४२१ ॥

पारमिति । सूतः प्रसिद्धः, पारदश्च ॥ ४२२ ॥

सत्प्रशंसानतरं प्रसंगादसता चरितं वर्णयति । वञ्चेति । विधिबत्पाणिगृहीत्या
भार्यायाः पुत्रोत्पादनात्पूर्वं त्यागो न युक्त इति तथा सह गृहधर्ममाचरतु । क्वा-
त्तिमत्वात् । बधोरैक्यात् बद्धो निक्षिप्तो निमज्जत्वेव । पर देवात्पोतं पुत्र यो लब्ध-
वास्तेन न संक्तव्यं । कुतः । पोतस्य नौकाया लभात् । ' तथा व्यवायः प्रजया
न रत्या ' इति शुकांतेः ॥ ४२३ ॥

गृहे निमज्जत्वं स्त्रीणां युक्तं न पुसाभिः पाह । यस्त्विति । पद्मगक्तोऽपराधे स्थितं
तत्प्रोक्तकारित्वाभावात् । किं च निराकर्मरतं निषिद्धाचरणपरमत एतादृशास्य
निरयमम्रत्वं युक्तं । रलयोरभेदात् । निलयमम्रत्वं । भगवत्सदपरस्य अधःस्थितं
जघन्य कर्म मधुनमाचरति तादृशं कलत्र ॥ ४२४ ॥

परोति । परदाररतिः फलाभिसंधिः बहुदंभः भगकामना ममत्वं ' प, क, व, म,
म, ' इति पवर्गस्यपस्मदीयं चरितं तेन अपवर्गरसस्य भाजनं कथं स्मः ॥४२५॥

कांतमिति । यतो नगत्पालकः अतः कातः रघुतिलकः । स्वाभाविकोऽयं न
कृत्रिमः । सर्वजगत्पालक रघुतिलकशब्दौ हि कातावेव । तं हित्वा नरं कांतं कृत्वा-
नुसरति । नरो हि जीवकोट्यनर्गतत्वेनास्वतंत्रत्वात् कातो न । नास्ति च नर-
शब्दः ककारातः । तत्र कृत्रिमं कांतत्वं कृत्वानुसरति । तत्र कृते तु स नरक
एव भवति । रामं हित्वा नरानुसरणं नरकानुसरणमेवेति भावः ॥ ४२६ ॥

कोऽयं हंत महाप्नोहप्रस्तचितोऽखिलो जनः ।

अर्थस्वार्थं कर्तव्यं सत्परमार्थं त्यजत्यहो ॥ ४२७ ॥

दानं तपो मख इति त्रितयं पवित्रं नेतुं क्रमादमृतधाम गतिं क्षमं सत् ।

तत्कामदोषककुर्वं पुरुषा विधाय प्रायः सुरालयगतिं स्पृहयन्ति हंत ४२८

दानं तपो मख इति त्रितयं पवित्रं स्वानुष्ठितं परमहंसगतिं वदति ।

तत्कामदोषककुर्वं पुरुषा विधाय प्रायेण कौशिकगतिं वत कामयन्ते ४२९

दिव्यागमोद्भितमहो हरिसखमत्र यो नाभिनंदति जनः कूपणस्तमेनम् ।

वक्तुं त्रये पशुमपीति तृणोद्भितं तद्यत्पश्य पश्य परावः कियदाद्रियन्ते ४३०

बिह्वले निर्विकारेऽस्मिन्विपरीतमतिस्तु यः ।

कोऽसौ केवलमिष्येतन्महाराष्ट्रान्विचारय ॥ ४३१ ॥

मत्तः सन्धो हरिं द्वेष्टि महिषः स हि पूरुषः ।

स नाम नैव कालेनाधिष्ठितः कथमुच्यताम् ॥ ४३२ ॥

यो जातप्रस्थयः स्वार्थं यश्चाहपो वश्व कुत्सितः ।

नराक्षवस्ते नरकास्तस्संगं तूरतस्स्यजेत् ॥ ४३३ ॥

कोषामिति । अर्थस्य द्रव्यस्वार्थं परमार्थं त्यजतीति ॥ ४२७ ॥

दानमिति । अमृतधाम मोक्षधाम, पीपूषधाम च । सुरालयः स्वर्गः, मद्य-
गृहं च । [सुराणामालयः, सुरभ्या आलयश्च] ॥ ४२८ ॥

दानमिति । परमहंसानां ब्रह्मनिष्ठानां, रामहंसानां च । गतिं पदवीं । कौ-
शिक इन्द्रः, पूरुषश्च ॥ ४२९ ॥

दिव्यागममिति । दिव्यागमाः सच्छास्त्राणि तत्रोद्भितं, दिव्यागमे कल्पवृक्षे उ-
दितं च । हस्मितव भगवत्तत्त्व यो नाभिनंदति स पशुरिति वक्तुं लज्जोदिति । यतः
पशुस्तृणोद्भितमपि तृणेषु उदितं हरितत्वं हरितवर्णत्वं आदरेणाभिनंदति तुच्छो-
द्भितमपि सोऽभिनंदति ॥ ४३० ॥

बिह्वलेति । बिह्वलः पादुरंग निर्विकारः शूद्रं ब्रह्म । एवं सति तं यो नायं
कामदाः किं तु कस्यचिज्जनस्य विग्रहोऽयमिति विपरीतमार्तिं करोति स कः इति
चेन्महाराष्ट्रः कपयिष्यति तत्पृच्छ । बिह्वल इत्ययं निर्विकारः 'वि' काररहितश्चेत्
'ह्वल' इत्युक्तेरितं कम विपरीतमितिर्गः स 'लट्' इति भवति । महाराष्ट्राश्च यो
षो ब्राह्मणस्य भूच्छश्च तं तं प्राति लट् इति वदति ॥ ४३१ ॥

वश्व इति । यो हरिं भगवंतं द्वेष्टि, हरिमथं च । यो द्वेष्टि स महिष एव ।
'गोक्षयज्ञं', 'महिषमथ', 'भोतुस्त्वनफम्' इति तयोर्नैस्ववैरत्वात् । महिषश्चे-
त्कालेनाधिष्ठित एव । महिषो हि कालवाहन ॥ ४३२ ॥

यो जात इति । स्वार्थमेव यस्य ज्ञानं न परोपकारार्थं । पाप्मिनिना हि
स्वार्थं अल्पे कुत्सिते चार्थं कप्तव्यो विहितः । यथा नर एव नरकः । अयो नरः
नरकः । कुत्सितो नरः नरकः ॥ ४३३ ॥

सुवृत्तदर्शिनां बाह्येऽभ्यंतरे कठिनात्मनाम् ।

बहुधान्योपमर्दाय खलानां दृश्यते स्थितिः ॥ ४३४ ॥

अपकारस्य जनका उपकारविलोपकाः ।

पुरुषा न ततोऽन्ये तु दृश्यन्ते कठिना मम ॥ ४३५ ॥

परस्परमतिप्रेमरसेनाश्लिष्टयोर्द्वयोः ।

सन्निविश्यांतरं कर्तुं बालिशः पंडितायते ॥ ४३६ ॥

ओपधीशोऽमृतकरः सन्नर्षीदुः क्षयादितः ।

न हि प्रतिक्रियासंपत्सिद्धिर्दोषाकरे भवेत् ॥ ४३७ ॥

मा खिद्यस्व यदि खलो बहूपचरितोऽपि नोपकुरुत इति ।

गरलमलंकृतमपि किं कथय सखे स्वस्वभावमस्मृजति ॥ ४३८ ॥

कौटिल्यं शिथिलांतरत्वमपि सद्बृत्तत्वहानिं परं

पातित्यं व्रितनोति बालिशजनस्यह प्रसंगो नृणाम् ।

तादृग्बालिशदूषितस्य न पुनः शर्मप्रदः संस्तवः

प्रत्यक्षं तु न चैत्र पंकजदृशां वक्षोरुहदंद्भवत् ॥ ४३९ ॥

सुवृत्तेति । यया खलो धान्यमर्दनस्यानं बाह्यतः सुवृत्तं वर्तुलं दृश्यतेऽभ्यंतरे तु काठनं । अन्यया मर्दनासंभवात् । बहूना धान्यानामुपमर्दाय । खलः दुष्टो बाह्ये सुवृत्तः सद्वृत्तः अंतः क्रूरः । बहुधाऽन्येषामुपमर्दाय ॥ ४३४ ॥

अपकारस्येति । ये पुरुषा उपकारं विशेष्यापकारं जनयन्ति तदन्ये कठिना न । किं तु त एव कठिनाः । पुरुष इत्यत्र 'ठ'कारयुक्त 'प'कारः 'पु' तस्य लोपे 'रुप' इत्यवशिष्टं । तत्र 'अ'कारयुक्त 'प'कारः 'प' तत्र जनिने 'परुष' इति जायते । यः परुषः स कठिन एव ॥ ४३५ ॥

परस्परमिति । द्वयोः स्त्रीपुंसयोस्तरं कर्तुं बालिशः शिशुः पंडितः । उभयोः प्रेमभावात् । तथा मुहुरेतरं कर्तुं मूर्खः पांडितः । अमृतकथनादिना ॥ ४३६ ॥

ओपधीश इति । चंद्र ओपधीना राजा अमृतकरश्च । परं दोषाकरत्वात्सयी । तन्मन्यामहे पुण्यकर्म विना ओपधे न रोमं प्रतिकरति ॥ ४३७ ॥

मा खिद्यस्वेति । गरल अलंकृत मकृतं, 'अ'काररहितं च कृतं 'गर'ए-वावशिष्यते । यच्च गर तद्गरलमेव । तथा खलोऽन्यलंकृतः 'ख' इत्यवशिष्यते । यच्च खं तच्छून्यमिति ॥ ४३८ ॥

कौटिल्यमिति । यया बालिशजनस्य शिशुजनस्य प्रसंगः स्तनयोः कौटिल्यं कोटी अग्रे लानः गृह्णीतः कौटिल्यै । तद्भावः कौटिल्यं बृहच्चुक्रुवं । शिथिलात्मता । सद्वृत्तत्वस्य वर्तुलत्वस्य हानिं पतित्वं च करोति । तादृशयोर्दूषितयोः परिचयः परंपरामबंधेनापि स्वस्वदिव्यवधानेनापि न सुखदः । प्रत्यक्षं तु नैव । तथा मूर्खप्रसंगः

सदसि चमत्कारकरश्चतुरतरश्चित्रबाणसंधाने ।

कोशधरोऽप्यर्थपरो रसेश्वरो जगति जयति कविराजः ॥४४०॥

मधननु परमप्रेम्णा सारस्वतरसं मुहुः ।

यो मंदरागमथिनोऽप्यसूत परमामृतम् ॥ ४४१ ॥

सरस्वती सद्युवती सत्कवीनां च भारती ।

प्रवर्तते गृह्यमाः सज्जनानंददायकाः ॥ ४४२ ॥

समलंकृताऽपि बहुधा सुगुणैरनुगंजिताऽपि नोपैति ।

कविना न विनाश्लेषं कविता विनिता च सुरसभरितत्वम् ॥४४३॥

कवयः कुरुत सुकाठ्यं नानालंकारसंकुलं तादृक् ।

येन श्रुतेन जात्वापि न भवेत्सत्सदयमनस्यलंकारः ॥ ४४४ ॥

न द्विष्मो द्विजगहसाविति धिया दोषाकरोऽप्येष सन्

सांऽयं त्वत्र बुधाय किं च कवये मद्यं जहो दुह्याति ।

कुटिल्य शैथिल्य दुर्बलत्वं पतित्वं च करोति । तादृशस्य परिचयः परपरामं बधे-
नापि न सुखदः । कुतस्तरा प्रत्यक्षमिति ॥ ४३९ ॥

अथ कवितादि वर्णयति । सदसति सभाया । चित्रा ये वाणाः ।
शङ्खास्तेषां संधाने संधाने । कोशानमरादीन् । अर्थेऽर्थालंकारविन्यासे परः ।
रमाना शगारादीनामश्वरो निबंधननिपुणः । राजपक्षे । सन् य. अपिः खड्गस्त-
स्य चमत्कारो हस्ते कृत्वा धूनन । चित्र यद्वाणानां संधानं तत्र । कोशो
द्रव्यराशिः । तथापि पुनरर्थमसादनतत्परः । रमाया भूमेश्वरः ॥ ४४० ॥

मधनंतिवति । सारस्वतं सरस्वत्याः संबन्धिन, समुद्रस्य च । मंदरो नाम यः
अग्रे पर्वतस्तेन, मदी यो रागः प्रेमा तेन च । परमममृतं ॥ ४४१ ॥

सरस्वतीति । रसः जल, रसः प्रेमरस, रसः शृंगारादि । गूढोऽदृश्यः स्मि-
तादिभाषांलप, भावानुभाषरुश्लेषश्च ॥ ४४२ ॥

समलंकृतंति । सम्प्रगलकाररूपमादिभिर्भूषिता, श्लेषाकार्णपूर-
प्रैषकादिभिश्च । गुणैः प्रसादादिभिः काव्यशाभाकरैः, रतिकोपिदत्वादिभिश्च ।
श्लेष श्लेषालंकार, आश्लेष आलिंगन विना च । रसश्चमत्कारपूर्णत्वं,
प्रसन्नचित्तत्वं च ॥ ४४३ ॥

कवय इति । नानाऽलंकारैः सकुलं सदापि यथा अनलंकारो भवेत्तथा
कुरुत । अनलंकारोऽलंभावाभावः ॥ ४४४ ॥

प्रायः कवयः उपमानदशायां चंद्रं गहयति तत्कारणमुपेतने । न द्विष्म
इति । कविना शुकाचार्येणेत्य विचारित । एष चंद्रः दोषाकरोऽपि द्विजराट्
ब्राम्हण इति कृत्वा सर्वे बधमेन न द्विष्मः । ' विधोर्नो रिपुः ' इति ज्योतिष ।

इत्थं रुष्ट इवावतीर्य बहुधैर्यं न्यक्करोतीति किं
राज्ञां सदशसा मुखैरपि नखैः स्त्रीणां जितोऽसाविति ॥ ४४५ ॥

भृशं दोषाहर्षं भजति न च निद्रां वितनुते
विधत्ते बालानां नवमदमलंकाररचनैः ।

प्रियो यः प्रौढानां नवरसनिवंधैकानिपुणः

सदाश्लेषैस्तुष्टो जयति सुकविर्जरसदृशः ॥ ४४६ ॥

अभ्युत्तिष्ठति यां प्रति कृततरं लोम्नां गणः सादरं

कर्णावर्षयतः सुखासनमथो पाद्यादिपूजाविधिम् ।

नेत्रे कल्पयतः, स्तवीति वदनं, यां साधुवादैर्मुहुः

सा साध्वी कविता जगत्सु विदिता मान्यातिधन्यात्मनाम् ॥ ४४७ ॥

महांतं कौशल्यव्ययमिह विधायैव विहिता

विचित्रा सावर्णां विविधसदलंकाररचना ।

यदेषा सर्वेषां प्रियकरणसाद्गुण्ययुगपि

प्रसादश्रेष्ठैकः सकलजनतोषं न तनुते ॥ ४४८ ॥

प्रहस्वभावश्च 'पापिनामातपीडकः' । एवं मति अयं जडो बुधाय किं च
मह्यं कवये द्रुह्यति । आस्ता नामेदमिदानीमिति रुष्टो भूमौ बहुस्वेणावतीर्य म
कविः प्रतिपद तं न्यक्करोतीति । अयं हि नल्लस्य रातोऽध्वानं प्राणं । अयं दमय-
तीमुखनिर्माणाय ब्रह्मणा पात्रे लास्य गृहीतं । तेन निर्मिते च मुखे यदवांशष्टं
पात्रे किञ्चित्तेनाय निर्मित इति । अस्या वामादनायाः नगाविरचनावै ब्रह्मणा
दिव्यहोमर्णानां रस कर्तुं मृषा कृता । रस कृत्वा नखानि निर्मितानि । उपयोग-
भावात्प्रकृता मृषेयमिति ॥ ४४५ ॥

भृशमिति । दोषाहर्षं, शरीरे हर्षं च । यमकादिभिर्मानावशाद्भिद्रा न
भजति, रतिविह्वलत्वाच्च । बालानां व्यनमिदानीं शूद्रात्कारणालंकारैः,
बालानां मुग्धानां तरुणानां च । अलंकारदानादिभिः प्रौढानां महदयानां,
प्रौढावश्यापन्नानां व्यगमनिबन्धनेन सुखतवानुर्षेण । 'बालानां वा कृतानां शैश्वरुणी
भूरिभूषणैः । सुप्रेम्णा रज्यत प्रेम्णा वृद्धा समाश्रयैरेव' इति ॥ ४४६ ॥

अभ्युत्तिष्ठतीति । यन्त्रमंगात्पात्रकृताया मयायं सा कविता सा मान्या भव-
तीति मान्यं हेतुरभ्युत्थानादिप्रकारः, आनन्दानुभूतिर्नेत्रं, पाद्यादिपूजां कुरुत
इत्यादि ॥ ४४७ ॥

गुरुदेवताप्रसादमंत्रेण कविता न सर्वतोपिकेत्याह । महानमिति । यथा केन
चित्स्वर्णकारेण सुवर्णानामलंकारा निर्मितान्त्र स्वकौशल्यमप्यतीव प्रकटितं तच्च
कौशल्यं अद्भुतानन्दकारकं । परं तु तत्र प्रसादाऽपेक्षितः । अन्यप्रकारः कषायलेप-

यो मूढो गुग्गुदोषचित्तनविधौ स्वच्छंदसा यद्वति-
र्न स्वप्नेऽपि सुवर्णसंग्रहपरव्यापारविद्धांतरः ।
सच्छब्दान्विजहाति यः स कुकविर्वेदांतविनुल्यतां
यायादेकमसौ निरंतरतया सेवेत चेत्सद्रसम् ॥ ४४३ ॥

अनर्थपदपूरिता रुचिरवृत्तहीनाऽपि यां
श्रयति किल कौरवा गुरुतिरस्कृता याऽनिशम् ।
सयोधनमतिस्तथा कुकविता तयोक्तमा
मनिर्मम मता यतो भवति कर्णसंतोपदा ॥ ४५० ॥

सर्वदानवर्चितायां रतस्य महतः कवेः ।
अंतर्गतं विजानाति गुरुपुत्रस्तु केवलम् ॥ ४५१ ॥
समलंकरोति काव्यं सुकविः कुकविश्च तदुभयं काव्यम् ।
वर्धयति सुखं सद्यः सत्सदयत्सदयं प्रविष्टमात्रं चेत् ॥ ४५२ ॥
समलंकरोति काव्यं सुकविः कुकविश्च तदुभयं काव्यं ।
अनलं तनोति चित्ते सत्सदयत्सदयं प्रविष्टमात्रं चेत् ॥ ४५३ ॥

नपूर्वकसिद्धीनिर्माणरूपः । तेन विना न चमकारिता । तथा उत्तमवर्णानामलंकार-
घटना कृतापि प्रमादमपेतत इति ॥ ४४८ ॥

यो मूढ इति । गुणाः प्रमादादयः, दोषा विरंभ्यादयः । स्वच्छंदसा न तु
पिंगल-उदोनुगंधेन । सुवर्णानां संग्रहः । तनद्रसानुगुणान् शब्दात्रयं शृंगारा-
दिभ्यं तत्तद्भावानुभावव्यभिचारिभावैर्व्यंग्य । अन्यत्र गुणा दोषाः प्रसिद्धाः ।
स्वेच्छया सुवर्णं काचन । ' नार्थधीत बहुन् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् '
इति । सद्रसं ब्रह्मरसं ॥ ४४९ ॥

अनर्थेति । मतिपते र्अनर्था भाव्यरतानि साध्याः केशकर्पणस्त्रहरणादीनि
उदानि स्थानानि तैः पूरिता । मूढत्वं चारित्र्ये तेन हीनामपि या सर्वे कौरवा अनु-
संदंत । गुरुणा द्राणेन । कवितापते । अर्थगहितानि यानि पदानि तै रुचिराणि
प्रावृणाणि यानि वृत्तानि पवित्रतामदीनि तैर्वा कृमिना रवा । शब्दाभ्येषा समूहाः
कौरवाः अत एव गुरुभिर्महाजनैः । कर्णो गंधेपः, श्रवणं च ॥ ४५० ॥

सर्वदेति । सर्वदा नया नतना या चिता, सर्वेषा दानवाना या चिता तस्या ।
स्वेः कविताकर्तुं, शुकरस्य च । अंतर्गतमभिप्राय, उदरगतं यत्किंचित् ।
गुरुपुत्रः गुरोः पुत्र इव पुत्रः सिद्धः, उपमितगुरुकुरः कचश्च ॥ ४५१ ॥

समलंकरोतीति । समलंकरोति सम्यगलंकारयुक्त, मल्लसहितं च । वर्ध
छेदनपूरणयोः । वर्धयति पूरयति, नाशयति च ॥ ४५२ ॥

समलंकरोतीति । अनलं अलंभावाभासमिति । तदुपलभिते संतोषं च ॥ ४५३ ॥

कविरहिताः कविलापा जायंते कंठशोषणायैव ।
 संमुखगतः कविश्चेद्भवति कुलपिताऽपि कविकुलपितैव ॥ ४५४ ॥
 बहुवृत्तोपकलितमप्यलंकरणयुगापि विपकथाव्यमपि ।
 कविजनकवनं चेत्कविहीनं न मनोज्ञभावमावहति ॥ ४५५ ॥
 तरंगिणी तथा वाणी पुग्ःस्थानपि भूभृतः ।
 तिरस्कृत्य समभ्येति रसिकं रसवाहिनी ॥ ४५६ ॥
 व्रजति वितानं विपुलं विरचयते सुमनसां महामोदम् ।
 अतिमुक्तकवनमपि तद्रसिकस्थलमलमपेक्षते किमपि ॥ ४५७ ॥
 सुसंगतिवशाच्छ्लोकः सुश्लोको भवति स्फुटं ।

काव्यस्य श्रोतुः कवेरभावे श्रम एवेत्याह । कवीति । कवीनां लापाः श्रोतृभिः
 रहिताश्चेत्केवलं कंठशोषणायैव । युक्तं चेत्तत् । कविलापाः 'क'कारण
 विरहिताश्चेत् 'विलापाः' भवति । ये तु विलापास्ते कंठशोषणायैव । कवेः
 श्रोतुः सद्भावे गुणमाह । कुलमितं लपिता कुलपिताऽऽबद्धवक्तुऽपि सन् यदि तस्य
 संमुखे श्रोतृत्वेन कविः स्थितश्चेत्कविकुलस्य गुरुर्भवति । श्रोताकविस्तस्य ता-
 त्पर्यवर्णनेन तं कविकुलगुरुं करोति । युक्तमिदं । यत् 'कुलपिता' इत्यस्य संमुखे
 ' कविः ' स्थितश्चेत् ' कविकुलपिता ' भवति ॥ ४५४ ॥

बहुवृत्तेति । कविजनस्य कवन भाषण कवितारूप कविभिः श्रोतृभिर्हीनं
 न मनोज्ञं भवति । कीदृशं तत् । बहुभिर्वर्तैः सहितमलंकारयुक्तं च । यि गह्वरं
 पाति विपः कृष्णः, तस्य कथयाऽऽख्य । पूर्वमस्ति न सत्यक । युक्तं चेत्तत् । कवि-
 जनकवनं ' ककार ' द्वयेन विहीनं ' विजनजन ' भवति । यत्किं मनोज्ञं स्यात् ।
 तदपि रमणीयं स्यान्नेत्याह । बहुवृत्तोपकायते । ' क ' विहीनमिति सर्वत्र ।
 बहुवृत्तोपकलितं बहुवो वृत्ता वर्तुला ये उपर्या पद्याणां सजाता यत्र तन् । अलं-
 रणभूषितं अलं पर्याप्ता यो रणस्तदर्थे वा भूषणया उपर्या । अलमिति भिन्नपदं
 वा निश्चयार्थकं । विषयस्य विषयेन दूरव्याप्यं युक्तं ॥ ४५५ ॥

तरंगिणीति । भूभृतः पर्यताम्, रात्रिश्च । रसिकं समुद्रं, रसज्ञं च ॥ ४५६ ॥

व्रजतीति । अतिमुक्ता व्यासादयस्तेषां कवन कवितावितानं विस्तरं गच्छति ।
 सुमनसा साधुना च महामोदं महानिदं रचयति । परं किमपि रसिकरूपं स्थलमपे-
 क्षते । तत्र किं वक्तव्यमप्येषा कवनं तदेपलन इति युक्तं चेत्तत् । अतिमुक्तकानां
 पुद्गलाणां वनं विस्तरं तन्सुमनसा पुण्याणां सुगंधं तर्नोति । रसिकस्थलं सजलमाल-
 बालं चेत् । पुद्गलं कुमरी, मधुमाधवी इति महागायत्री वदति ॥ ४५७ ॥

सुसंगतीति । श्लोकः सुसंगतिः समसंगतिः निर्ममरश्रोतृसमागम इत्यर्थः । तद्वशे-
 न सुश्लोकः चम्पकारातिशयवान् भवति । ' श्लोक ' इत्य यदि ' सो. ' उपसर्गस्य संग-

अलं चिकीर्षोः संसर्गाहूनः शोको भविष्यति ॥ ४५८ ॥

यस्मिन्नासुरसंपदः समभवन्नेकांततः संगताः

काव्यस्यास्य तमःसमागमवशाद्युक्तः प्रकाशो महान् ।

न स्वल्पोऽपि हि सूर्यवस्थितिमतस्तत्रापि चेत्स्तोककः

सोऽयं पूर्वतपःप्रभावमहिमा नान्यत्प्रपद्यामहे ॥ ४५९ ॥

कुटिलप्राया लक्ष्मीस्तत्र प्रभवति सरस्वती यत्र ।

प्रायः इवश्रुस्तुपयोः सौहार्दं नैव दृश्यते कापि ॥ ४६० ॥

विभाति दिवि चंद्रिका, द्विजवरस्य विद्या भुवि

प्रयाति जहाराशिरप्यतितरां प्रमोदं यया ।

तमोविशसनक्षमा कुबलयप्रकाशप्रदा

करोतु कमलोदयं कथमसावहो कथ्यतां ॥ ४६१ ॥

निश्चेत् 'मुञ्चोक्' एव । श्लोकं अलं मा मा इति निषेधं विचिकीर्षोः । अरगिकस्येन्य-
र्थः । समर्गात् श्लोको लूनश्छिन्नः स्यात् । चमत्कारभग इत्यर्थः । युक्तं चैतन् ।
' अलं ' लकाराहितं चिकीर्षोः समागमान् लूनः 'ल'कारेण ऊनः स्यात् । तथा
चैत् ' शोक ' एवापतिष्ठत इति भावः ॥ ४५८ ॥

यस्मिन्निति । यत्र काव्ये आसुरसंपदः शृंगाररमोपेना विटकथाः सर्वत्र सं-
गतास्त काव्यस्य तामसजनसमागम एव प्रकाश । न तु सुरीणा • धनामकरस्यती ।
इत्येतद्युक्तं । यत्र काव्ये शुके दैत्यसपदः संगतास्तस्य काव्यस्य शुक्रस्य प्रकाश-
स्तमसः समागम एव । न तु सूर्यस्य वसियतौ अवसियतौ । ' असाधोरूपसर्गयोः '
इत्यकारलोपः । अथ तस्य काव्यस्य सूर्यवसियतवपि चेतनताप्रकाशः । तत्र
कारणं तस्य कपेस्ताव्रतप एव । यथापूर्वे तपसि भावारभ इत्यर्थः । पूर्वभावमासे
सूर्यवसियतावपि शुक्रां दृश्यते । तृतीयप्रहरादौ ॥ ४५९ ॥

प्रायः कथया दरिद्रास्तद्धेतुमाह । कुटिलेति । स्पष्ट ॥ ४६० ॥

विभातीति । द्विजवरस्य चद्रस्य यथा चंद्रिका दिवि, तथा द्विजनेष्टस्य
विद्या भुवि । यथा चंद्रिकया जलराशिः समुद्रः प्रमोदने, तथा जडानां राशिः ।
मदा अपि कवितया मोदते । यथा चंद्रिकया तमोनाशाः, एवं विद्याप्यअज्ञान-
नाशः । यथा चंद्रिकया कुबलयानां प्रकाशो विकाराः, एवमनयापि कोः पृथ्व्या
बलये मडले प्रकाशः कालिरूपः । एव सर्वसाम्ये सति यथा चंद्रिकया कमलानामुद-
यः प्रकाशो न भवति, एवमनया कमलायाः लक्ष्म्या उदयो न स्यादिति
युक्तं ॥ ४६१ ॥

हस्ताब्जे चनुराननस्य तनया धत्ते सरस्वत्यस्यौ
सदृशं गुणिनं रमा तु जलजं धत्ते जलध्यात्मजा ।
नैकस्या गुण एव संभवति नो दोषः परस्या यतः
प्रायः कारणनिष्ठधर्मसदृशं कार्यं समुत्पद्यते ॥ ४६२ ॥
आवासं सरसीरुहं हिमकरं सदभ्रातरं क्षीरार्थं
तातं चापि नपालकीर्तिललनासौंदर्ययोः संस्तवे ।
प्रेम्णात्युत्कटकोटिनाहतधियो निर्दन्ति ये नित्यदा
धृष्टेष्वेपु कथं कृपात्रिलुलितान्कुर्यात्कटाक्षान्मा ॥ ४६३ ॥
॥ अथ संकीर्णं ॥

राजा पूर्णकलाधरः कुवलयानंदप्रदाता शुचिः
सदृत्तश्च तमोऽपहोऽमृतकरो मित्राश्रयश्चंद्रमाः ।
यायाक्षीरघुनंदनस्य तुलनामेष क्षणं पर्वणि
स्याच्चेदेकमसौ तदापि कमलानंदप्रदानक्षमः ॥ ४६४ ॥
श्रीरामो दिनकृत्कुलैकतिलकस्तोरे सरय्या वसन्
सीताश्लिष्टतनुः समीरशिगुना संसेव्यमानः सदा ।
साकेते मणिमंडपे जत्रनिकासंभारसंभात्रिते
देदीप्यच्छुचि पुष्पकं प्रतिवसल्लोकाऽशशासाखिलान् ॥ ४६५ ॥

हस्ताब्जे इति । सरस्वती यतश्चनुराननाद्ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्ना, चतुरमानन
पश्य तस्माच्च । अतः सदृशं गुणिनं धत्ते । गुणास्तेऽप्यस्तद्युक्तं सद्गुणं वीणामित्य-
र्थः । रमा जलध्यात्मजा समुद्रकन्या जडधीकन्या च । ततः जलजं कमल, जड-
सभूतं मदं च । तदेतन्मव युक्तं । कार्यं हि कारणगुणं धत्ते इति ॥ ४६२ ॥

आवासनिनि । एते कवयः राजा कीर्तेः स्त्रीणां च मैदर्ववर्णनं प्रवृत्ते ल-
क्ष्या निलय पद्यं तुच्छाकुर्वन्ति । नैतावदेव । शिवेन शिरसा श्लाघ्यं भ्रातरं
चंद्र । भगवन्निवासभूतं समुद्रं तातं च । इति रुष्टा कयमेतान्पश्येदिति युक्तमव
दारिद्र्यामिति ॥ ४६३ ॥

राजिति । रामश्चंद्र इव रामचंद्र इति उपमानं कल्पयति । तत्र पूर्णकलाधरत्वं
सदृत्तत्वंच पौर्णमास्या (स्य) तत्क्षण एव न सर्वदा । तत्क्षणस्यो यद्यपि उपमानतां
यायात् परं तु तथापि क्षणं कमलानंदप्रदो यदि स्यात्तर्हि नान्यथेति कथमपि नोपमानं
पूर्णतया सभवति । राजा भूयः, चंद्रश्च । कलाश्चतुःपाष्टः, षोडशांशश्च । कुवलयं,
भुवलय, उत्पलं च । शुचिः शुद्धः, धेतश्च । वृत्तं चारित्र्यं, वर्तुलत्वं च ।
तमः अज्ञानं, तामिस्रं च । अमृतं मोक्षं, मुधा च । मित्रं सूर्यश्च ॥ ४६४ ॥

श्रीराम इति । सूर्यवशाजोऽप्यहं नद्यास्तोरे वसन् सीताश्लिष्टः माहृतसेवित-
श्चेति जवानिकापरिवृतं पुष्पकं प्रतिवसामीति शास्ति । शीतबाधा चेत्पुष्पकं हसंती
सेव्येति देदीप्यच्छुचि दीप्तानलं ॥ ४६५ ॥

श्रीरामचंद्रे रविर्वराभूवे शासत्यभूद्भूमिरनामयेयम् ।

तथाहि सोमस्य विभावसोश्च साम्ये व्यथा प्राणभृतः कुतः स्यात् ॥४६६॥

साधे चापलतां द्विषां सहतयोत्थाप्य प्रकल्प्यानतिं

कृत्रा सत्र तथा विधाय तदिव ज्याप्रापणं कुर्वतः ।

जीवाकृष्टिमपीरा मार्गणगणो लेभे स्वलक्षं न य-

त्तपूर्णं प्रतिमार्गणं प्रतिपदं प्रत्यर्पितं प्रत्यहं ॥ ४६७ ॥

मुक्तावां स्वातिरभूज्जननीस्येवं नु रोहिणी सुषुवे ।

रत्नं किंचन सौम्यं मुक्तोत्तममृग्यमाणपदधूलि ॥ ४६८ ॥

स्त्रीष्वन्यासु सतीषु केवलमहं राज्ञः परा प्रेयसी-

स्येवं विष्टपवित्तमेव भगवानाविर्भविष्यन्कुले ।

श्रीरामेति । ' अर्षाषोमयोः साम्ये कापि बाधा नोत्पद्यते ' इति शास्त्रसिद्धं । रवि-
वंशभवत्वाद्गुणः रामचंद्रत्वाच्छातः । एवं च साम्ये सति अनामयत्वं युक्तं ॥४६६॥

साधमिति । हे ईश अयं भावः । भवता यदा चापलता धनुर्लता उत्था-
पिता हस्तेकृता, तदा शत्रूणां चापलता चपलभावः कपोऽभून् । यदा त्वया तत्र
पुनरानतिः कल्पिता, तदा शत्रुभिरपि आनतिः कृता । यदा तत्र ज्याप्रापणं मौर्व्या-
संजनं कृतं, तदैव तैर्ग्याप्रापणं भूममर्पणं कृतं । यदा जीवाकृष्टिः जीवाया ज्याया
आकर्षणं कृतं, तदैव तेषां जीवानामाकर्षणं जातं । ते हता इति भावः । अनंतरं
मार्गणस्य बाणस्य स्वलक्षं शत्रुकृतं लक्षं नासीत् इति । वीररसे तेषां वासनापूर्ति-
र्नाजायतेति कृत्वा वानवीररसे तद्वासनापूर्तिः कृता । मार्गणो बाणयाचकौ । स्व-
द्वयं, स्त्रीषु च । लक्षं शब्दं, शतसहस्रसंख्याकं च ॥ ४६७ ॥

मुक्तानामिति । रोहिणीतत्र कृष्णजन्माधिकरणं । मुक्तानां मौक्तिकानां,
हानिना च । स्वातिः जननी अभूदिति आत्मनि भर्तुः प्रीतिर्न स्यादिति सापत्न्य-
प्रसरेण रोहिणी किं चन रत्नं सुषुवे । कस्तत्रातिशय इति चेन्मुक्तोत्तमैर्ग्यमाण-
पदधूलिर्ष्यस्य तत् । ननु स्वातिरपि तादृश रत्नं नृसिंहाख्यं सुषुवे इति किं तया-
धिकं कृतमिति चेत्तत्राह । सौम्यमिति । सोमस्य भर्तुरनुरूपं पुरुषाकारत्वात् ।
' एतेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ' इति वचनादर्शनापत्तमं च । तत्तु उग्रं
उच्च वीरं महावीर्यं ' इति भ्रवर्गनाद्विजानीयं च । पुरुषसिंहाकारत्वात् ।
भतो भर्तुः संशयकुलतया तत्र प्रेमतिशयो न स्यादिति भावः ॥ ४६८ ॥

रोहिणीमक्षत्रे कृष्णजन्मकारणमाह । स्त्रीष्विति । अन्यासु अर्धन्यादिषु ।
। इहं द्रस्य, भूतेश्च । विष्टपे भुवनं वित्तं प्रसिद्धं । यद्दलणे मन्निमित्तमेव इतर-
। रङ्गुलक्ष्यं च द्रस्य ' क्षयी भावोऽपि ' इति श्लोको दत्त इत्यादि भर्तुः प्रेयस्त्वेन
स्य बाहाव्यतिशयो वर्तते एव । अयं यदि अवतरिष्यता भगवताहं सकृता

सत्कुर्याद्यदि यामलं तदिति साऽब्रूद्ब्रह्मणो तत्त-
स्तेनास्मा ज्ञानुरोषतोऽर्धित इवैनां सखकाराच्युतः ॥ ४६९ ॥
सूर्यं वर्णयति—

औषधान्वेषणक्लेशैर्भृशमुत्क्रियते कुतः ।

रुगन्धितरणे हेतुं तरणिं शरणाङ्कुर ॥ ४७० ॥

नृसिंहं वर्णयति—

वयस्य पश्य यस्यास्य पंचास्यास्यस्य वक्ष्यता ।

शस्यस्य तस्य सस्यस्य संपर्किं नु विनश्यति ॥ ४७१ ॥

शिखं वर्णयति—

योऽनंतभूषितभुजोऽधिकशैलवासः

संदर्शयन्द्रविणनायकसख्यमुच्चैः ।

भठ्याकृतिबंधुविसर्गनिबद्धभाषो

दुर्गाप्रियोऽवतु चिरं करहाटकौ नः ॥ ४७२ ॥

भविष्यामीति चेन्मम माहात्म्यस्य पराकाष्ठा स्यादिति । तदर्थं ब्रह्मणो भक्ताऽभ-
वदिति । ' रोहिण्या देवता ब्रह्मा ' इति प्रसिद्ध । ' यद्यैर्वाजनजन्मक्ष ' इति (!) भा-
गवतं । अवतरिष्यंतं भगवंतं प्रति तथा ब्रह्मणा प्रार्थितमिति तदनुरोधेन रोहिणी
सत्कृताऽभूदिव ॥ ४६९ ॥

औषधेति । तरणिं सूर्यं, नौकां च ॥ ४७० ॥

वयस्येति । हे वयस्य सखे, पश्य अस्य जनस्य पंचास्यास्यस्य सिंहानस्य
नरहरेर्वक्ष्यता चेत् शस्यस्य स्तुत्यस्य तस्य सस्यस्य धनधाण्यादेः संपर्किं विन-
श्येदापि तु न । स्वयं मोक्षसपदां वृणुते ॥ ४७१ ॥

य इति । अनंतः शेषस्तेन कयूरकटकादिकरणात् । अधिकः सर्वाधिको यः
शैलः कैलासः । कुंबरमख्यं दर्शयन् । भव्यार्थं जगत्कल्याणार्थमाकृतिर्षस्य ।
' उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ' इति श्रुतेः । बहवो विसर्गा वानानि
तैर्निबद्धा भाषा वाग्यस्य । बहुतरप्रद इति यावत् । दुर्गा भार्या यस्य । करे
हाटकं धत्तुरो यस्य । मदोत्पादनार्थं तद्वनित्वात् । ' धत्तूरः कनकावहयः ' इति-
कोशाः । यच्छिवः करहाटकः अनः करहाटकां ब्राह्मणजातिविशेषः । कयं ।
स हि ' अनंत ' दोरधारी । प्रायेण वंशले इत्यधिकशैल वासो यस्य । कशैल
इति ग्रामनाम । तत्रहि तयोः प्रायो वामः । यः दारिद्र्येऽपि समर्थतां दर्शयति । यस्त्व-
पात्रभूषणादिनोज्ज्वलाकृतिश्च । यस्य भाषा विमर्गबद्धा ' दटाः पेटी ' ' दाराः क-
दी ' ' ताकाः मोडणी ' इति । स्त्रीणां च ' नि ' कारण बद्धा ' केलिनि ' ' घे-
तलेनि ' ' पाहिलेनि ' इत्यादि । दुर्गा देवी प्रिया यस्य । उपास्यत्वात् ॥ ४७२ ॥

अस्मिन्नीशे शशीशेऽभ्युदयति न कदाऽनर्थकृतप्रातिकूल्यं
कानि चात्रा तथेमे भगवत उचिते कालिका काशिका च ।
प्रायस्त्रैकान्तरेयं जनयति हि सुतान्पंचवक्त्रांस्तथाऽहं
नातस्यागस्तु न स्यादिति गिरितनयाद्वांगलमेव शंभोः ॥ ४७३ ॥

कालिकासन्निधानेन विना शैलेन्द्रमूर्धानि ।

सानंदं नीलकंठस्य कथं स्यात्तांडवोत्सवः ॥ ४७४ ॥

कपर्दमाला धृतभैक्ष्यपात्रे भूताधिपो नृत्यति तेन मन्ये ।

आराधकोऽयं तव दंष्ट्रि षण्धेर्धतिस्तु नित्यास्य ललाटपट्टे ॥४७५॥

संसारं निजकर्मणैव भजते जंतुः परंतु घृत्रं

क्षेत्रंऽस्मिन्नविमुक्तके पशुपतौ राजन्यहो तामसे ।

स्यात्किं मुक्तिकथा नृणामिति महाकुत्साऽत्रयोः स्यादिति

त्रयः सन्नविशेषतो व्यरचयत्किं मुक्तिसत्रं शिवः ॥ ४७६ ॥

अस्मिन्निति । पार्वत्या विचारित । अयं भगवान् शशीशः शिवः साधुस्वभा-
वान् । अत्र अनर्थकृतप्रातिकूल्यं नास्ति । तत्सहचरत्वात् । अहं कालिका, एषा
काशिका काशी च तथैव मिय साप-नभावरहिते एव । परमिय पंचवक्त्रान्मु-
ताञ्जनयति । अत्र ये मृतास्ते शिवस्वरूपा भवंतीति भर्त्रनुरूपतनयजनयित्री ।
अह तु न तथा । एक पडानन गजाननं परमिति जनितवर्तीति भर्तृविरूपसुत-
जनयित्री । तस्मादियमेकानरा भर्त्रा संहति निश्चयः । तस्कादाचित्कत्यागस्तु न
स्यादिति अधांगलमेवेति । शशीश कालिका काशिका शब्दाः प्रातिकूल्येन पठि-
ता अपि अनर्थदा न भवति । काशिका शशीशेन संहकानरा समानमध्या ।
उभयोर्मध्ये क्षिकार । एकत्र दीर्घः, अन्यत्र ऋस्वः इति प्रायिकत्व ॥ ४७३ ॥

शिवस्तांडव कालानिकटे कुतः करोति तत्राह । कालिकेति । नीलकंठस्य
शिवस्य, मयूरस्य च । तांडवोत्सवः । कालिका गौरी, मेघपत्तिश्च ॥ ४७४ ॥

कपर्दमालीति । कपर्दं लटाजूट मालते धारयति । कपर्दी वराटिकास्त-
माला विभर्ति च । भैक्ष्यपात्रं कपाल, प्रपीटिका च । 'परडी' इति लोके । भूता-
धिपः शिवः, उपासकविशेषश्च । 'भूत्या' इति । आराधकः आराधनकर्ता, 'आ-
धी' इति तस्यैव मामातर । एव शिवस्तवाराधकः सरन्नः । परमस्य वीपिका
हास्तीति चेदेव विधो यो जातस्तस्य भाल एव सा कीलितेति । शिवनयने
इ वीप्तो बन्धिरास्ते ॥ ४७५ ॥

संसारमिति । न सति विमुक्ता परिमरतत् । पशुपतिः शिवः, मूर्धश्च । ता-
सः तमोगुणी, अलसश्च । आवयोः पुरप्राधीशयोर्मुक्तिमत्र । 'क्षेत्रेऽत्र तव
वेश पत्र कुत्रापि वा मृताः । रुमिकीटादयोऽप्याशु मृक्ताः सन् न चान्यथा'
ते श्रुतेः ॥ ४७६ ॥

मातैहं वर्णयति--

स्वैरबंध्यगणैर्युक्तं वैरबंधितकैरथम् ।
स्वैरबंधच्छुद्धं देवं वंदे मातैहर्भवम् ॥ ४७७ ॥
चरंतं तं तुरंगेण रजनीचूर्णभासुरम् ।
प्रचंडकरपालं श्रीमातैहं प्रणमाम्यहम् ॥ ४७८ ॥

कार्शी वर्णयति--

महादोषाचारा भयलघ्विहीना अपि महा-
श्मशाने चासीना उपितवति भृताधिपतिना ।
महामंत्रं कंचिस्सकृदुपगता एव सहस्रा
वशीकुर्वस्येते शिव शिव परा मुक्तिरमणीम् ॥ ४७९ ॥

गंगा वर्णयति--

एषादौ तु सुरापगाऽन्यदपि च ब्रह्मघ्नसंसर्गिणी
स्यादस्या गतिरस्य का नु जगतः स्यादेव दोषो मयि ।
पथेतस्य समुद्रतौ विरचयाम्येषा विचारं मना-
गप्येवं मभती समुद्रगति किं गंगाऽविशेषाऽजगत् ॥ ४८० ॥

करवीरं वर्णयति--

पत्ये श्रीः कुपिताऽत्र वस्तुमगमस्त्वेनं कृत्वा सं धिया
पश्यंत्याः किल नीरजस्थलमिहामात्सौमनस्यप्रदम् ।

स्वैरिति । स्वैः स्वर्कपिरन्या आदिष्टकार्यमपादका ये गणास्ते । वैरेण
बंधिताः कैरवा दे वा येन त । स्वैरा पश्यन्त चारी । आनच्छायामपि बलादापतितो
यो बध संसारस्तच्छुद्ध ॥ ४७७ ॥

चरंतमिति । मञ्जारिपत्र करपाल पदम् । 'करवालः करपालः' इत्युभय-
मपि कोशांतरं स्पष्ट । [रजनी निशा, हासिद्राच] । श्रीमातैहं मूर्ध्निस्तत्पक्षे । तु-
रंगेण तद्युक्तयेन रज-न्यामप्रश्रुतं चूर्णीकरणे । नाश इति यावत् । भासुराः दे-
दीप्यमाना । प्रचंडा ये करा क्रिणास्तत्पाठयति त ॥ ४७८ ॥

महादोषेति । ये नारणं कुर्वन्ति ते महादोषो भयहानाः । मनः श्मशाने भूत-
प्रेताद्यधिष्ठितेऽत्र मन्त्रज कृत्वा पशुस्त्रिय वशीकुर्वन्ति । तथा काशीस्या देशाचारं अपि
कृते येषा भय नास्ति किमननस्यादिति । महाश्मशान कार्शी । भृताधिपती
रुद्रः । महामंत्र तारक ब्रह्म । सकृदुपगता मुक्ति वशीकुर्वन्ति ॥ ४७९ ॥

एषेति । सुरापगा देवनदी, मदानदी च । [सुराणा सुराप आपगा] । ब्रह्मघ्नः
शिवः, ब्रह्महा च । शिवेन ब्रह्मघ्नः शिवः कर्तितमिति स ब्रह्मघ्न ॥ ४८० ॥

प्रत्ये इति । 'लक्ष्मीः पत्ये नारायणाय कुपिता मती वैकुण्ठ परित्यज्यात्र मुनि

अस्मिन्मधुपप्रसंगत इति श्रेष्ठं ततोऽधिष्ठिता
श्रेष्ठं किं करवोरमत्र यदसौ तद्दासत्वाक् स्वन्यथा ॥ ४८१ ॥

भूमिं वर्णयति—

अप्यवर्णं जनैरेषा गमितोष्मपरोदयम् ।

क्षमामेष प्रथयति क्षमेव क्षमेव विराजते ॥ ४८२ ॥

शास्त्रिणं वर्णयति—

अर्धाहरणकौशल्यं किं स्तुमः शास्त्रवादिनाम् ।

अठ्ययेभ्योऽपि यैरर्था निष्काश्यंते ह्यनेकशः ॥ ४८३ ॥

भूपादयोऽपि वित्रस्ता नूनं यद्दुपसर्गतः ।

विसृजति बहुनर्थास्तस्मै ते शास्त्रिणे नमः ॥ ४८४ ॥

वस्तुमगमत् ' इयमाख्यायिका ठयंकटेशमाहात्म्ये प्रसिद्धा । तु परं । एनं कुवासं
पृथ्वावाम कुमितवाम मन्वानाया नीरजस्यलं कमलस्यानं रजे रहितस्यलःवासी-
मनस्यप्रवं प्रमन्नचित्तस्वस्य कारकमामीत् । तत्र सुमनोभावः पुण्यत्वं चास्ति ।
अयं तत्र । मधुपानां मधुपानां, भृंगाणां च । मदा प्रमग इति त्रस्ता सती
इदं तु निःशेषरजस्यल मौमनस्यं प्रकर्षेण दतीत्येव सत्यमिति मन्वाना तत्परि-
त्यग्य तादृश श्रेष्ठ करवीरमेवाध्वानिष्ठविष । ननु अत्र पद्मे तस्या लक्ष्म्या वास
इति । वाक् शैफिकी, शास्त्रीया च उक्तिः । तस्याः का गतिरिति चेत् ननु
अन्यथाऽऽप्यप्रकारेण वर्तमाना साधारणैर्न ज्ञायते । यथा कस्याचिन्मज्जुधिकार्या
फस्तूरि कियत्कालं स्यापिताऽभूत् । अयं तस्या कियता कालेन निष्कास्य नी-
तायामपि तस्या वामस्तत्रास्ति । तद्दत्र स्थिताया अनंतरं गताया अपि लक्ष्म्या
वासोऽस्तीति तत्त्व । वाग्ः सुगंधः, वग्निश्च ॥ ४८१ ॥

अप्येति । ऊष्मा तापस्तस्य परः उत्कृष्टउदयो यस्मात्तादृशमवर्णं निदां
गमितापि यत्र तमामेव प्रथयति । निदितापि तमामेव कुर्वते इति । अवर्ण-
मकार । ऊष्मा प्रकारः । तस्मात्परः उदयो यस्य । 'क्षमा' इत्यत्र षकारात्पर म-
वर्णं गमिता 'क्षमा' भवति ॥ ४८२ ॥

अर्धाहरणेति । अर्थोऽभिधेय, द्रव्यं च । अव्ययाः व्ययं न कुर्वतः रूपणाः ।
अव्ययानामनेकार्थत्वम् ॥ ४८३ ॥

भूपादय इति । यस्य शास्त्रिण उभमर्गाद्विपद्रवापुनः पुनरागमनस्तवनदैव्य-
दर्शनरूपाद्रूपादयो राजादयोऽपि बहुनर्थान्विसृजति । ' भू मत्ताया ' ' पा पा-
ने ' इत्यादयो धातवोऽपि येनाभजितेन उपमर्गो गानेकार्यान्विसृजति । यथा
' प्रभवति ' ' सम्भवाति ' ' अनुभवति ' ' परिभवति इति ' । 'पान' ' अनुपानं '
॥ ४८४ ॥

वैद्यं वर्णयति--

प्रवर्ततेऽगदंकाराः सत्यंकारादनन्तरम् ।

यदाह कारे सत्येति भगवान्पाणिनिः क्रमम् ॥ ४८५ ॥

रोगिणं वर्णयति--

देवोऽपि गदी नीचैर्भूस्वादी प्राप्तरसतया प्रायः ।

कृतकार्यः पुनरेवं रसार्पकमवंचयन्नरि न चित्रम् ॥ ४८६ ॥

येन स्वस्थाः संतस्तीर्त्वा दुस्तरतरोपतापभरम् ।

तं वैद्ययोगमिह ये त्यजन्ति तान्निर्गुणाप्नरान्मम्ये ॥ ४८७ ॥

सभ्यं वर्णयति--

सभारतो यः पुरुषः स एवेदङ् न चान्यथा ।

भूरिवित्तः पुमान्यस्तु स एवेदङ् न चान्यथा ॥ ४८८ ॥

आश्चर्यं--

प्रदाय शुणिकेभ्यस्तु स्वसकाशगतं धनम् ।

आधि लब्ध्वा सुखीभूता धनिका इति विस्मयः ॥ ४८९ ॥

कामांधं--

श्रुत्वा विणोर्भक्तिमाहात्म्यचर्चा

कामांधानां मूढ्युदेतीव शूलम् ।

प्रवर्तत इति । अगदंकारा वैद्याः । सत्यकारं किंचिदानौ प्रत्यं [' मचकार ' इति प्रसिद्धं] गृहीत्वा रोगधिकित्वायां प्रवर्तते । युक्तोक्तम् । भगवता पाणिनिनाऽयं क्रम उपदिष्टः । ' कार सत्यागदस्य ' इति सूत्रे ॥ ४८५ ॥

देवोपीति । गदी गदाधरः, रोगी च । देवो महाविष्णुमपि अदी नीचैर्धाननो नम्रश्च भूत्वा । प्राप्ता रसा त्रिपदा भूः, रसापनं च येन तद्वशात्प्रायः कृतं कार्यं त्रैलोक्यपराय, अनामयं च । येन तथा मन्त्रेण रसार्पकं वर्ति, वैद्य च । अवंचयति गृहीत्वा च न । किं पुनर्नरा एव कुर्वन्ति । तत्र चित्रं न ॥ ४८६ ॥

येनन्ति । ये जना येन वैद्ययोगेन रोग तीर्त्वा न पुनर्यजन्ति त नग निर्गुणा मन्दाः । यथा ये विद्याया अयं वैद्यः सचामी यागस्तेन उपनाथं तापत्रयोपेत-
मविद्यामयं संसार तीर्त्वा पुनर्वैद्यायोगमपि त्यजन्ति ते निर्गुणाः कैवल्यमात्रः
' येन त्यजसित्यजन्ति अंते ज्ञानभ्यापि न्हानोक्ते ' (!) ॥ ४८७ ॥

सभारत इति । भारतेन महितस्त्वपरिशीलक । समाया रतः स्यात् । पश्च भूरि वित्ता विदो भावः वित्ता विद्वत्ता यस्य । स एव भूर्गवित्तं इत्थं यस्य तादृशः स्यात् । नास्ययेति ॥ ४८८ ॥

प्रदायेति । आधि मनोव्यर्था, बंधकं च । ' गहाण ' इति लोके ॥ ४८९ ॥

मूर्धादोलं ग्राम्यगीते वदन्ते

वा वाः खाशी ठीक क्याबात होहो ॥ ४९० ॥

नैय्यापिकं—

लिंगपरामर्शपरा व्यभिचारविचारका हि तर्कज्ञाः ।

कलयन्तीश्वरसिद्धिं तद्धि विपुलमत्र चित्रकृद्भवति ॥ ४९१ ॥

प्रश्नोत्तरं—

सकलंकस्य संसर्गाश्रूनं भवति गर्हितम् ।

परिपाटी वराकस्य हितमावहति ध्रुवम् ॥ ४९२ ॥

दैवं—

राजराजसखोऽप्येष महादेवोऽपि भिक्षते ।

वक्त्रं विधौ ललाटस्थे तत्रान्येषां नु का कथा ॥ ४९३ ॥

स्वभावं—

जानीमहे जगति जंतुजनस्य नूनं

योनिस्वभावसदृशी भवति क्रियेति ।

लब्ध्वाऽपि वक्षसि पदं जलराशिकन्या

श्रीवासुदेवचरणप्रवणैव नित्यम् ॥ ४९४ ॥

भैत्री—

वन्यानामपि कोशेषु सुहृदां स्त्रोदयाधिनां ।

अप्यन्ते स्त्रोदयादेव श्रीः सेयं मित्रता मता ॥ ४९५ ॥

सद्यो जातः सौहृद्बालमरालोऽधिमानसं तनुयान् ।

श्रुत्वेति । मूर्धानमादोलयित्वा । णमुल्ल । वदते । भासने आमनेपद ॥ ४९० ॥

लिंगेति । लिंगस्य गुह्यस्य परामर्शः । बारवारमास्कालन । व्यभिचारः परस्त्री-
संग । एत पदार्थद्वयं न्यायशास्त्रे एतन्नामकत्वेन प्रसिद्धं । ईश्वरसिद्धिर्हि न्यायमतेरे-
ण न स्यात् । नास्तिकनिरामापेक्षत्वात् ॥ ४९१ ॥

सकलमिति । कलकेन सहितस्येत्युत्तरं । वराकस्य अनुद्धतस्येति च ॥ ४९२ ॥

राजराजइति । राजराजः कुबेरः । विधौ दैवे, चद्रे च ॥ ४९३ ॥

जानीमहइति । जलस्य स्वभावो निम्नं प्रति सर्पण ॥ ४९४ ॥

वन्यानामिति । वन्यानां वनेभवानामारण्यकानां, पद्यानां च । कोशेषु
धनगारेषु, कोशेषु च । उदयः अभिवृद्धिः, उद्भवश्च । श्रीः, लक्ष्मी, शोभा च ।
मित्रता भैत्री, सुयता च ॥ ४९५ ॥

सद्य इति । स्नेहबालहमः सद्यो जातः उभयतः पत्राणि लेख्यानि, पक्षा-
श्च पादं न प्रवर्तेरस्तदा । मानसे वित्ते, तन्नाममरसि च । विनोद विहारं मोदं

किं नु विनोदमुभयतः पत्राणि पुनर्न चेत्प्रवर्तेरन् ॥ ४९१ ॥

मित्रपत्रं—

स्वांताक्षितौ स्नेहलता समुप्ता तर्ह्येष सा स्वस्तिमतीति मन्ये ।

प्रवर्तयेच्चेत्सुमनोविनोदं पुनः पुनः पत्रवती प्रभूय ॥ ४९७ ॥

समस्यां—

चंद्रो गर्जेद्रः क्षितिनायकेंद्रो

धनुर्धरेंद्रः शिशुवाग्बिलासः ।

स्याद्दातृभोक्ता चतुरश्र कीरक्

गृहाण विद्वन् सुकलास्त एते ॥ ४९८ ॥

द्वैत्यजनोऽदितितनयान्, शीतं धन्यो जनो, पुषा युवतीः, ।

किं बलमाश्रित्य जयाति वद विद्वन्नयि गृहाण शुक्रबलम् ॥ ४९९ ॥

पर्जन्यं—

सरिच्छैलसमुद्रेषु कुतोभ्र षसु वर्षसि ।

भ्रातरेतन्मया ज्ञातं भ्रातृत्वं तत्र कारणम् ॥ ५०० ॥

शीतकालं—

अस्तं यातो दिनेशः प्रबलमथ हिमं जातमेतस्त्वभावा-

च्छीतानां मामकाना कथमिष पयसा स्यादवस्थेत्यचित्यः ।

च । कथं तनुपात्सुखगतये च न स्यादित्यापि बोद्धव्यं । मुष्टु खे गातिः, सुखप्राप्तिश्च ॥ ४९६ ॥

स्वांतेति । मनआलवाले स्नेहवल्ली उप्ता सा जावंतीति कदा मनव्यं । यदि पुनः पुनः वारंवारं । पत्राणि लेखयानि, पर्णानि च । समागत्य । सुमनोविनोदं मनसः आनंदं, पुष्पविनोदं च । प्रवर्तयति ॥ ४९७ ॥

चंद्र इति । कलाभिः सहित (१) । मुष्टुकरः शुद्धादंडो यस्य । करैः करभारैः सहितः । रलयोरैर्य । मुष्टु कुशल. करो यस्य । मुतरां कलः मधुरः सुकलः । सम्पक् धनव्ययज्ञः । मुष्टु कला गीतादयो यस्य । 'सुकलो दातृभोक्तरि' इत्यमरः ॥ ४९८ ॥

द्वैत्यजन इति । शुक्रः शुक्राचार्यः । शुक्रः अग्निः । शुक्रं रेतः ॥ ४९९ ॥

सरिदिति । अत्रेति पदं भ्रातं । 'अ' कारान्तं, भ्रातिपुत्रत्वं च ॥ ५०० ॥

शीतकाले जलाशयान्निर्गच्छंतं धूममुत्प्रेतते । अस्तमिति । मामकानां

अंतस्मात्तुं प्रविष्टोऽनल इव रूपया तान्यथेष्ट्यंतमकं
 ज्ञात्वा निर्गच्छतोऽग्रे चलति हुतभुजो धूम एष च्वजोऽस्य ५०१
 शीतमुश्चंभानी सति म जगदिदं व्याप्तुमीष्टेऽथ तस्मि-
 न्नस्नं यातेऽस्य धुर्यं उवलनमिह समाक्रम्य नीराशयाठ्ठे ।
 कारागारे निवेष्ट्य प्रसभमथ जगद्व्याप्तमेतन्निशम्य
 प्राप्तं क्रुद्धं दिनेशं कथयति किमयं धूमदूतैः स्ववासम् ॥ ५०२ ॥
 बभ्रोजदुर्गे सुधने त्रिवलीपरिस्वावृते ।
 श्रितः किमुष्मा विजितः शीतेनातिबलीयसा ॥ ५०३ ॥
 यथं चरान्तः शयितः स पौरस्त्यः पयोधरः ।
 कथं शीतकथाश्रोत्रपथमभ्येतुमर्हति ॥ ५०४ ॥
 हाहाहृहृहालापैर्धनं जयस्यातिसंस्तवो यत्र ।
 मकरारंभो जंभभिदालय इव सहतिलोत्तमारंभः ॥ ५०५ ॥
 स्वित्नाः कंटकनिचिताः प्रकटितरागाश्च सहसिता मधुराः ।
 दामोदरदर्शनजो राधाप्रस्थायिशेष इव तिलकाः ॥ ५०६ ॥
 मत्प्रभूनां ' अन्नरापः ' इति श्रुतिः । शीतस्य जेता रविरागत इति जलाग्निर्ग-
 ष्टतः ॥ ५०९ ॥

अन्ययोः प्रसूते । शीततुरिति । धुर्यं कार्यभारिणं । सूर्यो हि स्वतेजोऽसौ
 दिनाते निधते । क्रुद्धमारक्त्यात् । आभेयकोणे तदवलोकनायेव गतं चेति
 हेयं ॥ ५०९ ॥

षड्भोजइति । बलोजशब्दमध्ये ऊष्मा ' प ' कारो दृश्यते ॥ ५०३ ॥
 यथं चरान्त इति । अचरात् प्रावरणवस्त्रातः । पौरस्त्यस्तादृश्यावस्थानंभः
 स्तन शयितश्चेच्छीतवार्ता न । कातामालिग्य सुप्तं चेन्न शीतवाधा । आकाशे
 यथा पौरस्त्यः हस्तावेत्रोत्तरभावी । सहि पूर्वस्था प्रादुर्भवति । मृगमारभ्य तु पश्च -
 त्प्रादुर्भूय पुरो गच्छति । तत्र शीतमस्ति । पौरस्त्ये तूष्मेति सर्वजनप्रसिद्धं ॥ ५०४ ॥
 हाहेति । मकरमकराणारंभः । तत्र ह्यर्थाव शीतमिति । धनजयस्याप्तः ।
 ' हा हा हू हू ' इति प्रकारैः शब्दैः सह संस्तव. परिचयः । तिलोत्तमानां दानाद्यारं-
 भेण सहितः । ' तिलभुक् तिलदाता च ' इति स्मृतेः । जंभभिदिद्रस्तस्य
 गृहं तत्र ' हाहा ' ' हूहू ' नाम गधर्वपोरालपिरर्जुनस्य सम्यक्स्तवः । प्रियपुत्र-
 त्वात् । तिलोत्तमा च रंभा च ताभ्या सहितः ॥ ५०५ ॥

स्वित्ना इति । महाराष्ट्रे शार्करतिलान् ददति भुंजते च जनाः । ते च स्वित्नाः
 स्वेनेन अक्षेष्मणा सिद्धाः । कटकैर्युक्ताः । तत्र केशरादिरंजनं कुर्वतीति प्रक-
 टितरागाः । शितया शर्करया सहिताः । अत एव मधुराः । अन्यत्र स्वेदयुक्तः । रोमा-
 चयुक्तः । प्रकटितो राग. प्रेमा " " सितेन स्मितेन सहितः । मधुरो रम्यः ॥ ५०६ ॥

वृष्णकालं—

ग्रामे मुखध्वनिं श्रुत्वा भयसंविग्रमानसा ।
त्यक्त्वा वनविहारं श्रीरंतगंतुमना इव ॥ ५०७ ॥
बहुलोत्सवो जनोऽसावृनुश्रियः पुष्पसमय इति ।
कंदर्पः कथमिव न स्वध्वजमस्मिन्नुदृढयतु ॥ ५०८ ॥

प्रातःकालं--

सूरे तूदयमासाद्य स्वप्रतापं वितन्वति ।
युक्तं नक्षत्रनिग्रहो निस्तेजस्को विलुप्यते ॥ ५०९ ॥
दोषोपचयस्तावज्जघन्यकर्मणि नरं नियोजयति ।
सुदिनं तु शुचौ कर्मणि सदसद्रस्तुस्वभाव एवायम् ॥ ५१० ॥

पुरुषचर्या--

भवित्कथं प्रलिङ्घेन नरेणातिप्रयत्नतः ।
पाणिन्याद्या ह्यविज्ञातं नरं नरकमूर्चिरे ॥ ५११ ॥
सदशन एव सदशनो विकलः किल जायते विकल एव ।
अमुरत एवासुरतस्तद्भद्रद्विनयो जनोऽविनय एव ॥ ५१२ ॥
श्रेष्ठचस्योऽज्ज्वलतैव कारणमिति प्रायो वहिर्दृष्टयः
पश्यंत्यस्य जना न कर्म सहजं किं साधु वाऽसाध्विति ।

ग्रामे इति । माघान पश्चिमधन्वीषधिरूपा लक्ष्मीमूर्त्तध्वाने 'बुवा' रषं । स
च महानर्यं विना न जायते इति ॥ ५०७ ॥

बहुलेति । पुष्पसमयः षमन, ऋतुदर्शन च । स्वध्वज प्रसिद्धः, कामाकु
शश्च ॥ ५०८ ॥

सूरे इति । सुरे सूर्ये, शूरे च । उदय प्रसिद्ध, अभिर्षाद्वि च । प्रतापमातर्प,
शौर्यं च । नक्षत्राणां क्षत्रमिन्द्रानां ॥ ५०९ ॥

दोषेति । दोषाणामुपचयो वृद्धिः, गतिरुपचयश्च । जघन्य नीच कर्म,
रतंच । सुदिनं पुण्य, दिवसश्च । शुचौ शुद्ध मत्पत्तायनस्नानादी ॥ ५१० ॥

भवित्कथमिति । अज्ञातार्थे 'क' प्रथया विहितः । अज्ञातो नरः नरक
इति ॥ ५११ ॥

सदशन इति । सदतश्चेत्यप्यगशनं भोजन यस्य । विकलः कलाशून्यः
क्लेशादिविह्वलश्च । असुषु प्राणेषु रतः बलरक्षणं चिर्कल्पुः । नास्ति सुरतं यस्य
बहुसुरतविमुखः । अविनया विनयशून्यः । नयतीति नयः 'पचाद्यच्' । अवीनां
मेघाणां नयो नेता औरध्नः 'धनगर' इत्यर्थः ॥ ५१२ ॥

श्रेष्ठचस्येति । उज्ज्वलता वपुर्वस्त्रभूषणादिभ्यवता । जघन्यकर्मणि नीचकर्म-

शृंगारो हि जघन्यकर्मसाचिवो मूर्धन्यतां प्रापितः
 शांतः पश्य जघन्यतां बत पुनर्मूर्धन्यकर्मापि सन् ॥ ५१३ ॥
 बह्वर्थतामव्ययानां विद्वदुक्तां न धारय ।
 सुप्रतिष्ठाऽत्र नास्तीति भगवान्पाणिनिर्जगौ ॥ ५१४ ॥
 सुवृत्तो बलिमूर्धन्यो घनः पीनोऽपि वा जनः ।
 बालिश (शा) स्य प्रसंगेन पतत्येव यथा स्तनः ॥ ५१५ ॥
 महदाधारदानाय महांतोऽहंति नेतरे ।
 अचलाधारिणो नूनमचला एव केवलम् ॥ ५१६ ॥
 द्विधापि लोके बह्वाशो विद्वानपि न राजते ।
 द्विधापि सुकलस्त्वस्मिन्नविद्वानपि राजते ॥ ५१७ ॥

भोजनं—

तनुग्रासे स एव स्यादसुग्रासेऽपि स स्मृतः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भवोन्नित्यं सुभोजनः ॥ ५१८ ॥

णि, रते च । सचिवोऽपि । मूर्धन्यतां 'शृंगारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः' इति
 'शृंगारो रसमूर्त्या' इति रसमीमांसा । जघन्यतामंतिमता, नीचतां च । मूर्धन्य
 श्रेष्ठ योगधारणादिना, निन्यानियवस्तुविवेकेन च । तस्माल्लोकयात्रायां पुरुषेणो-
 ऽज्वलेन भाव्य, न मलिनेन । 'शृंगार शुचिरुज्ज्वल.' इति कांशः ॥ ५१३ ॥

बह्वर्थतामिति । यो न व्ययं करोति स बह्वर्थः । अव्ययानां चादीना-
 मनेकापेक्षत्वं । तेषु अव्ययेषु सुपः सप्त विभक्तीनां प्रतिष्ठा नास्ति । 'अव्ययादा-
 सुपः' इति लुग्विधानात् । यो व्ययं न करोति तस्य सुतरा प्रतिष्ठापि न ॥ ५१४ ॥

सुवृत्तइति । घनो गंभीरः, कठिनश्च । सद्भूतः सच्चारित्रः, वर्तुलश्च । बलिना
 मूर्ध्नि स्थिताऽयतं बली, त्रिवर्जमस्तके स्थितश्च । बालिशो मूर्खः, शिशुश्च ।
 बालिशेन सह महता प्रसंगो न कार्य इति ॥ ५१५ ॥

महदेति । अचला पृथ्वी । अचलाः पर्वताः ॥ ५१६ ॥

द्विधापीति । बह्वी आशा यस्य । बहु अश्नाति सः । सुकलो द्रव्यस्य सम्य-
 क् व्ययं जानाति । शोभनगीतादिकलायुक्तश्च ॥ ५१७ ॥

तनुग्रास इति । तनुः स्वरूपः यो ग्रासः भोजनं तत्र सति । तनोः शरीरस्य
 ग्रासः कार्यं । असुग्रासे सुग्रासाभावे । असूना प्राणानां ग्रासः मरणमिःपर्यः ।
 तस्मात् सुष्ठु सुतरा च भोजनं यस्य तथा स्यात् । तेन जनः सुष्ठु भां कातिः
 प्रतिभा च यस्य तादृशः [सुभः] स्यात् ॥ ५१८ ॥

देशस्थं—

अधितिष्ठन्नभिमानं व्यालस्यधरः शिरःस्थितर्णभरः ।

भूतिव्ययकृत्तक्तकभक्षपरः शंकरोऽग्न्यदेशस्थः ॥ ५१९ ॥

मार्जारं—

अमृतैकलालसास्मा, विगतस्नेहः स्वकार्भकेष्वपि यः ।

गिरिकाननासनोऽयं, मार्जारः संयमीव मे भासि ॥ ५२० ॥

शृंगिणं वर्णयति—

शृंग्यर्भकोऽपि क्रुपितो घाताय महतां मतः ।

अचिरादेव यस्मासः पंचतां राजकुंजरः ॥ ५२१ ॥

धूम्रपत्री तमास्त्ररिति भाषायां । तां वर्णयति—

सुपर्णपरिशीलितो भवति साधुपूगाश्रितः

करोति सुदृढस्थितिं द्विजगणस्य साराम्बतः ।

सदा स्पृहयते सुधामिति बुधा गदाभृत्सम-

स्तमास्त्ररिति सेठ्यतां न वितनोति रागं यतः ॥ ५२२ ॥

अधीति । अभिमाना । विशेषेण आलस्यधरः । शिरस्थितः ऋणभरो ऋणे मत्तः । भूतेः सपत्तेः व्ययं करोति । तक्त तेमनं भक्षं । ' भाकरी ' इति लोके तत्र परः । अग्रचदेशस्थः ' बालेघाट्या ' द्विजः शंकर इति । स हि अहंकाराधिष्ठितः रुद्र इति प्रसिद्धः । व्यालः सर्पः । शिरस्थितः ऋणभरो जलभरो यस्य । गंगाधर इत्यर्थः । तक्तकं कालकृट तद्रक्षगपरः । भूतेर्भस्मनः व्यय करोति । बहुभस्मधारित्वात् । अग्रच ऊर्ध्वं यो देशः कैलासस्तत्र तिष्ठति ॥ ५१९ ॥

अमृतेति । अमृते दुग्धे । स्वशिशून् भक्षयति । गिरिका बालमृषिकास्तासां अनाः प्राणास्तान् नाशयति । मशयोरैक्यं । अन्यत्र [मयामपत्ते] । अमृते मासे । स्वपुत्रेष्वपि ममतः शून्यः । गिरौ कानने चासनं स्थितिर्यस्य ॥ ५२० ॥

शृंगीति । अर्भकोऽपि शृंगी वृषमहिषादिः क्रुपितो महतामपि प्राणिनां घाताय स्यात् । यतः राजकुंजरो महागजः पंचता मरणं प्राप्तः स्यात् । शृंगीनामा शमीकमुनिपुत्रस्तस्य शापेन राजकुंजरो नृपभ्रष्टः परीक्षितमरणं प्राप्तः ॥ ५२१ ॥

सुपर्णेति । सुदुपर्णानि ताब्रूलीदलानि तैः शीलितः संवितः । साधु पूग पूगफलं । द्विजगणस्य दत्ताना रदास्थितिं दाढचै । ' धूम्रपत्री दंतदाढर्चप्रदा पित्तकरी सरा (मता !) ' इति वैद्यकात् । सारः खदिरसारः । मुधा चूर्णं । अन्यत्र (गदाभृत्समे) । सुपर्णो गरुडः । साधूना सनकार्दाना पूगः समूहः । द्विजाना स्थितिं पालन । सारं अराभिः सहितं चक्र । मुधा अमृतं । एवं गदाभृता विष्णुना सम-श्वे-मर्वदा सेव्यः किन्न । यतः । राग रक्तिमान्, स्नेहं च । विष्णुस्तु वैराग्यं तनोतीति भेदः ॥ ५२२ ॥

जर्दा--

जनार्दनो नरहितो भूत्वाऽऽकारविपर्ययात् ।
 अवतीर्ण इव प्रायः स जर्देत्यभिधीयते ॥ ५२३ ॥
 भर्तुः प्रियतमं वस्तु संगृह्णानु सदा सती ।
 करोति यद्वैभवती विजयां निजसन्निधौ ॥ ५२४ ॥

सायंकालं--

संख्या प्रौढवधुर्गिनो व्रजति मां हित्वेति रागाकुला
 पृष्ठे यांस्यपि हस्तगो न स इति प्रायो विरक्ताऽभवत् ।
 तामिभ्रैर्यमुनाजलैर्हरिपदं संस्नप्य दत्त्वा पुन-
 गैधानिंदुमयास्तनोति परितस्ताराप्रसूनांजलिम् ॥ ५२५ ॥

कुङ्कुरं—

मध्यक्रतुसमय एव स्त्रियमुपगच्छत्यशेषभूतानाम् ।
 यो जागति निशायां शुनकः प्रतिभाति संयमीव मम ॥ ५२६ ॥

मरकुणं—

यो रात्रिंचरशेखरः किल दशास्यः कोणपालयाश्रयो
 षज्जाबाधितशक्तिको नृशधिरं पानुं सदा वाञ्छति ।

जनार्दनोति । धूम्रपदं एवात्वंगंकारपद्यादिमस्कृता जर्देऽप्युच्यते ।
 जनार्दनो नरेभ्यो हितः सद्भाकारस्याकृतेर्विपर्यय कृत्वा रूपान्तरं गृह्णात्वाऽव-
 तीर्ण इव । ' जनार्दनः ' ' न ' रहितं नकारद्वयेन रहितः । ' जनार्दन ' इति
 शिष्ट । तत्र ' आ ' कारस्य विपर्ययः कृतः । दकारोत्तरभावं गतश्चेत् ' जर्दा ' इति
 मपदाने ॥ ५२३ ॥

भर्तुर्गिति । विजयां नाम मत्वी । पार्वत्याः जयाविजयेति, सतीद्वयं । वि-
 नया मद्द्रव्यं ' भाग ' इति । मा च शर्माः प्रिया ' शाभवी ' इत्युच्यते ॥ ५२४ ॥

संध्येति । इनः सूर्यः, स्वामी च । हरिपदं पिण्णुपदं, आकाशं च । रागः
 रक्तिमा, प्रेमा च । विरक्ता निर्विण्णा, रक्तिमहीना च ॥ ५२५ ॥

मध्येति । ऋतवः पट् । वसतादयः । त एव समयस्तस्य मध्ये वर्षाश-
 रद्वये । हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति पचर्तुपक्षे वर्षामु मध्यर्तुनमय इत्यव्ययीभावः ।
 ' तृतीयारम्भयोर्बहुलम् ' इति नामभावः । ' पारे मध्ये घट्टचा वा ' इति एकारा-
 तनिपातनेऽपि तस्य सधिवशास्त्रोपः । तादृशे काले मैथुनमाचरति । ' कुङ्कुरो
 रात्रिनागरः संयमी ' । ' या निशा सर्वं भूतानां तस्यां जागति संयमी ' इति ।
 भार्या ऋतुसमयमध्य एव गच्छति । तेन ब्रह्मचर्यहीनेरभावात् ॥ ५२६ ॥

य इति । रात्रिंचराणां मशकादीनां मध्ये शेखरः । अतिनिपुणत्वात् । दशा-

हन्मत्तो मधुयोगतो भवति यस्तन्मत्कुणो रावण-
स्तस्मान्नश्यति पुत्रपौत्रसहितः सीताभिसंधानतः ॥ ५२७ ॥

मैथुनं—

सततं सुरताभिकाङ्क्षिणो बलिमुख्या अपि शुक्रबंहिताः ।
अमुराः क्षयमाशु भेजिरे मनुजानां पुनरत्र का कथा ॥ ५२८ ॥
स्त्रीणामरुपापराधानां नैव कार्यं गवेषणम् ।
अपराधस्थितिं त्वस्या (तासां) निर्भमे स्वयमीश्वरः ॥ ५२९ ॥

स्तनं—

पयोधरोद्गमस्यांतरंबरे प्रांशुभाविनः ।
चांचल्युपस्थितिः कर्णेनपत्त्वमधिगच्छति ॥ ५३० ॥
धाराधराणां किल वृष्टिपातो धराधराणां शिखरेषु पूर्वम् ।
तथैव यूनामपि दृष्टिपातः पयोधराणां शिखरेषु पूर्वम् ॥ ५३१ ॥
पयोधरघनीभावस्तावदंबरमध्यगः ।
आश्लेषोपगमस्तत्र यावन्नैव प्रवर्तते ॥ ५३२ ॥
कारो वयवः आस्ये मुखे यस्य । यया रक्तं शोष्यते । प्रशस्तः कोणः कोणपाणी
' प्रशमावचनेश्च ' इति समासः । सा आश्रयो यस्य । स्तंभकुटुबार्दीना कोणषु
वसति । वज्रेषु हीरकेषु अवाधितशक्तिः । एतस्य रक्तेन हीरकाः स्फुटंतीति वज्र-
भस्मप्रसारेण पैणके स्फुटं । नृनधिर विना यस्य आहार एव नास्ति । मधोश्चे-
न्नरः योगेन समूहो भवति । रावणपक्षे । रात्रिचरा राक्षसाः । दशमुखः । को-
णपा राक्षसकोषमाली पार्कस्तस्या आश्रयो यस्य । वज्रेण इद्रापथन अवा-
धिता शक्तिरस्य । ननु मयं । अत एव यया रावणः सीताभिसंधानेन मकुटुबो-
मृः एवममगति शीलकाश्रयामिसंधाने सर्तीति ॥ ५२७ ॥

सततमिति । सुरता देवत्व । बलिः एतस्मात्ता देवः । शुक्रः शुक्राचार्यः ।
सुरतं मैथुनं । बलिः बलवतः । शुक्रं रतः । तस्माद्बहुव्यवाया न कर्तव्यः ५२८
स्त्रीणामिति । अयस्य अधःस्थितिं रतिममये ॥ ५२९ ॥
पर्याधरेति । चरत्स्य मातश्चाचली । सा स्त्रीणा वस्त्रानरे पयोधरोद्गमः
शीघ्रमेव भविष्यता यस्य सूचिका । यया चंचला विद्युत्तस्या इयं चाचली उप-
स्थितिः आकाशे मेघोद्गमस्य सूचिका ॥ ५३० ॥

धारेति । स्फुटं ॥ ५३१ ॥

पयोधरेति । पयोधरो मेघः, स्तनश्च । घनीभावः सांद्रता, काठिन्यं च ।
अंबरं नभः, वस्त्रं च । आश्लेषा नलत्रं, आलिंगनं च । आश्लेषानलत्रनिर्गमे
मेघा विरला भवन्ति । तथाऽप्यत्र शैथिल्यं भवति ॥ ५३२ ॥

पयोधरघनीभावस्तावदंबरमध्यगः ।

हस्तलीलायितं सत्र यावन्नैव प्रवर्तते ॥ ५३३ ॥

श्रीदां प्रति मर्तुर्नमोक्तिं—

सद्गतं स्तनमङ्गलं यद्भवत्तर्किकं पुनः सांप्रतम्

दूरादेव बलंबते भवति न स्पष्टं यमत्यादरः ।

देवेनैव जघन्यकर्माणि बलादापीड्य संयोजितं

भूयो बालिशसंस्तवो बत ततः पातिस्वमेयान्न किम् ५३४

स्तनी तत्राशेषतनी तु बाले त्रयावतीवेति तदीयभाले ।

कालेन लिप्त्वा जनश्लिभास्या प्रीत्या महस्या किमिवावृणोपि ५३५

वृद्धस्य भाषो—

पुरुषस्य पुराणस्य द्वितीया युवतिस्तु या ।

असौ वसुमती नैवेत्येवं हि कथमुच्यताम् ॥ ५३६ ॥

सर्वोत्तमस्यापि पुराणपुंसो योपिवद्वितीया किल सारसाध्या ।

नूनं पतस्येव विचक्ष्यमाना भुजंगराजस्य बतोत्तमि ॥ ५३७ ॥

पुराणपुंसो ललनाद्वितीया विचक्ष्यमाना पतिता भुजंगे ।

पयोधरति । पूर्वार्थं सम । हस्तनक्षत्रस्य, करस्य च ॥ ५३३ ॥

सद्गतमिति । सद्गत उत्तमचरित्र, वर्तुलं च । यया कथंचिदपि तं प्रति स्पष्टं आदरो न भवति । स च दूरादेवलंबते सन्निकर्षं न भजति । तद्वादिदं । कुतः । उत्तरं । देवेन परमेश्वरेण, भवता च । जघन्यकर्माणि नीचकृत्यं, रते च । योजितं तदनंतरं । बालिशस्य अज्ञस्य, बालस्य च । संस्तवः परिचयः तस्मात्पातित्यं कथं न स्यात् । तत्र च सति सर्वं संगच्छत एवति ॥ ५३४ ॥

स्तनावेति । इयी इदि भवौ, मनोहरौ च ॥ ५३५ ॥

पुरुषेति । पुराणपुरुषो वृद्धः, विष्णुश्च । तस्य द्वितीया भार्या, भूदेवी च । वसुमती इष्यवती, पृथ्वी च । वृद्धस्य स्त्री तस्य सर्वस्वं स्वाधीनं कृवास्ते इति ५३६

सर्वोत्तमस्यापीति । सर्वोत्तमस्य गुणैः सपस्या च । वृद्धस्य विष्णोश्च द्वितीया योषिन् भू सा रसा पृथ्वी आद्या धनिका । किं च सारसादयः कमलादया । ' कूर्मब्रह्मशिलाकटा नीलंत्पलकरह्या ' इति तद्व्याजानत् । किं च सारसादया हांगारेणादया विचक्ष्यमाना यदा तदा भुजंगराजस्य शेषस्य उत्तमि शिरसि पतिता । भुजंगा नारास्तेषा राज्ञः श्रेष्ठस्य उत्तमं अग्रे पतति । या वृद्धस्य द्वितीया भार्या सा रसेन आटवा सती विचक्ष्यमाना चेद्वचभिचारिणी भवति वा पतिता भुवि भवति वा ॥ ५३७ ॥

पुराणेति । कुनायका. राजानः । ये केषुपि पुरुषास्तेरापि एतादृशी या सा सर्व

विलोड्यतेऽथापि कुनायकैः सा तस्साधु सर्वसहतां विभर्ति ॥५३८॥
परस्त्रीपराङ्मुखं—

मामकं कौशलं दृष्ट्वा मा कार्पीः किलकिंचितम् ।

भुजंगेन विना भोगलाभो नैव भविष्यति ॥ ५३९ ॥ ,

अरां—

ब्रवीम्यहं किं बहुशः कवीश्वरा

जरा नराणां सुतरां दूरासदा ।

यया यियासोरपि निजरेरितुः

पादेऽपि वेधो रचितो निजोचितः ॥ ५४० ॥

कायापक्षयहेतू जरे परं तत्र राक्षसी प्रवरा ।

या किंचिदपि शरीरं सुदृढतरं संदधाति स्म ॥ ५४१ ॥

सुप्प्रत्ययादजाद्याद्बहुशा भठ्याकृतिष्याता ।

सत्थेक एव हि जराकारं कुर्यादसारचितम् ॥ ५४२ ॥

॥ इति संकीर्ण ॥

इंदोर्नैल्यमिदं वदन्तु कवयो यत्किंचिदंकारिणं

सिद्धांतस्त्वमुनैप रदृप्रणिहितः श्रीकृष्ण आलोच्यताम् ।

सहत् एव । या तु सर्वा सात्वन्पकृतनर्मादि नितरां न सहते तथा नेपं ॥५३८॥

मामकमिति । किलकिंचितं रागभयलज्जादिगुणं रतेरभिव्यजकः । भुजंगेन नारेण, नरेण च । भोगो रतिः, सर्पदेहश्च ॥ ५३९ ॥

ब्रवीमिति । यियामानेनजधाम गतुमिच्छेत्प्रागितिः श्रीकृष्णस्य पादेऽपि यया नरया वेधः कृत । जरा नाम व्याधः । सा आढ्यापिका भागवते स्पष्टैव ५४०

कायेति । द्वे जरे शरीरनाशहेतू । यया राक्षस्या जरया जरासंधस्य जन्म-
ना द्वियाभूतशरस्य शरीरे रदृतर मेहित । अन्त्या जरा तु न तथा । रदृतरसंधा
न करोति ॥ ५४१ ॥

सुप्प्रत्ययेति । यो बहुशो भव्या कल्प्याणकारिणी आकृतिर्वस्य तस्य हेरर्थाता
स एवैकः । अजायात् । अजाऽह अद्वयाऽह इत्याद्याःसुप्प्रत्ययात् उत्तमज्ञानात् ।
नराकारमसारचितं तुच्छं कुर्यान्नान्यः । यया यो बहुशोभावेदस्य येन मुखस्थानी-
यन्वात् । ' मुखं व्याकरणं स्मृतं ' इत्युक्तेः । तस्या व्याकृतेर्व्याकरणस्य ष्याता
स्मर्ता । वैश्याकरण इत्यर्थः । म एव अजायात् स्वरायात् सुप्प्रत्ययात् सुप्प्रमंज्ञात्
प्रत्ययात्, औजसादि रूपात् । जराकारं नराशब्दमवधिनमाकारमावर्णं । असार-
चितं कुर्यात् । ' नराया जरसन्यतरस्या ' इति सूत्रात् ॥ ५४२ ॥

इंदोरिति । चद्रस्याभ्यंतरे यत्कृष्णं रश्यते तद्विषये नहयो विवर्द्धते । मम तु

नोचेज्जातमिमं नमेस्कथमयं दृष्टंति नास्मै ग्रहा
ईहंते किल यद्बलं सुमनसां श्रेष्ठः कुले चाच्युतः ॥ ५४३ ॥

तस्मात्—

ध्यातव्यं सर्वदा स्वरूपमिति मम यश्चित्त आशांकुरोऽस्मिन्
बीजावापः कृपा ते रघुवर न परं किंचिदन्यद्विजाने ।
लोप्सुं दुर्वासनेयं शलभ इव मुहुः प्रेक्षते तत्कृपाब्धे
रक्षेनं स्वोत्सृक्षानपि कृपणजना प्राय आप्याययंति ॥ ५४४ ॥

कवयः कथयत कोऽन्यः कृष्णास्करुणाकराद्दिनैकस्मात् ।
करकमलकोरके स्वे कामं कुर्वीत नरकभीरुजनम् ॥ ५४५ ॥

मृत्युदर्कादघाहोरात्प्राप्तं मुग्धजनं प्राप्ति ।

कतमो नाम कुरालो विना कृष्णं कृपाणवम् ॥ ५४६ ॥

यस्कृपालेशवशतो मंदोऽपि धिषणायते ।

बंधं तं परमानंदकंदं श्रीनंद (रघु) नंदनम् ॥ ५४७ ॥

मम नाथ भवान् जननी जनकः सहजः सुहृदो गुरवो द्रष्टिणम् ।

समुपेक्षत एव भवान्यादि मां वद यामि परं कमहं शरणम् ॥ ५४८ ॥

इयं स्वजननीमिति स्वयमिहाहृतां मस्कृतिं

बध्लघुधियं पुनर्मयि महात्मतां चात्मनि ।

सिद्धांतोऽनेन द्विजराजेन हृदये श्रीकृष्ण एव प्रणिहितः । तेन कारणेनायं द्विती-
याया दृश्यमानमात्रं जना नमति । 'नास्मै ग्रहा द्रुह्यति' । 'विधोर्नो णिपुः' इति
वचनात् । सर्वप्रहानुकुल्येऽपि यस्य बलमवश्यमपक्षते । देवाश्च कृष्णपक्षे यमापी-
य तुष्टाः पुष्टाश्च भयंति । वंशे च भगवदवतारः । एतादृक् मौभाग्यमन्यया कथं
स्यादिति ॥ ५४३ ॥

प्रयाते रामं प्रार्ययते । ध्यातव्यमिति । स्पष्ट ॥ ५४४ ॥

कवयइति । नरकाद्वय प्रसुवन जन कृष्ण विना को नु हस्ते कुर्वीत् । न-
रकामुरेण बदीकृतं स्त्राजनं च कः करे कुर्यात् । विवहेदित्यर्थः । तादृशः कृष्ण
एवेत्यर्थः ॥ ५४५ ॥

मृत्युदर्कादिति । मृत्यु ससार उदरक उत्तरफल यस्य तादृशादघात् प्राप्तात् ।
मुग्धजन अविद्वांसं । त्रातु कृष्णादिनाऽन्यो नास्ति । यथा मरणप्रदादघासुरात् ।
मुग्धजन गोपाशिशुजन ॥ ५४६ ॥

यस्कृपेति । स्पष्टं ॥ ५४७ ॥ ममेति । स्पष्टं ॥ ५४८ ॥

इयमिति । स्वस्य आत्मनः द्रव्यस्य तदुपलक्षितप्रतिष्ठादेश्व जननी माता

षडेवादि महारमनां सदासि योऽन्यदीयां पुमा-
 नलक्ष्मणतया पितुः पितृकुटुंबिनीमप्यसौ ॥ ५४९ ॥
 यस्य श्रीकरहाटकाभिधमहाक्षेत्रे निवासो महा-
 देवो यस्य पिताऽच्युतांघ्रिनिरतो माता च गीताठहया ।
 सर्वस्वं रघुनंदनांघ्रियुगलं यस्यैहिकामुष्मिकं
 ग्रंथेऽस्मिन्स निमित्तमात्रमभवत्पंतादिमो विह्वलः ॥ ५५० ॥
 हृत्पुंडरीकांतरसन्निविष्टः श्रीरामचंद्रः कुलदेवतं मे ।
 यथा यथा प्रेरयदप्रनेयस्तथा तथाऽत्रोचमिदं समग्रम् ॥ ५५१ ॥
 शालिवाहनभूपालशकेऽक्षाश्वश्रूमिते [१७७५] ।
 ग्रंथोऽयं ग्रथितः संतः पंतविह्वलशर्मणा ॥ ५५२ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजरघुनंदनसुंदरपदद्वंद्वारविदमकरदमिलिंदायमा-
 नमानसेन शांडिल्यकुलतिलकायमानेन पंतमहादेवनंदनेन गीताप-
 राभिधानवाराणसीगर्भसमुद्भवेन ब्रह्मण्याप्रगण्यपदव्याहृतश्रीनिवास-
 पंडितप्रतिनिधिधर्मपरिपत्पुरुषप्रवरोज्ज्वलेन पंतविह्वलेन विरचितं
 सुश्लोकलाघव समाप्तम् ॥

उत्पादयित्री । अलक्ष्मणः दरिद्रः । अन्यदीया कालिदासबाणादीनां संबन्धिनी कल्प-
 चित् महादेवास्य पितृकुटुंबिनी माता ॥ ५४९ ॥ यस्येति । स्पष्टं ॥ ५५० ॥
 हृत्पुंडरीकेति । स्पष्टं ॥ ५५१ ॥ शालिवाहनेति । स्पष्टम् ॥ ५५२ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजरघुनंदनसुंदरपदद्वंद्वारविदमकरदमिलिंदायमानमानसस्य
 शांडिल्यकुलतिलकायमानस्य पंतमहादेवनंदनस्य गीतापराभिधानवारा-
 णसीगर्भसमुद्भवस्य ब्रह्मण्याप्रगण्यपदव्याहृतश्रीनिवासपंडितप्रतिनिधिधर्मपरि-
 ष-पुरुषप्रवरोज्ज्वलस्य पंतविह्वलस्य गुरोश्चरणशुश्रुषापरायणेन शिष्येण (न-
 रायणेन) श्रुतलिखिता सद्गुणव्याख्या सुश्लोकलाघवव्याख्या समाप्ता. (शके
 १७८९ प्रभवसंवत् कार्तिक शुद्ध ४ ध्या)

